

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DİMAŞK'IN SİYASİ VE ASKERİ TARİHİ
(11-12. YÜZYIL)

Alaa ALJAFARİ

2502140449

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. BİRSEL KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

DÜZELTİLMİŞ TEZ

İSTANBUL – 2024

ÖZ

DİMAŞK'IN SİYASİ VE ASKERİ TARİHİ (11-12. YÜZYIL)

Alaa ALJAFARİ

XI-XII yüzyılları arasında Dımaşk ve çevresinde meydana gelen siyasî ve askerî olayları değerlendirmek, Suriye Selçukluları, Tuğteginliler, Zengî ve Eyyûbîlerin şehirdeki konumları ve başta Haçlılar olmak üzere dış güçlerle mücadeledeki gayret ve planlarını ortaya çıkarmak için hazırlanan bu çalışma hassas bir coğrafyada yer alan şehrin uzun bir süreçte karşılaştığı zorlukları, tehdit ve kuşatmaları nasıl algıladığına dair bilgiler içermesi açısından son derece önemlidir. Melik Dukak'ın 1104'te ölümü ve sonrasında Atabeg Tuğtegin ve ailesinin yönetimi ele geçirmesi, Müslüman hâkimlerle siyasî ve diplomatik ilişkiler, Haçlılarla mücadele ve uygulanan politika, Nûreddin Mahmud tarafından 1154 yılında Dımaşk'ın zapt edilerek Halep ile birlikte tek bir hâkimiyet altında birleşmesi ve bunun siyasî ve askerî açıdan ne anlama geldiğinin sorgulanması gibi konuları ele alan çalışma Dımaşk'ın XII. yüzyılın sonunda Kudüs'ün fethinde oynadığı role de vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dımaşk, Suriye Selçukluları, Haçlılar, Nûreddin Mahmud, Kudüs.

ABSTRACT

THE POLITICAL AND MILITARY HISTORY OF DAMASCUS (11-12TH CENTURY)

Alaa ALJAFARİ

This study, prepared to reveal the efforts and strategies in the struggle of Damascus and its surroundings with foreign powers – primarily the Crusaders- between the 11th and 12th centuries, evaluates the the political and military events in the region. It focuses on the positions of the Syrian Seljuks, Tughtigin Zangid and Ayyubids in the city. Given that the city is located in a sensitive geography is extremely important in terms of provides information on the challenges, threats and sieges it faced in a long process. The study, which deals with issues such as the death of Melik Dukak in 1104 and the subsequent takeover of the administration by Atabeg Tugtekin and his family, political and diplomatic relations with Muslim rulers, the struggle against the Crusaders and the policy implemented, the conquest of Damascus by Nur ad-Din Mahmud in 1154 – uniting it with Aleppo under a single dominion- and what this signified politically and militarily also emphasizes the role played by Damascus in the conquest of Jerusalem at the end of the 12th century.

Key Words: Damascus, Syrian Seljuks, Crusaders, Nur ad-Din Mahmud, Jerusalem.

ÖNSÖZ

Mekke, Medine ve Kudüs gibi önemli bir şehir olarak kabul edilen Dımaşk, çok eski dönemlere kadar uzanan zengin bir tarihe sahip olup, günümüze kadar siyasetçiler, tarihçiler, şairler ve araştırmacılar tarafından büyük ilgi görmüştür. Dımaşk'la ilgili siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel, mimari, ilmî ve dinî alanlarda ve değişik dillerde çok sayıda yayın yapılmıştır. Bu husus göz önünde bulundurularak tarafımızdan alana katkı sağlamak amacıyla *Dımaşk'ın Siyasi ve Askeri Tarihi (11-12. Yüzyıl)* adlı tez hazırlanmıştır. Söz konusu yüzyıllar, İslâm tarihî seyrinde son derece kritik bir dönemdir. Bu dönem, özellikle Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla birlikte, bölgedeki güç dengelerinin sürekli değiştiği, siyasî otoritelerin sınıandığı ve askerî stratejilerin yeniden şekillendiği bir süreçtir. Bu dönemde Dımaşk, 11. yüzyıl sonlarından itibaren Selçukluların idaresine girmiş, ardından Tuğteginliler, Zengîler ve Eyyûbîler gibi farklı Müslüman Hanedanların yönetimi altında kalmıştır. Şehir, bu süreçte hem iç çekişmelere sahne olduğu gibi dış tehditlere de maruz kalmış; öte yandan özellikle Zengîler döneminde, Nûreddin Mahmud Zengî'nin liderliğinde, Haçlılara karşı yürütülen mücadelede stratejik bir üs haline gelmiştir. Bu bağlamda Dımaşk'ın konumu, siyasî ittifaklar, kuşatmalar ve diplomatik ilişkiler açısından büyük önem arzetmektedir.

Bu konunun ele alınmasında çeşitli zorluklar mevcuttur. Öncelikle, döneme ait kaynakların sınırlılığı ve taraflı bakış açıları, olayların tam bir nesnellikle değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Ayrıca Haçlılar ve İslâm dünyası arasındaki ilişkiler çoğu zaman duygusal ve ideolojik bakışlarla ele alındığı için, bu çalışmada objektif ve tarihsel bağlama uygun bir yaklaşım geliştirmek özel bir dikkat gerektirmiştir.

Giriş ve üç ana bölümden oluşan çalışmamızın giriş kısmında, Dımaşk'ın ismi, konumu ve tarihiyle ilgili genel bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Fâtımîler ve Selçuklular döneminde şehrin durumu ele alınırken, İkinci bölüm, Dımaşk Atabegliği'ne tahsis edilmiş, Atabegliğin kurucusu Zahîrüddin Tuğtegin ile oğulları

ve torunları anlatılarak hanedan için Dımaşk'ın önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Üçüncü ve son bölüm Dımaşk tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden Nûreddin Mahmud ve Selâhaddîn Eyyûbî dönemine ayrılmış, önemi daha da artan şehrin büyük bir devletin merkezi haline gelmesi üzerinde durulmuştur.

Tez, İslâm, Bizans, Lâtin, Süryânî ve Ermeni kaynakları ile modern araştırmalar kullanılarak oluşturulmuş, Arapça müellif, eser ve kişi isimleri bugünkü Türkçe söylenişe ve *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin yazım kurallarına göre verilmiştir. Lâtince isimler, kendi orijinal hallerinde kullanılırken, yer isimlerinde günümüzdeki şekil tercih edilmiştir. Bu hususta Yâkût el-Hamevî'nin **Mu'cemü'l-Büldân** adlı eseri ile **el-Mu'cemü'l-Coğrâfi li'l-Kutri'l-Arabî es-Surî** ve **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî** gibi çalışmalardan yararlanılmıştır.

Çalışmamızda genel olarak milâdî takvim esas alınmakla birlikte bu tarihlerin hicrî karşılıkları da belirtilmiştir. Ayrıca kaynaklarda hatalı verilen tarihler de düzeltilmeye çalışılmıştır.

Bu tezin hazırlanmasında büyük katkı sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Birs el KÜÇÜKSİPAHİOĞLU'na verdiği destek ve yardımları için teşekkürü bir borç bilirim. Doktora araştırma projesi kapsamında tezime burs desteğinde bulunan YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI ve TÜRK PETROL VAKFI'na teşekkürlerimi sunarım. Birçok kaynak ve araştırmaya ulaşma imkânı sağlayan TDV İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ'ne (İSAM) ve Doktora çalışmalarımın başından itibaren her zaman yanımda olan annem, babam, eşim, kardeşlerim ile değerli arkadaşlarıma da ayrı ayrı teşekkür ederim.

Alaa ALJAFARÎ
İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TUĞTEGİNLİLER DÖNEMİNE KADAR DİMAŞK'IN SİYASÎ VE ASKERÎ TARİHİ..... 27

1.1. Fâtımî Hâkimiyetinde Dımaşk.....	27
1.2. Dımaşk'ta Türkmen Beyliği (1076-1078)	41
1.3. Dımaşk'ta Suriye Selçuklu Melikliği (1078-1095)	46
1.4. Dukak'ın Dımaşk Hâkimiyeti (1095-1104).....	53

İKİNCİ BÖLÜM

TUĞTEGİNLİLER DÖNEMİNDE DİMAŞK'IN SİYASÎ VE ASKERÎ TARİHİ (1104-1154)..... 69

2.1. Tuğtegin Hanedanı Yöneticileri ve Dımaşk'ın Durumu	69
2.1.1 Zahîrüddin Tuğtegin Dönemi (1104-1128)	69
2.1.2 Tâcûlmülûk Böri Dönemi (1128-1132).....	100
2.1.3 Şemsü'l-Mülûk İsmâil Dönemi ve Dımaşk (1132-1135).....	113
2.1.4 Şihâbeddin Mahmud Dönemi (1135-1139)	122
2.1.5 Cemâleddin Muhammed Dönemi (1139-1140).....	135
2.1.6 Mücîrüddin Abak Dönemi ve Dımaşk (1140-1154).....	141

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜREDDİN MAHMUD ZENGÎ VE SELAHADDİN EYYÛBÎ DÖNEMİNDE DİMAŞK'IN SİYASÎ VE ASKERÎ TARİHİ..... 155

3.1. Nûreddin Mahmud Zengî Dönemi (1154-1174).....	155
3.2. Selâhaddîn Eyyûbî Dönemi (1175-1187).....	178
SONUÇ.....	186
KAYNAKÇA	189
ÖZGEÇMİŞ.....	210

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Basım yeri
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
hz.	: Hazreti
İng.	: İngilizce
Karş.	: Karşılaştırınız
M.Ö.	: Milattan önce
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v	: Sallallâhu Aleyhi Vesellem
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
terc.	: Tercüme, tercümesi, tercüme eden
tsh.	: Tashih eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Tarih yok
vd.	: ve devamı
v.d.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayım yeri yok

GİRİŞ

KAYNAKLAR

Çalışmada, başta İslâm Tarihi Kaynakları olmak üzere Bizans, Haçlı, Ermeni ve Süryânî kaynaklarına başvurulmuştur.

İslâm Tarihi Kaynakları

- **Târîhu Dımaşk veya Zeylû Târîhi Dımaşk**¹ adlı eser, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî (ö. 555/1160) tarafından kaleme alınmıştır. 465/1073 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelen yazar İbnü'l-Kalânîsi² lakabıyla bilinir. Tarih, ilâhiyat, edebiyat ve fıkıh tahsili yapan yazar Dımaşk'ta çeşitli görevler üstlenerek Dîvânü'r-resâil ve'l-inşâ'da kâtip olarak çalıştı. Daha sonra bu divanın başkanlığına getirildi. Ayrıca Dîvânü'l-harâc'ı bir süre yönetmeyi üstlendi. Dımaşk'ın reisliğine de tayin edilen İbnü'l-Kalânîsi bu görevde uzun yıllar kaldı. 555/1160 yılında Dımaşk'ta vefat eden İbnü'l-Kalânîsi, Kâsiyûn Mezarlığı'nda defnedildi. Ailesiyle birlikte Dımaşk'ta üstlendiği görevler sayesinde devletin yöneticilerine yakın olup önemli mektupları ve belgeleri bizzat görme imkânı buldu.

Eser, başta Dımaşk olmak üzere Suriye'de hâkim olan Abbâsîler, Büveyhîler, Karmatîler, Fâtımîler, Selçuklular, Tuğteginliler ve Zengîler dönemleri hakkında orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca Birinci ve İkinci Haçlı Seferleri ile Haçlılarla mücadele konusunda verdiği ayrıntılı bilgilerle öne çıkmaktadır. Özellikle müellifin İkinci Haçlı Seferi esnasında Dımaşk'ta olması ve kuşatmayı gören bir tarihçi olarak olayları kaydetmiş olması önemlidir. Baştan 555/1160 yılına kadar her olay için kullandığımız bu eser çalışmamızın ana ve en önemli kaynağıdır. Bununla birlikte İbnü'l-Kalânîsi'nin, tüm bu olaylara şahit olmasına rağmen pek çok önemli konulara

¹ İbnü'l-Kalânîsi, **Târîhu Dımaşk**, nşr. Süheyl Zekkar, Dımaşk, Dâru Hassan, 1983. İng terc. (Kısmen) H. A. R. Gibb, **The Damascus Chronicle of the Crusades**, London, Luzac and Company, 1932. **Zeylû Târîhi Dımaşk ve Yelihi Târîhu Medîneti Dımaşk li İbn Kâdî Şühbe**, thk. Arif Ahmed Abdülgani, Dımaşk, Daru Sa'deddin ve Dâru Kinân, 2013. Biz bu çalışmamızda Süheyl Zekkar neşrini kullandık.

² İbnü'l-Kalânîsi'nin hayatı ve eseri hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Kalânîsi", **DİA**, C:XXI, 2000, s. 99-100.

değınmediğini de ifade etmemiz gerekmektedir. Örneğın Musul Valisi Mevdûd'un suikastını planlanmakla ilgili Zahîrûddin Tuğteğın'e yöneltilen suçlamalar, Haçlılarla yaptığı işbirliğı, Muînüddin Unur'un Kudüs'e yaptığı ziyaretler ve Haçlılar ile arasındaki barış anlaşmalarından hiç bahsetmemiştir. Eser, 555/1160 yılında İbnü'l-Kalânisi'nin vefatıyla sona erdiği için XII. yüzyılın sonlarında Dımaşk'ta meydana gelen olaylarla ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

- **el-Kâmil fi't-Târîh**³ adlı eseri kaleme alan İbnü'l-Esîr⁴ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), 555/1160 yılında Cizre'de doğdu. Bu eserle büyük bir şöhrete kavuşan İbnü'l-Esîr, ünlü bir âlim, tarihçi, edip ve muhaddis idi. Babası Musul Atabegi İmâdüddin Zengî döneminde çeşitli görevler üstlendiğinden Musul'da yetişti. Musul ile birlikte Dımaşk, Halep ve Kudüs'e gitti. Zengîler'in ve Eyyûbîler'in hizmetinde bulundu. İbnü'l-Esîr, 630/1233 yılında Musul'da vefat etti. On büyük cilt halinde yazdığı eseri hilkatten 628/1231 yılına kadar meydana gelen olayları kronolojik anlatmaktadır.

İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kalânisi'nin eseri olan **Zeylû Târîhi Dımaşk**'tan nakiller yapmış olsa da bazı olayları daha ayrıntılı bir şekilde kaydetmekte, özellikle Selçuklular, Haçlı Seferleri, Tuğteğınliler ve Zengîler hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda bu konular ile ilgili eserden yararlandık. Bununla birlikte **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye**⁵ adlı diğer eserinden de Zengîler kısmı için istifade ettik.

³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, thk. Muhammed Yûsuf Dekkak, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987. Çalışmamızda Muhammed Yûsuf Dekkak tarafından tahkik edilen basım kullanıldı. Eser hakkında bkz. Özeydın, "el-Kâmil", **DİA**, C:XXIV, 2001, s. 281-283.

⁴ Özeydın, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, C:XXI, 2000, s. 26-27.

⁵ İbnü'l-Esîr, **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye**, yay. Abdülkadir Ahmed Tuleymat, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, 1963.

- **Târîhu'l-Azîmî**⁶ adlı eseri yazan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-'Azîmî⁷ (ö. 556/1161), İmâdüddin Zengî adına bu eseri telif etmiştir. Eser, Hz. Âdem'den başlayarak Abbâsîler, Fâtımîler, Büveyhîler, Suriye Selçukluları, Zahîrüddin Tuğtegin ve İmâdüddin Zengî hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

- **Târîhu Medîneti Dîmaşk**⁸ isimli eserin müellifi İbn Asâkir⁹ olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dîmaşkî eş-Şâfîî (ö. 571/1176) 499/1105'de Dîmaşk'ta doğdu. Büyük şöhret kazanan İbn Asâkir, 1096-1176 yılları arasında Dîmaşk'ta meydana gelen olaylara şahit oldu ve eserini seksen cilde tamamladı. Eserde Dîmaşk kelimesinin etimolojisi, şehrin kuruluşu, Dîmaşk kelimesinin iştikakı, şehrin coğrafi tasviri ve topografyası hakkında aktardığı ayrıntılı bilgilerden giriş bölümünde yararlandık. Ayrıca İbn Asâkir'in Dîmaşk âlimleri ile ilgili verdiği bilgilerden de istifade ettik. Ancak müellifin olaylara şahit olmasına rağmen Dîmaşk hâkimleri hakkında biyografik bilgileri az verdiğini gördük.

- **Kitâbü'l-İ'tibâr**¹⁰ adlı eserin müellifi Müeyyidüddeve Necmüddîn Üsâme¹¹ b. Münkız eş-Şeyzerî (ö. 584/1188), 488/1095'de Şeyzer'de doğdu. Burada hâkim olan Münkızoğulları hânedanına mensup bir emîr, tarihçi ve edip idi. Dîmaşk'a gelen İbn Münkız, Atabeg Muînüddin Unur'un hizmetine girdi; aralarında iyi bir dostluk kuruldu. Dîmaşk'ta sekiz yıl kalan Üsâme, Dîmaşklılarla Haçlılar arasında yapılan savaşlara katıldı ve Kudüs Haçlı Krallığı'yla yapılan görüşmelerde diplomatik görev üstlendi. 536/1140 yılı başlarında Kudüs Kralı ve Dîmaşk hâkimi Cemâleddin Muhammed arasında bir barış antlaşmasının yapılmasında etkili oldu. Daha sonra Nûreddin Mahmud Zengî ve Selâhaddîn Eyyûbî'nin hizmetinde bulundu. 584/1188

⁶ Azîmî, **Târîhu'l-Azîmî**, thk. İbrahim Zarur, Dîmaşk, 1984. Türkçe terc. (Kısmen) Ali Sevim, **Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (430-538=1038/1039-1143-1144)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988. Çalışmamızda İbrahim Zarur tarafından tahkik edilen basım ile Ali Sevim'in yaptığı Türkçe tercüme kullanıldı.

⁷ Hayatı ve eseri hakkında bkz. Sevim, "Azîmî", **DİA**, C:IV, 1991, s. 330-331.

⁸ İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dîmaşk**, thk. Ömer b. Garame el-Amrî, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1998. Eser hakkında bkz. Özaydın, "Târîhu Medîneti Dîmaşk", **DİA**, C:XL, 2011, s. 90-92.

⁹ Mustafa Sabri Küçükaşcı ve Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", **DİA**, C:XIX, 1999, s. 321-324.

¹⁰ İbn Münkız, **Kitâbü'l-İ'tibâr**, thk. Abdülkerîm el-Eşter, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 2003.

¹¹ Özaydın, "Münkız (Benî Münkız)", **DİA**, C:XXXII, 2006, s. 15.

yılında Dımaşk'ta vefat eden Üsâme Kâsiyun Dağı Mezarlığı'na gömüldü. Eseri olan **Kitâbü'l-İ'tibâr** müellifin o dönem hakkındaki gözlem ve tecrübelerini içermektedir. Haçlılar ve onların Müslümanlar'la aralarındaki ilişkiler, avlanma usulleri, dönemin tedavi ve savaş yöntemleri gibi konularda önemli bilgiler vermektedir. Eser, Üsâme'nin Tuğteginliler tarafından Kudüs'e elçi gönderilmesi sebebiyle çalışmamıza katkı sağlamıştır.

- **en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye**¹² adlı eserin müellifi İbn Şeddâd¹³ Ebu'l Mehâsin Bahâüddin Yûsuf b. Râfi b. Temîm el-Mevsîlî el-Halebî (ö. 632/1234), 539/1145 yılında Musul'da doğdu. Devlet adamı, fakih ve tarihçi olan İbn Şeddâd, 27 Receb 583/2 Ekim 1187'de Kudüs'ün Haçlılar'dan geri alınmasından sonra Sultan Selâhaddîn Eyyûbî tarafından kazaskerliğe getirildi ve Kudüs kadılığına tayin edildi. Selâhaddîn Eyyûbî'nin ölümüne kadar (589/1193) yanından ayrılmadı. Selâhaddîn Eyyûbî ve dönemini anlatan kaynakların başında gelen İbn Şeddâd'ın eseri, tezin son bölümünde kullanılan kaynaklardan biri olmuştur.

- **Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l A'yân**¹⁴ adlı eser Sıbt İbnü'l-Cevzî¹⁵ olarak bilinen Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (ö. 654/1256) tarafından yaratılıştan ölümüne kadar gelen süreci kırk cilt olarak anlattığı umumi bir tarihtir.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, 581 veya 582/1186 yılında Bağdat'ta doğdu. Babası, Abbâsî Veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin memlûkü Türk asıllı Hüsâmeddin Kızıoğlu, annesi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin kızı Râbia'dır. Bundan dolayı Sıbt İbnü'l-Cevzî olarak tanınmıştır. Küçük yaşta iken babasının ölümü üzerine dedesi tarafından yetiştirildi. Bağdat'ta başladığı tahsilini Musul ve Dımaşk'ta sürdürdü. Genç yaşta dinî ve edebî ilimlerle tarih yazıcılığında ileri bir seviyeye ulaştı, Dımaşk Eyyûbî

¹² Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye**, yay. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire, Dârü'l-Mısriyye, 1994.

¹³ Casim Avcı, "İbn Şeddâd", **DİA**, C:XX, 1999, 373-374.

¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l A'yân**, thk. Muhammed Berekat, Kâmil el-Harrat, Ammar Reyhavi, Dımaşk, er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013. Türkçeye terc. (Kısmen) Ali Sevim, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.

¹⁵ Hayatı ve eseri hakkında bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 87-88.

Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam'ın takdirini kazandı. Dımaşk'taki Şibliyye, Bedriyye, Müstansırıyye medreselerinde müderrislik yaptı. Dımaşk camilerinde verdiği vaazlar halk üzerinde uzun yıllar silinmeyen izler bıraktı. Özellikle Cumartesi günleri sabaha kadar süren vaazlarını dinlemek için halkın yanı sıra devrin devlet adamlarının Dımaşk'a akın ettiği belirtilir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, 21 Zilkade 654/10 Aralık 1256 tarihinde Dımaşk'ta Kāsiyûn Dağı eteklerindeki evinde vefat etti ve orada defnedildi.

Müellif eserini yazarken başta İbnü'l-Kalânîsî'nin **Târîhu Dımaşk** ve İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil fi't-Târîh** olmak üzere çok sayıda eseri kaynak olarak kullanmış, diğer kaynaklarda bulunmayan Selçuklu tarihiyle ilgili bilgilerin yer aldığı nakiller yapmıştır. Bu sebeple **Mir'âtü'z-zamân**, XI. yüzyıl Selçuklu tarihinin önemli bir kaynağıdır. Müellifin XIII. yüzyılda Eyyûbîler'in hâkimiyetinde bulunan ülkelerde ve özellikle Suriye'de cereyan eden, bir kısmına kendisinin de şahit olduğu olayları ayrıntılı biçimde kaydetmesi eseri bu açıdan da önemli bir kaynak haline getirmektedir. Kutbüddin el-Yûnînî **Mir'âtü'z-zamân**'ı ihtisar etmiş, ayrıca esere 713/1314 yılına kadar gelen bir zeyil yazmıştır. Bunun dışında bir kısım müellifler tarafından eser ihtisar edilip bazı zeyiller kaleme alınmışsa da bunlar günümüze ulaşmamıştır. Tezin bütün bölümlerinde kullanılan bu eser çalışmanın en önemli kaynakları arasında yer alır. Özellikle Dımaşk'ın siyasî ve askerî tarihinin yanı sıra şehrin ekonomik ve sosyal durumu hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.

- **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb**¹⁶ adlı eser, künyesi ve nisbesi Ebu'l-Kâsım Kemâlüddin Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî şeklinde bilinen İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde başta Halep olmak üzere Suriye'nin diğer şehirlerinde ve Dımaşk'ta cereyan eden olaylar hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Fâtımîler, Suriye Selçukluları, Tuğteginliler ve Zengîler tarihine dair verdiği bilgilerle tezin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Bu

¹⁶ İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb**, thk. Halil Mansur, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

çalışmadan başka müellifin **Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb**¹⁷ adlı diğer eserinden de tezin birinci bölümü için yararlanılmıştır.

- **Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**¹⁸ eserinin yazarı Ebû Şâme¹⁹ Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdîsî (ö. 665/1267), din, dil ve tarih alanlarında çok ünlü bir âlimdir. Nûreddin Mahmûd Zengî ve Selâhaddîn Eyyûbî dönemlerine esas olarak ayrılmış olan eseri Haçlı Seferleri'yle ilgili en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümleri için Nûreddin Mahmûd Zengî ve Selâhaddîn Eyyûbî ile ilgili verilen bilgilerden istifade edilmiştir. Özellikle günümüze ulaşmayan Halepli tarihçi İbn Ebû Tayy'in (ö. 630/1232-1233) **Kenzü'l-Muvahhidîn fî Sîreti Salâhiddîn** adlı eserinden naklettiği önemli rivayetler değerlendirilmiştir.²⁰

- **Müferric el-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb**²¹ adlı eseri kaleme alan İbn Vâsıl²² Ebû Abdullah Cemâlüddin Muhammed b. Sâlim Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş Şaffî (ö. 697/1298), 604/1208 yılında Hama'da doğdu. Burada iyi bir eğitim gören İbn Vâsıl, Kudüs, Dimaşk, Halep, Bağdat, Mekke-Medine ve Kahire gibi önemli merkezlere gitti ve Eyyûbîlerin hizmetinde bulundu. Atabegler döneminden başlayan ve Memlûk Devleti'nin ilk yıllarına kadar (661/1262-63) gelen eseri Nûreddin Mahmud Zengî, Eyyûbîler ve Haçlılar hakkında önemli bilgiler ihtiva eder. Eserin içerdiği bilgilerden tez çerçevesinde faydalandık.

¹⁷ İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb**, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü'l-Fîkr, [t.y.]. **Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb**, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler), terc. Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1982.

¹⁸ Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1997.

¹⁹ Hayatı ve eseri hakkında bkz. Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme", **DİA**, C:X, 1994, s. 233-235.

²⁰ İbn Ebî Tayy, **Kitâbatu İbn Ebî Tayy fî'l-Mesadiri'l-İslâmiyye Dirasa Tahliliyye**, Ed. Şirin Çelebi Ahmed el-Aşmavi, Kahira, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2010. Özaydın, "Kitâbü'r-Ravzateyn", **DİA**, C:XXVI, 2002, s. 112-113.

²¹ İbn Vâsıl, **Müferric el-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb**, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire, Matbuatu Câmiatu Fuad el-Evvel, 1953-1960.

²² Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", **DİA**, C:XX, 1999, s. 438-440.

Bu eserlerin dışında, İbnü'l-Furât, **Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk**²³, Makrizî, **İtti'azü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fatımîyyin el-Hulefâ**²⁴, İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, **Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid**²⁵, Safedî, **Tuhfetü Zevî'l-elbâb fî-men Hakeme bi-Dımaşk mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk ve'n-Nüvvâb**²⁶ adlı çalışmalar ile Nûreddin Mahmud ve Selâhaddîn Eyyûbî dönemleriyle ilgili ünlü edip, kâtip ve tarihçi İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'nin **el-Berku's-Şâmî**²⁷, **Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-'Asr**²⁸, **el-Bûstânü'l-Câmî' li-Cemî'i Tevârîhi Ehli'z-Zamân**²⁹ ve **el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî**³⁰ adlı eserlerini kullandık. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**³¹, İbn Hallikan, **Vefeyâtü'l-A'yân**³², Bündârî, **Sene'l-Berkî's-Şâmî**³³ adlı eserleri de tezin ilgili bölümlerinde değerlendirdik.

²³ İbnü'l-Furât, **Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk**, Oesterreichische Nationalbibliothek, Vienna, No: A.F.117, C:I, A.F. 118, C:II.

²⁴ Makrizî, **İtti'azü'l-Hunefa bi-Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyine'l-Hulefa**, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1948.

²⁵ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, **Tarihü'l-Fârikî**, thk. Bedevi Abdüllatif Avvad, Kahire, el-Hey'etü'l-Âmme li's-Şuûni'l-Metâbi' el-Emiriyye, 1959.

²⁶ Halil Safedî, **Tuhfetü Zevî'l-elbâb fî-men Hakeme bi-Dımaşk mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk ve'n-Nüvvâb**, thk. İhsan bint Said Hulusi, Züheyr Humeydan Samsam, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1991.

²⁷ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **el-Berk's-Şami**, thk. Falih Salih Hüseyin, Amman, Müessesetu Abdülhamid Şuman, 1987.

²⁸ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **Haridetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-'Asr: Bidâye Kısmı Şuarai's-Şam Şuarau Dımaşk ve's-Şuarai'l-ümera min Beni Eyyûb**, thk. Şükrü Faysal, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1968, C:X.

²⁹ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **el-Bûstânü'l-Câmî' li-Cemî'i Tevârîhi Ehli'z-Zamân**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.

³⁰ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî**, nşr. M. Mahmud Subh, Kahire, 1962.

³¹ İbn Kesîr, **Büyük İslam Tarihi: el Bidâye ve'n-Nihâye**, Türkçe terc. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1995.

³² İbn Hallikan, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân Mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Essbete'ü'l-'Ayân**, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sadır, 1968.

³³ Bündârî, **Senâ'l-Berkî's-Şâmî**, thk. Ramazan Şeşen, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1971.

Dımaşk tarihi ile ilgili ayrıca İzzeddin İbn Şeddâd'ın **el-A'îlâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre: Târîhu Dımaşk**,³⁴ Nuaymî'nin **ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris**³⁵ ve İbn Cübeyr'in **Seyahatnamesi** 'nden de³⁶ istifade ettik.

Haçlı Kaynakları

- **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum**³⁷ adlı eserin müellifi Willermus Tyrensis, 1130 yılında Kudüs'te doğdu. İlk eğitimini Doğu'da almış ve 1146'da Avrupa'ya giderek eğitimini tamamlamıştır. 1165 yılında Kudüs'e dönen Willermus, Kudüs Kralı Amaury ve onun oğlu IV. Baudouin dönemlerinde Sûr başdiakonosu ve daha sonra da Sûr Başpiskoposu olarak görev yapmıştır. Bununla birlikte Willermus elçilik görevi de üstlenmiştir. 23 kitaptan meydana gelen eseri, Haçlı Seferleri tarihi açısından büyük önem taşır. Haçlılar hakkında verdiği önemli bilgilerle Willermus'un eseri çalışmamızda kullandığımız en önemli Lâtin kaynaklarından biri olmuştur.³⁸

- **Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanæ Ecclesiæ**³⁹ adlı eseri kaleme alan Albertus Aquensis'in hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Eserinde Birinci Haçlı Seferi'nin başlamasından 1120 yılına kadar olan olayları ayrıntılı bir şekilde

³⁴ İzzeddin İbn Şeddâd, **A'îlâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre: Târîhu Dımaşk**, (thk. Sami ed-Dehhan), Dımaşk, Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, 1956.

³⁵ Abdülkâdir Nuaymî, **ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris**, thk. Cafer el-Hasenî, Dımaşk, Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabî, 1948.

³⁶ Muhammed İbni Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr**, Beyrut, Dâru Beyrut, t.y., s. 234-235. İbn Cübeyr'in seyahatnamesi Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. **İbn Cübeyr Seyahatnamesi**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2020.

³⁷ Willermus Tyrensis, **Historia Rerum İn Partibus Transmarinis Gestarum**, E. A. Babcock ve A. C: Krey tarafından (**A History of Deeds Done Beyond the Sea**, By William Archbishop of Tyre, New York, 1943) İngilizceye tercüme edilmiştir. Ergin Ayan tarafından (**Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği**) 3 cilt olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda bu iki tercümeyi kullandık.

³⁸ Birsell Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. xvii-xvix.

³⁹ Albert Aquensis, **Historia Ierosolimitana History of The Journey to Jerusalem**, İng. terc. Susan B. Edgington, New York, Oxford University Press, 2007.

anlatmaya çalışmaktadır. Çalışmamızda Melik Dukak ve Atabeg Tuğtegin'in Haçlılarla mücadeleleri için kullandık.⁴⁰

- **Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium**⁴¹ adlı eseri yazan Fulcherius Carnotensis, 1059 yılında Chartres'te dünyaya geldi. Birinci Haçlı Seferi'ne katılarak Baudouin de Boulogne tarafından kurulan Urfa Haçlı Kontluğu'nda ordu vaizi olarak görev yaptı ve daha sonra 1100 yılında Baudouin'in Kudüs'e gitmesi üzerine bu görevini sürdürdü. 1101, 1106 ve 1124-1127 yıllarında 3 ayrı redaksiyonda kaleme aldığı eserinden çalışmamızda Melik Dukak ve Atabeg Tuğtegin'in Haçlılarla mücadeleleri ile ilgili yararlandık.⁴²

- **Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum**⁴³ adlı eserin bilinmeyen müellifi, Birinci Haçlı Seferi'ne katılmıştır. Norman reisi Bohemund'un ordusunda yer aldığı düşünülmektedir. Eser, Clermont Konsili ile başlamakta 1099 yılı Ağustos ayında meydana gelen Askalan Savaşı ile sona ermektedir. Eser, Birinci Haçlı Seferi dönemi ile ilgili faydaladığımız kaynaklardan biri olmuştur.⁴⁴

- **Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem**⁴⁵ adlı eseri kaleme alan Raymond D'Aguilers'in hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles'in ordu vaizi olduğu ve kontu Haçlı Seferi esnasında refakat ettiği bilinmektedir. Birinci Haçlı Seferi ile ilgili orijinal bilgiler ihtiva eden bu eseri çalışmamızda kullandık.⁴⁶

⁴⁰ Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. XVI-XVII.

⁴¹ Fulcherius Carnotensis, **A History Of The Expedition To Jerusalem 1095-1127**, İng. terc. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, 1969, **Kudüs Seferi: Kutsal Toprakları Kurtarmak**, Türkçe terc. İlcan Bihter Barlas, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

⁴² Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. XV-XVI.

⁴³ **Gesta Francorum**, İng. terc. Rosalind Hill, **The Deeds of the Franks and Other Pilgrims to Jerusalem**, London 1962.

⁴⁴ Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. XIII-XIV.

⁴⁵ Raymond D'Aguilers, **Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem**, İng. terc. John Hugh Hill ve Laurita L. Hill, **Raymond d'Aguilers**, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1968.

⁴⁶ Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. XIV-XV; aynı yazar, Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 41 (2005), s. 17-23.

- **Historia de Hierosolymitano Itinere**⁴⁷ eserini yazan Peter Tudebodus'un hayatı hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Fransa'nın Poitou bölgesinden bir rahip olduğu ve Birinci Haçlı Seferi'ne bizzat katıldığı bilinir. Seferi anlatan Tudebodus'un eseri çalışmamızın kaynaklarından biri olmuştur.⁴⁸

Ayrıca İkinci Haçlı Seferi için Otto von Freising'in **The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising**⁴⁹ ve Odo de Deuil'in **De Profectione Ludovici VII in Orientem**⁵⁰ isimli eserlerinden de faydalanmaya çalıştık.

Bizans Kaynakları

- **Aleksiad**⁵¹ adlı eserin müellifi Anna Komnene, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118) ile İmparatoriçe İrene'nin çocuğu olarak 1083 yılında doğdu. Yaklaşık 40 yıl sonra kaleme aldığı eserinden Birinci Haçlı Seferi ile ilgili bilgiler hususunda faydalandık.⁵² Ayrıca Theophanes'in **Khronographia**⁵³, Leo Deacon'un⁵⁴ **Historia**, Niketas Khoniates'in **Historia**⁵⁵ ve Ioannes Kinnamos'un **Historia**⁵⁶ adlı eserlerinden de istifade ettik.

⁴⁷ Peter Tudebodus, **Historia de Hierosolymitano Itinere**, İng. terc. John Hugh Hill ve Laurita L. Hill, **Peter Tudebode**, Philadelphia, The American Philosophical Society Independence Square, 1974, **Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi: Kudüs'e Yolculuk**, Türkçe terc. Süleyman Genç, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

⁴⁸ Peter Tudebodus, **Historia**, s. 1-12, terc. Süleyman Genç, **Bir Tanığın Kaleminden...**, s. 47-53.

⁴⁹ Otto von Freising, **The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising**, New York, Columbia University Press, 1953.

⁵⁰ Odo de Deuil, **De Profectione Ludovici VII in Orientem**, İng. Terc., V. G. Berry, The journey of Louis VII to The East, New York, Columbia University Press, 1948.

⁵¹ Anna Komnena, **Alexiad**, terc. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996.

⁵² Küçüksipahioğlu, **Haçlılar ve İstanbul (1096-1261)**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2021, s. xix.

⁵³ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes**, İng. terc. Harry Turtledove, Philadelphia, University of Pennsylvania, 1982.

⁵⁴ Leo The Deacon, **The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in The Tenth Century**, terc. Alice Mary Talbot ve Denis F. Sullivan, Washington, D.C, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2005.

⁵⁵ Niketas Khoniates, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, terc. Fikret Işıltan, Ankara, TTK yayınları, 1995.

⁵⁶ Ioannes Kinnamos, **Historia**, terc. Işın Demirkent, **Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)**, Ankara 2001.

Ermeni Kaynakları

- **Urfalı Mateos'un Vekayinâmesi**⁵⁷ 952-1136 yıllarını kapsamaktadır. Mateos'un hayatı hakkında tek bilgi onun Urfa'da yaşayan bir manastır başrahibi olduğudur. Birinci Haçlı Seferi dönemi için son derece değerli bir kaynak olan bu *Vekayinâme*, Dımaşk Meliki Dukak ve Tuğteginlilerin Haçlılarla arasındaki mücedelerle ilgili sunduğu bilgiler açısından bizim için önemli olmuştur.⁵⁸

Süryânî Kaynakları

- **Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**⁵⁹, XII. yüzyılın ilk dönemleri için çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Süryânî Patrik, 1166-1199 yıllarında Antakya'da Yakubî patriği olarak görev yapmış ve 1200 yılında vefat etmiştir.⁶⁰ Çalışmamızda bazı konularda faydalandığımız kaynaklarından birisi olmuştur.

- **Târîhu'z-Zamân**⁶¹ adlı eserin müellifi Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî (ö. 685/1286) tarafından yaratılıştan 1286 yılına kadar meydana gelen olayları anlattığı eserinden 1113'de cereyan eden Sennebra Savaşıyla ilgili faydalandık.

- **Anonim Süryânî Vekayinâmesi**⁶² 1203-1204 yılları arasında yazıldığı söylenen müellifi meçhul olan eser, muhtemelen XII. yüzyılın ilk dönemlerinde yaşayan ve olaylara tanıklık eden Urfalı Basil bar Şumma'nın gözlemleri dikkate alınarak yazılmıştır.⁶³ Çalışmamızda özellikle İkinci Haçlı Seferi ile ilgili verdiği bilgilerden faydalandık.

⁵⁷ Urfalı Mateos, **Vekayî'nâme**, terc. Hrant D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1962.

⁵⁸ Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. xxvii.

⁵⁹ Süryânî Mikhail, **Khronik**, terc. Hrand D. Andreasyan, **Süryânî Keşiş Mihail'in Vekayinâmesi**, (TTK, henüz yayımlanmadı).

⁶⁰ Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. xxvii-xxix.

⁶¹ Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarîhi**, terc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.

⁶² İngilizceye A. S. Tritton tarafından (**The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle**, JRAS, 1933) tercüme edilmiştir. **Anonim Süryânî Kroniği** (I. ve II. Haçlı Seferleri), terc. İlhan Aslan, İstanbul, Post Yayınevi, 2019. Çalışmamızda bu Türkçe tercüme kullanılmıştır.

⁶³ Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. xxix.

Araştırmalar

Tez konusuyla önemli modern araştırmalardan da yararlandık. Bunlar arasında başta Dımaşk Selçuklu Melikliği olmak üzere Suriye Selçukluları dönemini kaleme alan Ali Sevim'in **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**⁶⁴, Tuğteginliler dönemini ayrıntılı bir şekilde ele alan Coşkun Alptekin'in **Dımaşk Atabegliği**⁶⁵, Birsal Kûçüksipahioğlu'nun **Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi**, Jamal Al-Zanki'nin **The Emirate of Damascus in The Early Crusading Period**⁶⁶, Abbas Galip Becran el-Asimi'nin **ed-Devletü'l-Böriyye ve Alâkâtuha bi's-Salîbiyyîn**⁶⁷, Haçlıların Dımaşk'a yaptıkları bütün saldırılarını anlatan Kuteybe eş-Şihâbî'nin **Sumûdü Dımaşk Emâme'l-Hamelâti's-Salîbiyye**⁶⁸ ve Vefa Cevni'nin 1174 yılında Nûreddin Mahmud'un ölümüne kadar Dımaşk ve Kudüs Krallığı ile arasındaki mücadeleleri ve ilişkilerini kaleme aldığı **Dımaşk ve Memleketü'l-Lâtîniyy fi'l-Kuds**⁶⁹ adlı çalışmalar sayılabilir.

⁶⁴ Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

⁶⁵ Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabegliği: Tog-Teginliler**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985.

⁶⁶ Jamal M. H. A. Al-Zanki, **The Emirate of Damascus in The Early Crusading Period 488-549/1095-1154**, **Doktora tezi**, Scotland, The University of St. Andrews, 1989.

⁶⁷ Abbas Galip Becran el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye ve Alâkâtuha bi'l-Salîbiyyin (497-549/1103-1154)**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2012.

⁶⁸ Kuteybe Şihâbî, **Sumûdü Dımaşk emame'l-Hamalefi's-Salibiyye**, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1998.

⁶⁹ Vefa Cevni, **Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fi'l-Kuds**, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1997.

DİMAŞK'IN İSMİ, COĞRAFİ KONUMU

ve GENEL SİYASİ TARİHİ

Dımaşk'ın İsmi

Günümüzde Suriye Arap Cumhuriyeti'nin başşehri olan Şam yani Dımaşk, tarihi süreçte kesintisiz yerleşimin olduğu en eski şehirlerden biridir. İslam Kaynaklarında “Dımaşkü's-Şâm” olarak adlandırılan Dımaşk, bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'i kapsayan “Bilâdüşşam” bölgesinin en önemli merkezlerindendi. Günümüzde başta Suriye halkı olmak üzere Araplar ve Türkler arasında Dımaşk'a “Şam” da denilmektedir. Çünkü Araplar, merkez olan şehirleri bulunduğu bölgenin ismiyle anarlardı.⁷⁰

Arapça sözlüklerde Dımaşk (دِمَشْقُ) ismi “çok hızlı, acele ile yapılmış bir şey” gibi anlamına gelen “dım-şa-ka' (دَمَشَقَّةٌ، دَمَشَقٌ)” kelimesinden türemiş olup, bu yere ilk gelen insanların acele bir şekilde inşa etmeleri sebebiyle şehre bu ismin verildiği kaydedilmektedir.⁷¹

İsim, ilk defa MÖ. 3000 yıllarına ait Ebla tabletlerinde “Da-mas-ki” adıyla zikredilir. Mısır'daki Luksor Karnak tapınağının duvarında yazılmış III. Tutmosis tarafından zapt edilen Suriye şehirlerinin listesinde adı “Ta-ms-ku” (تَمَسْقُ) olarak geçmiştir, MÖ. XIV. yüzyılına ait el-Amarna tabletlerinde ise Akkadca “Di-maş-ka” (دِمَاشِقُ), “du-ma-aş-ka” (دِمَاشِقُ) ve “ti-ma-aş-ki” (تِمَاشِقُ) şeklinde kaydedilmiştir.⁷²

⁷⁰ Muhammed Ali, **Hıtatü's-Şam**, 3. bs., Dımaşk, Mektebetü'n-Nuri, 1983, C:I, s. 8; Hasan Zekî Sayyaf, **Dımaşk: Akdemü 'Âsîmetin fi'l-Âlem**, Dımaşk, Dârü'l-Kuteybe, 2005, s. 151; Cengiz Tomar, “Şam”, **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 311.

⁷¹ Muhammed Ezherî, **Tehzîbü'l-Luga**, thk. Abdüsselam Harun, Kahire, ed-Darü'l-Misriyye, t.y., C:IX, s. 379; Muhammed b. Ya'küb Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 8. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2005, C:I, s. 884; İbnü'l-Kalânîsî, **Zeylu Târîhi Dımaşk ve Yelihi Târîhu Medîneti Dımaşk li İbn Kâdî Şühbe**, s. 559; İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre: Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:II, s. 15; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, Beyrut, Dâru Sadır, 1995, C:II, s. 463. Ayrıca bkz. Ahmet Topal, “Klasik Türk Şiirinde Şam-ı Şerif”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy.48 (2012), s. 52.

⁷² Abdullah Faysel, “Dımaşk fi'l-Tarih 3333-333 M.Ö.”, **en-Nedvetü'd-Devliyye: Dımaşk fi't-Tarih 2006**, Dımaşk, Camiatu Dımaşk, t.y., s. 48-49; Savvaf, **Dımaşk**, s. 154; Tomar, “Şam”, aynı yer.

Dımaşk isminin kökeni hakkında birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre sulanan bahçe veya verimli toprak anlamına gelen ismin Ârâmîce “ma-şk” kelimesinden geldiği söylenir, çünkü şehir Ârâmî Krallığı’nın başşehriydi. Ayrıca Mısır hiyerogliflerinde de neredeyse aynı şekilde geçmektedir. Şehre Ârâmîler “Darmaşk” ve Süryânîler “Darmask” ismini vermişlerdir. Talmud’da ise “Darmaskin” olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla bu ismin Sâmîler’den önceki bir devreye ait olduğu kabul edilmektedir. Diğer bir görüşe ise göre Dımaşk kelimesinin Arapça’ya Grekçe veya Lâtince’den geçtiği şeklindedir. Şehir, çok güzel kokulu çiçeklerinden dolayı misk kelimesinden gelen “Damaskos” veya “Dormasks” ismi ile de anılır. Zamanla “Râ” harfinin atılarak Avrupa dillerine “Damascus” şeklinde geçtiği görülür. Arapça’da ise “Dımaşk” Mısır-Asur şekli kullanılmaya devam edilmişti.⁷³

Şehrin ismiyle ilgili Dımaşk adında bir kişi tarafından kurulduğuna dair rivayetler de mevcuttur. Bu kişinin Hz. Nuh’un soyuna mensup olan Dımaşk b. Kânî b. Mâlik b. Erfahşaz b. Sam veya Ceyrûn b. Sa’d b. Âd b. İrem b. Sam olduğudur. Kurân-ı Kerim’de zikredilen “İrem Zâtî’l-İmâd”ın ⁷⁴{إِرمَ ذَاتِ الْعِمَادِ} Dımaşk olup, bu şehrin mermer sütunlarının çok fazla olduğu için onu “Ceyrûn zâtî’l-imâd” diye isimlendirildiği ileri sürülmüştür. Başka rivayetlere göre şehir “Dımaşk” adında Hz. İbrâhim’in gulâmı veya “Dımaşkin” adında İskender’in bir gulâmı tarafından kurulmuştur.⁷⁵

⁷³ İbnü’l-Kalânîsî, **Zeylu Târîhî Dımaşk** (thk. Arif Ahmed), aynı yer; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:I, s. 19-21. Ayrıca bkz. Müfid Âbid, “Dımaşk fi’l-Tarih: Târîhu’l-Kadim”, **Dımaşkü’s-Şam: Asımetü’s-Sekafeti’l-Arabiyye**, Dımaşk, Hey’etü’l-Mevsuati’l-Arabiyye, 2008, s. 106; Necdî İçel, **Kutsal Durak Şam**, İstanbul, Samanyolu Yayınları, 2008, s. 55; Savvaf, **Dımaşk**, s. 81-82.

⁷⁴ Fecr suresi, 7.

⁷⁵ Abdullah Bekrî, **Mu’cemu Me’sta’cem min Esmâi’l-Bilad ve’l-Mevazi**, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire, Ma’hedü’l-Huleyfi li’l-Ebhas, t.y., C:I, s. 140; İsmail Ebü’l-Fidâ, **Ebü’l-Fidâ Coğrafyası: Takvimü’l-Büldan**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2017, s. 197; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:I, s. 11-15; Muhammed Makdisî, **Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2022, s. 175; Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemü’l-Büldan**, aynı yer; Muhammed Murtazâ Zebîdî, **Tâcü’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs**, thk. Mustafa Hicazi, Beyrut, Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1989, C:XXV, s. 305. Ayrıca bkz. Hızır Eid Serhan, **Dımaşk min hilâli Kütübi’r-Rihhalat fi’l-Asreyni’l-Eyyûbî ve’l-Memlûkî**, Amman, Dar el-Sail, 2013, s. 47, 49; Ömer Faruk Harman, “İrem”, **DİA**, C:XXII, 2000, s. 443.

Dımaşk'ın Coğrafi Konumu

Suriye'nin güneybatı köşesinde yer alan Dımaşk, güneyden volkanik tepeleri ve Havran ovaları, batıdan Anti-Lübnan (Cebelüşarkî), kuzeyden Kalamoun Dağları ile doğu ve güneydoğudan Bâdiyetüşşâm ismiyle bilinen geniş çöl alanları ile çevrilidir.⁷⁶ Anti-Lübnan Dağları'nın eteklerinde bulunan Kâsiyûn Dağı, kuzeyden ve batıdan Dımaşk'a bakmaktadır. İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* adlı meşhur eserinde Dımaşk'ın konumundan bahsederek şöyle anlatır:

*“... düz ovada kurulan Şam diyarının en büyük şehri Dımaşk'tır. Etrafı dağlarla çevrilidir. Etrafında bol sular, ağaçlar, tarlalar, ekinler bulunur. Ovasına Gûta denir”.*⁷⁷

Dımaşk, denizden 690 m. yükseklikte olup, 18°-36° doğu boylamları ile 22°-33° kuzey enlemleri arasında yer alır.⁷⁸

Verimli ve geniş bir ovada kurulmuş olan Dımaşk, dört bir tarafından zengin tarım arazisi Gûta ile çevrilidir. Bu verimli araziler varlığını, Anti-Lübnan Dağları'nın arasından çıkan ve şehrin içinden akan Beredâ Nehri'ne borçludur. Büyüklüğü, ılıman iklimi ve bol sularından dolayı el-Feyhâ olarak anılan Dımaşk'ın önem ve güzelliğiyle ilgili birçok kitap yazılmıştı. Bu güzellikler şairler tarafından övülmüştü. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları ve seyyahları, Dımaşk'ın ve Gûta bölgesinin tabii güzelliğini, yeşilliğini, sularının bolluğunu, güzel bahçelerini ve çiçeklerini anlatarak şehri cennete benzetmektedir. IV/X. yüzyılın ünlü İslâm coğrafyacısı İstahrî, batıda en güzel yerin Gûta Ovası olduğunu belirtir. Aynı çağda yaşayan İbn Havkal'a göre “*Şam diyarında*

⁷⁶ Serhan, **Dımaşk**, s. 50-51, 54; Kuteybe Şihâbî, **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1999, C:I, s. 138; Tomar, “Şam”, aynı yer.

⁷⁷ Muhammed İbn Havkal, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2014, s. 152.

⁷⁸ Jean Sauvaget, **Dımaşku's-Şam**, Beyrut, el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1936, s. 6; Serhan, **Dımaşk**, s. 51.

Gûta'dan daha nezih bir yer yoktur". Makdisî ise "dünyanın iki gelinin Dımaşk ve Rey olduğunu" aktarır.⁷⁹

580/1184 yılında Dımaşk'ı ziyaret eden Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, meşhur seyahatnamesinde şu güzel ifadelerle şehri tasvir eder:

"Dımaşk, doğunun cenneti, parlak, güzelliğinin doğduğu yer. Burası ziyaret ettiğimiz İslâm ülkelerinin sonuncusu. Gördüğümüz şehirlerin gelini. Reyhan çiçekleriyle süslü. Bostanlardan oluşan bir ipek elbise giymiş, güzellikte en sağlam yere sahip olmuş, onun duvağından en güzeliyle süslenmiş. Ayrıca Allah orada İsa ve anasını pınarları olan bir tepede koruduğu için şeref kazanmış, gölgesi bol, suyu selsebil. Yılanların girdiği gibi oradan her yola girersin. Meltemi canlara hayat veren bahçelerdir. Bakanlara cilalı yüzüyle süslü görünür. Onlara "güzellik, uyku odasına gelin." der gibi. Oranın toprağı sudan bıkmış, susuzluğa hasret kalmış. Sanki oradaki kayalar sana "Ayağınla it. İşte soğuk hamam ve su" der gibi. Bostanlar şehri, kalenin ayı kuşattığı gibi kuşatmış. Tomurcuğun çiçeği sardığı gibi sarmış. Doğusunda yeşil Gutası göz alabildiğine uzanmış. Dört tarafından nereye bakarsan parlaklığı gözü alır. Onun hakkında "Cennet yeryüzündeysen, o, şüphesiz Dımaşk'tır. Gökyüzündeysen onun hizasındadır." diyenler ne güzel söylemişler.⁸⁰

Tarihçi, coğrafyacı ve Hama Meliki Ebü'l-Fidâ'nın anlattığına göre Dımaşk'ın *"Gûta adlı ovası yeryüzündeki en güzel manzaralı dört cennetten biridir".⁸¹*

⁷⁹ İbn Havkal, **İslam Coğrafyası**, aynı yer; İbrâhim b. Muhammed İstahrî, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, E.J. Brill, 1967, s. 59; el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 175. Ayrıca bkz. Sauvaget, **Dımaşku's-Şam**, s. 7; Savvaf, **Dımaşk**, s. 51, 84; Serhan, **Dımaşk**, s. 52; Tomar, "Şam", aynı yer; Marina Tolmacheva, "İstahrî", **DİA**, C:XXIII, 2001, s. 204. Dımaşk'ın coğrafi güzelliği hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed İbiş ve Kuteybe Şihâbî, **Dımaşku's-Şam fî Nususi'r-Rehhalin ve'l-Cografiyyin ve'l-Büldaniyyine'l-Arab ve'l-Müslimin: mine'l-Karni's-Salis ile'l-Karni's-Salis Aşer li'l-Hicre**, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, C:I-II, 1998.

⁸⁰ İbni Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr**, s. 234-235, aynı mülf, **Seyahatnamesi**, s. 196.

⁸¹ Ebü'l-Fidâ, **Takvimü'l-Büldan**, s. 217.

İklimin ılımanlığı, toprağın verimliliği ve suyun bolluğu Dımaşk'ta tarımın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Şehirde çeşitli tahıllar, sebze ve meyvelerle birlikte güzel kokulu otlar ve çiçekler yetiştiriliyordu.⁸²

Tarımın yanında Dımaşk'ta endüstri de çok gelişti. Şehir tekstil, halı, cam, kâğıt, gıda ve itriyat ile el sanatı, maden ve silah imalatı, özellikle de Dımaşk kılıçlarıyla meşhurdur. Bu haliyle şehir, Suriye'nin ve dünyanın en önemli merkezlerinden biri haline geldi.⁸³

Dımaşk tarım ve endüstrinin yanında tarih boyunca en büyük ticaret merkezlerinden biri de oldu. Şehir, iç ticaret açısından Suriye'nin ortasında önemli bir konuma sahipti. Bedevî kabileleri ile şehirliler arasında alışveriş merkezi olması yanında çöl yolları ile dağ geçitleri arasında bir bağlantı noktası idi. Çölün (Bâdiyetüşşâm) kenarında bulunan Dımaşk, kuzey ve güneyden gelen kervanların uğrak yeri olduğundan bu çölde üretilen ürünlerin satılması veya limanlara ulaştırılmasını çarşı ve depolar sağlamaktaydı. Dış ticarete gelince, Dımaşk Eskiçağlardan beri dünya ticarî yolları üzerinde önemli bir yere sahipti. Çin, Orta Asya, İran, Mezopotamya ile Suriye'yi birbirine bağlayan ve Akdeniz kıyısındaki Sûr limanına kadar uzanan kara yolunun (İpek yolu) güzergâhlarından biriydi. Suriye'nin merkezi ve en önemli çarşısı olan Dımaşk, İran'dan, Mezopotamya'dan ve Anadolu'dan gelen malların Mısır'dan ve Arabistan'dan kuzeye doğru çıkan mal ile birleştiği noktaydı. Söz konusu şehre akıp gelen mallar ve burada üretilen kaliteli ürünler çeşitli şehir ve ülkelere gönderilip (Trablus, Beyrut, Akkâ, Sayda, Sûr vb.) Suriye limanları vasıtasıyla Avrupa'ya ihraç edilirdi.

İslâm fetihlerinden sonra Mekke'ye hacca giden kervanların yolları Dımaşk'tan geçmekteydi. Ortaçağlarda ticaretin öneminin artmasıyla Dımaşk, Akdeniz kıyıları ve Irak ile Mısır, Arabistan ve Anadolu arasındaki ticaret yolu

⁸² Dımaşk'ta yetiştirilen her türlü tarım ürünleri ve çiçekleri hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Takıyyüddin Ebu Bekr b. Abdullah Bedrî, *Nüzhetü'l-Enâm fi Mehâsini's-Şâm*, Beyrut, Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1980, s. 61 vd.; Muhammed b. Muhammed eş-Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâki'l-Âfâk*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989, C:I, s. 366-369. Ayrıca bkz. Serhan, *Dımaşk*, s. 150-152.

⁸³ Bedrî, *Nüzhetü'l-Enâm*, s. 214-215. Ayrıca bkz. Serhan, *Dımaşk*, s. 154-168.

üzerinde en önemli duraklardan biri oldu. Haçlı Seferleri döneminde Dımaşk'ın ticari yollarının ve kabilelerinin korunmasına ve güvenliğinin sağlanmasına dikkat edildi.⁸⁴

Dımaşk'ın özel coğrafi konumuna rağmen pek müstahkem bir konumda bulunmadığı söylenebilir. Bu konuda Fransız tarihçi Jean Sauvaget, bir ovada bulunan Dımaşk'ın, arazi yapısında düşmanların ilerlemesini önleyecek herhangi bir doğal engel bulunmadığı için şehrin sularını kesmenin kolay olduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple Dımaşk'ın savunması için surlar yapılmış, kapılarını gözetlemek amacıyla yüksek kuleler inşa edilmiş ve surların etrafına büyük bir hendek kazılmıştır. Selçuklular döneminde Dımaşk Kalesi'nin inşa edildiği görülmektedir. Genellikle kalelerin inşası için tepeler veya nehirlerin kıyıları gibi müstahkem doğal yerler seçilir. Ancak Dımaşk Kalesi, bu tabii özellikten mahrum olması sebebiyle yer seviyesinde inşa edilmek zorunda kaldı. Bu durumu telafi edebilmek için şehrin kuzeyinde ve batısında akan Beredâ Nehri'nin kollarından yararlanılarak kale şehrin kuzeybatı köşesinde yapılmış, ayrıca kalenin duvarlarının kalınlığı, taşlarının büyüklüğü, duvarlarının ve kulelerinin yüksekliği gibi tahkimata önem verilerek, kale suyla dolu derin bir hendekle çevrelenmiştir.⁸⁵

Dımaşk'ın surları ve kapıları, şehri düşmanlara karşı savunmada önemli bir rol oynadı. Mevcut arkeolojik kalıntılar, şehrin Selevkoslar döneminden itibaren Yunanlılar tarafından bir surla çevrildiğini göstermektedir. Günümüze ulaşan surlar ve kapılar Romalılar tarafından inşa edilip, sonraki İslami dönemlerde çeşitli yenilemeler gördü. Romalılar, şehri dikdörtgen şeklinde büyük taş surlarla çevirmişlerdi. Roma döneminde bu surlar üzerinde yedi kapı vardı; “Babü'l-Şarkî”, “Babü'l-Kisan”, “Babü'l-Sağır”, “Babü'l-Tûmâ”, “Babü'l-Farâdis”, “Babü'l-Cinîk” ve “Babü'l-

⁸⁴ Âbid, **Dımaşk fi'l-Târîh**, s. 24-25, 29; W. Heyd, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, terc. Enver Ziya Karal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1975, s. 31, 185, 189; Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, **DİA**, C:XXII, 2000, s. 369; Serhan, **Dımaşk**, s. 170-176; Tomar, “Şam”, s. 314.

⁸⁵ Zekerıyyâ Kazvîni, **Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, Beyrut, Dâru Sadır, [t.y.], s. 189; Ahmed İbn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr: Memâlikü's-Şarkî'l-İslâmî ve't-Türk ve Mısır ve's-Şam ve'l-Hicaz**, thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli, Ebûzabî, el-Mecmaü's-Sekafî, 2003, C:III, s. 517-518. Ayrıca karş. Abdülkadir Er-Reyhavi, **Kal'atu Dımaşk, el-Hey'etü'l-Ammeti's-Suriyye li'l-Kitab**, ed. Hayri ez-Zehebi, Dımaşk, el-Hey'etü'l-Ammeti's-Suriyye li'l-Kitab, 2008, s. 374-375; Sauvaget, **Dımaşku's-Şam**, s. 7-8; Serhan, **Dımaşk**, s. 53, 111-112; Harun Yılmaz, **Zengî ve Eyyubî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)**, İstanbul, Klasik, 2017, s. 47.

Câbiye". Bizans döneminde ise surlar ve kapılar üzerinde büyük bir değişiklik yapılmadı. Ünlü Dimaşk tarihçisi İbn Asâkir, şehrin kapılarını ve isimlerinin kökenlerini şu şekilde açıklamaktadır:

- Babü'l-Sağır (Güney Kapısı): İnşa edildiği dönemde en küçük kapı olduğu için bu ad verilmiştir.
- Babü'l-Kisan: Güneydoğu surlarında yer alır ve Muâviye b. Ebû Süfyân'ın azatlı kölesi Kîsân'a nispetle adlandırıldığı rivayet edilir. Günümüzde kapalıdır.
- Babü'l-Şarkî (Doğu Kapısı): Şehrin doğusunda yer aldığı için bu adı almıştır.
- Babü'l-Tûmâ: Şehrin kuzeyinde bulunur ve adını Romalı önemli bir şahsiyet olan Tûmâ'dan almıştır.
- Babü'l-Cinîk: Kuzeyde yer alır ve Cinîk mahallesine nispetle adlandırılmıştır. Günümüzde kapalıdır.
- Babü'l-Farâdis: Şehrin kuzeyinde, önceden "Farâdis" adı verilen bir mahalleye atfen adlandırılmıştır. "Farâdis" kelimesi, Yunanca'da "bahçeler" anlamına gelir.
- Babü'l-Câbiye: Batıda yer alır ve Câbiye köyüne nispetle adlandırılmıştır.

Romalılar tarafından inşa edilen bu yedi kapı, aynı zamanda Grek ve Roma mitolojisindeki tanrılar ve gezegenlerle şöyle ilişkilendirilmiştir:

- Babü'l-Şarkî: Güneş tanrısı Helios (Yunan) veya Sol (Roma) ile ilişkilendirilirdi.
- Babü'l-Kisan: Satürn gezegeniyle bağlantılıydı ve Yunan mitolojisinde Kronos, Roma mitolojisinde ise Tarım ve Bereket Tanrısı Saturnus olarak bilinirdi.
- Babü'l-Sağır: Yunan tanrılarının en büyüğü olan Zeus'a, Roma'da ise Jüpiter'e atfedilirdi. Jüpiter tapınağı, günümüzde Emevî Camii'nin bulunduğu yerdeydi.
- Babü'l-Câbiye: Savaş tanrısı Ares (Yunan) ve Mars (Roma) ile ilişkilendirilirdi.

- Babü'l-Cinîk: Ay tanrıçası Selene'ye (Yunan) ve Roma'da Luna'ya ithaf edilirdi. Bizans döneminde ise İsa Mesih'in doğumuna atfen "Doğuş Kapısı" olarak adlandırıldı.
- Babü'l-Farâdîs: Merkür gezegeni ile ilişkilendirilirdi. Yunan mitolojisinde Hermes, Roma mitolojisinde ise tüccarların ve yolların koruyucu tanrısı Merkür olarak bilinir.
- Babü'l-Tûmâ: Venüs gezegeniyle ilişkilendirilirdi ve aşk ile güzellik tanrıçası Afrodit (Yunan) ve Venüs (Roma) ile bağdaştırılırdı. Ancak Bizans döneminde Hristiyanlığın resmi din haline gelmesiyle, kapıya İsa'nın havarilerinden Aziz Thomas'ın adı verilmiştir.

İslâm fetihlerinden önce Bizans'ın hâkimiyetinde bulunan Dımaşk, Hz. Ömer döneminde iki aydan fazla süren bir kuşatma sonunda fethedildi (14/635). Surlar, büyük ve sağlam taşlardan inşa edildiği için oldukça dayanıklıydı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Müslümanlar, bu surları korumuşlardır. 41/661 yılında Halife Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yönetimi ele alması ve Emevî Devleti'nin başşehrini Dımaşk olarak belirlenmesiyle surlar ve kapılar güvenli bir şekilde korunmaya devam etmiştir. Ancak 132/750 yılında Abbâsîler, Dımaşk'ı ele geçirerek Emevî yönetimine son verince şehrin önemli bir kısmı tahrip edilmiş ve surların büyük bölümü de yıkılmıştır. Abbâsîler, gerek Emevî yanlılarını cezalandırmak gerekse de halkın kendilerine karşı ayaklanmasını engellemek için şehrin savunma gücünü zayıflatmıştır. Bu yıkımın ardından Dımaşk askerî açıdan eski önemini kaybetmiş ve Abbasîler tarafından ihmal edilen bir şehir haline gelmiştir. Abbâsîler dönemi boyunca şehrin sık sık iç karışıklıklar ve çeşitli isyanlarla sarsıldığı görülmektedir. İhşîdîler, Fâtımîler ve Selçuklular döneminde ise anlaşıldığı kadarıyla Dımaşk surları ve kapıları ekleme ve yenileme yapılmadan kullanıma devam etmiştir.⁸⁶

⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:I, s. 15, 17; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, C:II, s. 34-36; Bedrî, *Nüzhetü'l-Enâm*, s. 17-19. Ayrıca bkz. Afif Behnesi, "el-İmaretü'l-Dımaşkiyye", *Dımaşkü's-Şam: Asımetü's-Sekafeti'l-Arabiyye*, Dımaşk, Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, 2008, s. 227-230; Savvaf, *Dımaşk*, s. 260-273; Şihâbî, *Ebvabü'd-Dımaşk ve Ahdasuha't-Târîhiyye*, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1996, s. 21 vd.

Dımaşk'ın Genel Siyasi Tarihi (Kuruluşundan Fâtımîler Dönemine Kadar)

Dımaşk, tarih boyunca dünyanın en eski yerleşim merkezi ve başşehri olarak anılır. Eskiçağlarda şehir hakkında elimizde bilgiler az olsa da tarihî ve arkeolojik eserler, Dımaşk'ın binlerce yıl öncesine dayanan yerleşmeye sahne olduğunu gösterir. İslâm kaynaklarındaki rivayetler, Dımaşk'ın, yaratılışın başlangıcıyla kurulduğunu ve şehrin tarihinin Hz. Âdem zamanına kadar uzanarak burada Kâbil'in kardeşi Hâbil'i öldürüp Kâsiyûn Dağı'na gömdüğünü ileri sürmektedir. Bununla birlikte Dımaşk'ın kuruluşuna dair Hz. Nuh'un oğlu veya torunları tarafından inşa edildiği rivayetleri de vardır.⁸⁷

Çevresinde yapılan arkeolojik kazılara göre Dımaşk'ın ve Gûta arazisinin milâttan önce X. bin yıldan beri yerleşim gördüğü, şehrin MÖ. 7000-6000 yılları arasında kurulduğunu ortaya koymaktadır. Bronz Çağı'nda (MÖ. 3500-2000) Arap yarımadasından Suriye'ye gelen Sâmi kökenli Ken'ânlılar'ın ve Amorîler'in önemli yerleşim merkezlerinden birini oluşturmuş ve bu devrede şehir, "*Apum*" adıyla anılan bağımsız bir Ken'ân-Amorî krallığının merkezi olmuştu.⁸⁸

Eski Mısır kayıtlarında zikredilenler dışında MÖ. II. bin yılda Dımaşk tarihi hakkında az bilgi bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Dımaşk, I. Tutmosis (MÖ. 1506-1494) ve III. Tutmosis'in (MÖ. 1479-1425) Suriye'ye yaptıkları seferler sonucunda Mısır egemenliğine tâbi oldu. Dımaşk, MÖ. II. binyılın sonlarında Ârâmî Krallığı'nın (Aram-Damaskus) başşehri olarak tarih sahnesine çıktı. Bu dönemde Ârâmîler'in Suriye'de kurdukları küçük krallıklardan en büyük ve güçlü olanıydı. Özellikle MÖ. VIII. ve IX. yüzyıllarda şehir güçlü ve müreffeh bir dönem yaşadı. Dımaşk, daha sonra Asur Kralı III. Tiglat-pileser tarafından ele geçirilip bir Asur eyaletine dönüştürüldü (MÖ. 743). MÖ. VII. yüzyılın sonlarında Asur İmparatorluğu'nun sona ermesiyle

⁸⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:I, s. 11 vd; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, C:II, s. 24 vd. Ayrıca bkz. Âbid, *Dımaşk fî'l-Târîh*, s. 105; Savvaf, *Dımaşk*, s. 101, 109, 113.

⁸⁸ Ahmed Gassân Sebânû, *Mukteşefatu Musire Tegayyüri Tarihi Dımaşki'l-Kadim*, Dımaşk, Dârü Kuteybe, [t.y.], s. 233, 244, 278, 356; Ahmed, "Dımaşk fî'l-Tarih m.ö. 3333-333", s. 43, 50-54.

Keldânîlerin (Yeni Babilonya) eline geçmiş ve MÖ. 535 yılına kadar hâkimiyetleri altında kalmıştı. Dımaşk, Pers Ahamenî İmparatorluğu (MÖ. 559-331) döneminde “satraplık” adı verilen bir eyalet merkezi haline getirildi.⁸⁹

Büyük İskender’in (MÖ. 356-323) istilasına kadar Pers Ahamenîler egemenliği altında kalan şehir (MÖ. 332) İskender’in ölümünün ardından imparatorluğun büyük komutanlar arasında bölünmesiyle Helenistik dönemde Selevkos’un (MÖ. 312-218) eline geçti. Dımaşk, bu dönemde güneydeki en önemli şehirlerden biriydi. MÖ.108 yılından itibaren Selevkos Hânedanı mensupları arasındaki taht mücadeleleri sırasında kurulan küçük devletlerin başşehri haline geldi.⁹⁰

Romalı Kumandan Pompei (MÖ. 66-62) MÖ. 64’de Selevkosların yönetimine son verince Dımaşk Roma hâkimiyetine girmiş oldu. Roma İmparatorluğu döneminde büyük önem kazanan şehir bu imparatorluğun genişliğinden ve Akdeniz bölgesinde Romalıların sağladığı barış ve istikrardan yararlanarak endüstri alanında büyük gelişme gösterdi. Ayrıca Doğu’daki Roma ticaret yolları üzerinde başlıca merkezlerden biri haline geldi. Roma İmparatoru Hadrianus (117-138) zamanında “metropolis” (büyük şehir) olarak şekillendi. İmparator Diokletianus (285-305) zamanında “dekapolis” olarak bilinen Roma İmparatorluğu’nun en önemli on şehriden biri haline getirildi. Dımaşk, Tedmür Kraliçesi Zenobia (267 veya 268-272) tarafından Suriye’de kurulan bağımsız bir krallığa kısa süre bağlandıysa da İmparator Aurelianus’un (215-275) Tedmür Krallığı’na son vermesiyle tekrar Roma İmparatorluğu’nun hâkimiyetine geçti. Roma devrinde Dımaşk’ta çok imar faaliyeti görüldü. Jüpiter mâbedi, günümüzde Emeviyye Cami’nin yanında ve Hamidiye

⁸⁹ Âbid, **Dımaşk fi’l-Tarih**, s. 106-109; Muhammed Ali, **Hıtatü’s-Şam**, s. 52; Eid Merî, “Dımaşk fi Mesadiri’l-Aşuriyye”, **en-Nedvetü’d-Devliyye: Dımaşk fi’t-Tarih 2006**, Dımaşk, Camiatu Dımaşk, [t.y.], s. 73; Savvaf, **Dımaşk**, s. 104, 116-117; Kadir Albayrak, “Keldânîler”, **DİA**, C:XXV, 2005, s. 207-210; Ali Muzaffer Dinçol, “Ârâmiler”, **DİA**, C:III, 2001, s. 268-270.

⁹⁰ Âbid, “Dımaşk fi’l-Tarih”, s. 110-114; Savvaf, **Dımaşk**, s. 106.

çarşısının sonunda kalıntıları hâlâ bulunan Romalıların yaptığı en önemli eserdir. Ayrıca bu dönemde şehrin surları ile bazı kapıları inşa edildi.⁹¹

IV. yüzyılın sonlarında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Dimaşk şehri Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) payına düştü. Bu devrede şehir, Sâsânî İmparatorluğu'na karşı Bizans'ın en önemli askerî üslerinden biri oldu. III. Yüzyıl başlarında güney Suriye'ye yerleşen Arap kabilesi Gassânîler Dimaşk'ı ele geçirmiş ve merkez olarak burayı seçmişlerdi. Şehir, uzun süre Bizans İmparatorluğu'nun vasalı olarak hüküm süren Gassânî Devleti'nin idaresi altında bulundu. 613 yılında Sâsânî Kısra'sı II. Hüsrev Pervîz (590-628) Suriye'ye yaptığı sefer sırasında Gassânîler'i yenerek Dimaşk'ı zapt etti. Şehir, 628 yılına kadar Sâsânîlerin elinde kaldı ve Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), onlara karşı elde ettiği büyük zaferlerin ardından, aynı yıl başta Dimaşk olmak üzere bütün Suriye'yi geri aldı.⁹²

Nübüvvetinden önce Hz. Muhammed (s.a.v.) küçük yaştan itibaren amcası Ebû Tâlib'in yanında Bizans hâkimiyetindeki Suriye bölgesine gitmişti. Bazı siyer ve İslâm tarihi kaynaklarındaki rivayetlere göre bir ticarî seyahat sırasında Peygamberimiz amcası Ebû Tâlib ile birlikte Busrâ'ya⁹³ kadar gelip konakladı. Burada Bahîrâ adlı rahip manastırdan dışarı bakarken Hz. Muhammed'i bir bulutun gölgelendirdiğini ve bir ağacın altında oturduğu zaman dallarının onun üzerine eğildiğini farkederek bütün Kureyşli kabile mensuplarını yemeğe davet etti. Bu yemek sırasında Hz. Muhammed'in kendisiyle bizzat ilgilenerek ona çeşitli sorular soran rahip ardından sırtına bakarak hâtem-i nübüvvet adı verilen peygamberlik mührünü gördü. Daha sonra Hz. Muhammed'in yetim olduğunu öğrenince Bahîrâ, Ebû Tâlib'e ona iyi bakmasını ve

⁹¹ İstahrî, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, s. 60. Ayrıca bkz. Âbid, "Dimaşk fi'l-Tarih", s. 114-118; Ahmet Ağırakça, "Tedmür", **DİA**, C:XL, 2011, s. 265; Savvaf, **Dimaşk**, s. 106, 118; Abdüsselam Uluçam, "Şam Mimari", **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 320.

⁹² Theophanes, **The Chronicle of Theophanes**, s. 11. Ayrıca bkz. Âbid, "Dimaşk fi'l-Tarih", s. 119-120; Ağırakça, "Gassânîler", **DİA**, C:XIII, 1996, s. 397-398.

⁹³ Dimaşk'ın yaklaşık 141 km. güneyinde yer alan Busrâ şehri Havrân bölgesinin merkezi idi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:I, s. 441. Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, "Busrâ", **DİA**, C:VI, 1992, s. 470.

Yahudilerden korumasını tavsiye etti. Bu tavsiye üzerine Ebû Tâlib, Hz. Muhammed'i oradan Mekke'ye götürdü.⁹⁴

Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra bu dinin yayılması amacıyla Sâsânîler'e davet mektubu gönderdiği gibi Bizans İmparatoru Herakleios'a ve Bizans'a bağlı Dımaşk Gassânî Emîri Hâris b. Ebû Şemir'e de 628 yılında davet mektupları yolladı. Busrâ valisine gönderilen Hâris b. Umeyr el-Ezdî'nin Gassânî emirlerinden Şürahbîl b. Amr tarafından Mûte'de öldürülmesi üzerine 629'da Mûte Gazvesi (sefer) gerçekleştirildi (8/629). Bunu Tebük Seferi takip etti (9/630).⁹⁵

Hz. Peygamberin (s.a.v.) 11/632 yılında vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslâmiyet'i yaymak için fetih faaliyetleri devam etti. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Suriye'yi fethetmek amacıyla Hâlid b. Velîd kumandasında gönderilen İslâm ordusu Suriye ve Filistin kapılarının müslümanlara açılmasını sağlayan Ecnâdeyn⁹⁶ ve Mercü's-Suffer⁹⁷ Savaşları'nda Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı ve ardından Dımaşk'ı zapt etti (14/635). Ancak bir süre sonra Dımaşk'tan çekilmek zorunda kalan Hâlid b. Velîd ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasındaki İslâm ordusu Ürdün'ün doğusuna açılan Yermük Nehri kenarındaki vadide cereyan eden savaşta Bizans ordusunu yine mağlup ederek Suriye bölgesinde Bizans'ın varlığını sona erdirdi ve Dımaşk'ı tekrar ele geçirdi (15/636).⁹⁸

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Muâviye b. Ebû Süfyân, uzun süre Dımaşk valiliğini yürüttü. 41/661 yılında halife olarak biat alan Muâviye (41-60/661-680) daha öncede söylendiği gibi Emevî Devleti'nin başşehri olarak Dımaşk'ı seçti. Şehir, Emevî Devleti zamanında tarihindeki en parlak dönemini yaşadı. Bu süreçte Dımaşk batıda

⁹⁴ Casim Avcı, **Muhammedü'l-Emin, Hz. Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı**, İstanbul, Hayy Kitap, 2008, s.91 vd; İçel, **Kutsal Durak Şam**, s. 43; Fayda, "Bahîrâ", **DİA**, C:IV, 1991, s. 486-487; aynı mülf, "Muhammed", **DİA**, C:XXX, 2020, s. 408.

⁹⁵ Fayda, "Muhammed", **DİA**, C:XXX, s. 416-418; Ağırakça, "Gassânîler", **DİA**, C:XIII, s. 398.

⁹⁶ Kudüs'ün batısında Remle ile Beytülcibrîn arasında bulunan bir yerdir. Hakkı Dursun Yıldız, "Ecnâdeyn Savaşı", **DİA**, C:X, 1994, s. 385.

⁹⁷ Dımaşk ile Cevlan arasında bir yer. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:III, s. 413.

⁹⁸ İçel, **Kutsal Durak Şam**, s. 59-60; Işın Demirkent, "Herakleios", **DİA**, C:XVII, 1998, s. 212-214; Fayda, "Yermük Savaşı", **DİA**, C:XLIII, 2013, s. 485-486.

Atlas Okyanusu ve Endülüs'ten, doğuda Çin sınırlarına kadar genişlemiş İslâm Devleti'nin merkezi olmuştu. Ayrıca Dımaşk, Emevîler zamanında siyasî, askerî, idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan büyük bir önem kazandı. Günümüze kadar ulaşan İslâm mimari eserlerinin ilk örneği olan Dımaşk Emeviyye Cami, Halife I. Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) tarafından yaptırıldı. Dımaşk şehrini ziyaret ederek Emeviyye Cami ile ilgili bilgi veren Müslüman seyyah ve coğrafyacılar, bunun İslâm dünyasındaki en güzel ve en süslü cami olduğunu kaydederler.⁹⁹

132/750 yılında Abbâsîler, Emevî Devleti'ni ortadan kaldırıp başkent Dımaşk'ı ele geçirdiler. Bu dönemde hilâfet merkezinin Bağdat'a nakledilmesiyle Dımaşk başkent olmaktan çıktı ve uzun süre önemini kaybetti. Abbâsîler zamanında bir vilâyet haline gelen Dımaşk zamanla ihmal edildi ve surları yıkıldı. IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsî Hilâfeti'nin siyasî olarak çözülmesi ve gücünün zayıflamasıyla birlikte İslâm dünyasında bağımsız ve yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başladı. İlk olarak 254/868 yılında Mısır Valiliğine tayin edilen Buharalı bir Türk olan Ahmed b. Tolun, başta Dımaşk olmak üzere Suriye'yi egemenliği altına aldı ve müstakil bir devlet kurarak Abbâsîler'e bağlılığını şeklen sürdürdü. 292/905 yılına kadar Tolunoğulları hânedanı mensupları Mısır ve Suriye'ye hükmetti.¹⁰⁰

323/935'de Mısır valiliğine tayin edilen ve Türk hükümdarlarının kullandığı "ihşîd" unvanını alan Abbâsîlerin Dımaşk Valisi Muhammed b. Tuğç ertesi yıl Suriye'yi yönetimine kattı ve kısa sürede Ahmed b. Tolun gibi müstakil bir hânedan kurdu. 334/946 yılında Muhammed el-İhşîd Dımaşk'ta vefat etti.¹⁰¹

⁹⁹ Ahmed Ya'kübi, *Kitâbü'l-Büldân*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, s. 163-164; İstahrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, aynı yer; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 153; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:II, s. 110 vd. Ayrıca bkz. Necdet Hammas, "Dımaşk mine'l-Fethi'l-Arabî el-İslâmî hatta Nihayeti'l-Asri'l-Memlûkî", *Dımaşkü's-Şam: Asımetü's-Sekafeti'l-Arabiyye*, 2008, s. 123-129; Savvaf, *Dımaşk*, s. 119-120; Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", *DİA*, C:XL, 2013, s. 31; Tomar, "Şam", s. 311.

¹⁰⁰ Kemal Salibi, *Biladü's-Şam fi'l-Usuri'l-İslâmiyyeti'l-Ula*, terc. Kemal Havli, 2. bs., Beyrut, Hachette Antoine Publishing, 2013, s. 54 vd.; Savvaf, *Dımaşk*, s. 120-121; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, C:I, 1988, s. 31-36; İçel, *Kutsal Durak Şam*, s. 69; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, C:XLI, 2012, s. 233-236.

¹⁰¹ İhşîdî Devleti'nin kurucusu Muhammed b. Tuğç hakkında geniş bilgi için bkz. Asri Çubukcu, "Muhammed b. Tuğç", *DİA*, C:XXX, 2020, s. 581-582.

Anadolu ve Mısır coğrafyası dahil olmak üzere bölgede kurulan devletlerin siyasî ve askerî hedefleri açısından stratejik bir konuma sahip olan Dımaşk, Abbâsîler sonrası dönemde de önemini korudu. XI. yüzyıldan itibaren Selçukluların Suriye'deki etkinliklerinin artarak Dımaşk'a hâkim olmaları şehirde Türk-İslâm kültürünün yerleşmesini sağladı. Dımaşk bu süreçte Suriye'de etkili faaliyetler yürüten Tuğteginliler'in başkenti oldu. Şehir daha sonra Zengîler dönemiyle birlikte Haçlılarla mücadelenin önemli bir üssü haline geldi. Selâhaddin Eyyûbî'nin bölgedeki nüfuzunu artırmasıyla birlikte ise Eyyûbîler'in dikkat çeken merkezleri arasına girdi.

BİRİNCİ BÖLÜM

TUĞTEGİNLİLER DÖNEMİNE KADAR DİMAŞK'IN SİYASÎ VE ASKERÎ TARİHİ

1.1. Fâtımî Hâkimiyetinde Dîmaşk

Dîmaşk, Abbâsîler'in otoritesinin zayıfladığı dönemden itibaren Tolunoğulları ve İhşîdîler gibi ortaya çıkan güçlere tâbi olmuştu. Ancak şehir, zaman zaman Şîî İsmâiliyye mezhebine¹⁰² mensup büyük bir kuvvet haline gelen Karmatîler'in¹⁰³ saldırılarına uğramış ve onlar tarafından işgal edilmişti. Daha sonra ise Şîî Fâtımîler ile Karmatîler arasında yaşanan mücadelelere tanıklık etmiş ve bu mücadeleler Fâtımîler'in Dîmaşk'ı ele geçirmesiyle sonuçlanmıştı.

Abbâsîler'in baskısından kendilerini korumak amacıyla İsmâilî mezhebine mensup olan Şîî imamları Suriye'nin orta batısındaki Selemiye şehrinde gizlilik içinde yaşamışlar, Bağdat'taki Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesinden uzakta bulunan Yemen ve Kuzey Afrika'ya İsmâilî dâîlerini göndererek İsmâilîliğin temellerini atma konusunda büyük başarılar elde etmişlerdi.¹⁰⁴ 280/893 yılında Kuzey Afrika'ya gönderilmiş olan İsmâilî dâîsi Ebû Abdullâh eş-Şîî, burada Kutâme kabilesinin desteğini kazanarak 184/800 yılından itibaren İfrikiyye'de hüküm süren Ağlebî

¹⁰² İsmâiliyye, İmâm Câfer es-Sadık'ın hayattayken vefat eden büyük oğlu İsmâil'e nisbet edilen ve imâmet görevinin kardeşten kardeşe geçmeyerek sadece İsmâil'in evlâtlarına intikal ettiğini iddia eden Şîî bir fırkadır. Geniş bilgi için bkz. Sa'd el-Kummî, *Kitâbü'l-Makalât ve'l-Fırak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, Müessese-i Matbuat-ı Atai, 1963, s. 80-82; Hasan b. Musa Nevbahtî, *Fırakü's-Şîâ*, tsh. İbrahim Zeyn, Beyrut, Dârü'l-Fikr, [t.y.], s. 69-71; Muhammed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1961, C:I, s. 191 vd. Ayrıca bkz. Süheyl Zekkar, *el-Cami' fi Ahbari'l-Karamita fi'l-Ahsa'-eş-Şam-el-Irak-el-Yemen*, 2. bs., Dîmaşk, Dâru Hassan, 1982, s. 29; Mustafa Öz ve Mustafa Muhammed eş-Şek, "İsmâiliyye", *DİA*, C:XXIII, 2001, s. 128.

¹⁰³ Adını Kûfe'deki İsmâilî Şîî dâîsi Hamdân b. Eş'as Karmat'a nisbetle alan İsmâilî bir fırkadır. VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak ve Suriye'de Abbâsîlere karşı isyana girişen Karmatîler 290/903 yılında Dîmaşk'ı kuşatarak tehdit etmeye başladılar. 293/906'da Dîmaşk'a tekrar saldırdılar. Karmatîler hakkında geniş bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, C:XXIV, 2001, s. 510-514.

¹⁰⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân, *Risaletu İftitahi'd-Da've Risâle fi Zuhuri'd-Da'veti'l-Ubeydiyyeti'l-Fatimiyye*, thk. Ferhât Deşrâvî, Tunus, eş-Şeriketü't-Tunusiyye li'n-Neşr, [t.y.], s. 18-26; Yahyâ Antâkî, *Târîhu Yahya b. Saîd el-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus, Jarrous Press, 1990, s. 59-60; Ebû Bekr ed-Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye (Mudiyye) fi Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtimiyye*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1961, C:VI, s. 4-20; Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefa*, C:I, s. 41-45.

Devleti'ne son verip Fâtımî hâkimiyetinin kurulmasını sağladı.¹⁰⁵ Bu arada Selemiye'de bulunan İsmâîlî imam Ubeydullâh el-Mehdî'yi davet ederek yeni oluşumlarının güçlenmesine gayret etti. Ebû Abdullâh eş-Şîî'nin daveti üzerine 289/902 yılında Selemiye'den ayrılan Ubeydullâh el-Mehdî uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Tunus'ta bulunan Ağlebi başkenti Rakkâde'ye geldi. 21 Rebiülahir 297/15 Ocak 910 Cuma günü Ubeydullâh, “Emîrû'l-mü'minîn” ve “Mehdî-Lidînillâh” unvanlarını alarak Kuzey Afrika'da Fâtımî Hilafeti'ni başlattı.

Fâtımî Devleti'nin kuruluşu ile ilgili farklı söylemlerin olduğu da ifade etmek gerekir. Buna göre, Abdullâh geniş bir alana hâkim olmuş daha sonra kuruluş Ubeydullâh tarafından gerçekleştirilmiştir. Hatta Ağlebî Devleti'ne son veren de Ubeydullâh'dır.

Fâtımîler, İsmâîliyye'yi yaymak ve İslâm dünyasına hâkim olmak amacıyla doğuya dönüp Sünnî-Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırma fikrini benimsediler. İhşîdîler'in hâkimiyeti altında bulunan Mısır'ın ele geçirilmesi üzerinde ısrarla durdular. Fâtımî Halifesi Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/910-934) saltanatının henüz ilk yıllarında İslâm dünyasında stratejik bir mevkiye sahip olan Mısır'ı ele geçirmeye çalıştı. 301-306/914-919 yıllarında oğlu ve veliahdı Ebü'l-Kâsım Muhammed kumandasında Mısır'a iki askeri sefer gerçekleştirdi, fakat bu seferler başarısızlığa uğradı. 324/936'da “el-Kâim-Biemrillâh” unvanı verilen Ebü'l-Kâsım'ın (322-334/934-946) halifeliği sırasında gerçekleşen üçüncü sefer de başarısız oldu.¹⁰⁶ Fâtımîler bir taraftan Kuzey Afrika'da hâkimiyetlerini güçlendirmeye devam ederken, diğer taraftan da Mısır'ı almak için fırsat kollamaya devam ettiler. 357/968 yılında

¹⁰⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân, **Risaletu İftitahi'd-Da've**, s. 30 vd; Cemâlüddîn Ali İbn Zâfir, **Ahbâr ed-Duveli'l-Münkati'a**, thk. Andre Ferre, Kahire, Institut Français d'Archeologie Orientale, 1972, s. 6; Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, **el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, thk. Georges Colin, E. Levi Provençal, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1983, C:I, s. 92.

¹⁰⁶ Ebû Hanîfe Nu'mân, **Risaletu İftitahi'd-Da've**, s. 326; İbn Zâfir, **Ahbâr ed-Duvel**, s.14; Makrizî, **İtti'âz**, C:I, s. 68-74; Ali İmadüddin İdrîs, **Tarihü'l-Hulefai'l-Fâtımîyyin bi'l-Mağrib: el-Kısmü'l-Has min Kitâbi Uyuni'l-Ahbar**, thk. Muhammed Ya'lavi, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985, s. 194 vd. Ayrıca bkz. Eymen Fuâd Seyyid, **ed-Devletü'l-Fâtımîyye fî Mısır: Tefsir Cedid**, Kahire, ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1992, s. 125 vd.

Mısır hâkimi Kâfur el-İhşîdî'nin¹⁰⁷ ölümü üzerine İhşîdîler arasında ortaya çıkan ihtilâflar ve bu dönemde ülkenin yaşadığı şiddetli kıtlık ve pahalılıktan dolayı İhşîdî emîrleri ve Mısır ileri gelenlerinden bir grup İfrîkıyye'deki Fâtımî Halifesi el-Muiz-Lidînillâh'a (341-365/953-975) mektup göndererek Mısır'ı teslim alması için ülkeye asker sevk etmesini istediler. Bunun üzerine halife komutanı Cevher es-Sıkıllî'yi büyük bir ordu ile Mısır'a yolladı. 13 Şaban 358/2 Temmuz 969'da Fâtımî ordusu ile İhşîdîler arasında meydana gelen çatışmaların ardından Cevher Mısır'ı ele geçirerek İhşîdî hâkimiyetine son verdi, aynı zamanda hutbeden Abbâsî Halifesi'nin adını kaldırıp onun yerine Fâtımî Halifesi el-Muiz-Lidînillâh adına hutbe okuttu.¹⁰⁸

Mısır'ın zaptının ardından Abbâsî Halifeliği'nin ortadan kaldırılması yolunda Fâtımîler'in bundan sonraki hedefi Suriye oldu. Siyasî ve askerî açıdan Mısır'ı yönetenler her zaman Suriye ve Filistin'in ele geçirilmesi gerektiğine inanmaktaydılar. Bu bölgeleri İsmâîlî davetini Suriye'de yaymak ve Bağdat'taki Abbâsî Hilâfeti'ni ortadan kaldırmak için hareket üssü haline getirmek istiyorlardı. Aynı zamanda Fâtımîler Bizans, Abbâsî ve Karmatîlere karşı Mısır'ın sınırlarının güvenliğinin sağlamasına da dikkat etmekteydiler.¹⁰⁹

Fâtımî komutanı Cevher es-Sıkıllî'nin emri üzerine Muharrem-Safer 359/Aralık 969 yılında komutan Ca'fer b. Felâh el-Kutâmî kalabalık bir ordu ile Suriye'ye doğru yola çıktı. Bu arada Türk asıllı Dımaşk vâlisi el-Hasan b. Ubeydullah b. Tuğç el-İhşîdî, Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirdiklerini haber alınca Dımaşk'tan ayrılarak onlara karşı savaşmak için Remle'ye gitti. Ca'fer b. Felâh Suriye'ye varınca Dımaşk, Taberiye, Kudüs ve diğer şehirlerdeki İhşîdî vâlilerine mektuplar yazarak

¹⁰⁷ Kâfur el-İhşîdî, el-İhşîd Muhammed b. Tuğç'un satın aldığı Habeşli bir köle idi. İhşîd'in ölümünden sonra Mısır ve Suriye'yi hâkimiyeti altına almıştı. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:L, s. 4-8. İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, C:XIV, s. 199-200; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VII, s. 302; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVII, s. 406-408; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân**, C:IV, s. 99 vd.

¹⁰⁸ İbn Zâfir, **Ahbâr ed-Duvel**, s. 23; Antâkî, **Târîh**, s. 121-130; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VII, s. 309-310; Sibt İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C:XVII, s. 402; Devâdârî, **ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 120; Makrizî, **İtti'âz**, C:I, s. 97; İdrîs, **Tarihü'l-Hulefai'l-Fâtımîyyin**, s. 663 vd.

¹⁰⁹ Fâtımîler'in Suriye'yi ele geçirme sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Süheyl Takkuş, **Tarihü'l-Fâtımîyyin fî Şimali İfrîkıyye ve Mısır ve Biladi's-Şam**, 2. bs., Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2007, s. 201-202.

onları Fâtımî Halifesi el-Muiz-Lidînillâh'a itaat etmeye davet etti ve kendi tarafına çekip vaatlerde bulundu. Gerçekten de onlar bu daveti kabul etmişler, Remle'deki Fâtımî ordusu ile savaşan el-Hasan b. Tuğç'a yardım etmemişlerdir. Bunun sonucu Recep/Mayıs ayında iki taraf arasında Remle'de meydana gelen çarpışmada galip gelen Ca'fer b. Felâh, el-Hasan b. Tuğç ve beraberindeki ileri gelenlerin bazılarını esir aldı ve Mısır'a gönderdi. Remle'nin Fâtımîler tarafından ele geçirilmesinden sonra Ca'fer b. Felâh, Taberiye, Havran ve Beseniye'yi de kolayca ele geçirip Dımaşk'ı hedef olarak belirleyerek oraya doğru yöneldi.¹¹⁰

İhşîdî vâlisi el-Hasan b. Tuğç Remle'ye hareket etmeden önce Dımaşk'ta yerine Kâfur el-İhşîdî'nin kölesi Şumûl'ü bırakmıştı. Kendisinden şehri koruma ve savunması beklenen Şumûl ise ilk olarak Mısır'daki Fâtımî komutanı Cevher es-Sıkıllî ile mektuplaşmış ve sonra yukarıda zikredildiği gibi ona ve diğer vâlilere mektup gönderen komutan Ca'fer b. Felâh ile anlaşıp Fâtımîler'e karşı el-Hasan b. Tuğç'a yardım etmekten kaçınmıştı. Ardından da Dımaşk'tan ayrılarak Ca'fer'e katılmak için Taberiye'ye gitmişti.¹¹¹

İbn Asâkir'in naklettiğine göre Şumûl, Dımaşk'tan ayrılmadan önce hutbeyi Fâtımî Halifesi el-Muiz adına okutmaya başladı ve şehirde İkbâl adlı bir kölesini

¹¹⁰ Kaynaklarda Ca'fer b. Felâh'ın Remle'yi ele geçirmesiyle ilgili değişik tarihler verilmiştir. Bkz. İbn Zâfir, **Ahbâr ed-Duvel**, s. 26; Antâkî (**Tarihî**, s. 143), Remle'yi Rebiülahir ayında fethettiğini söylerken; İbn Asâkir (**Târihu Medîneti Dımaşk**, C:XIII, s. 130) ve İbnü'l-Esir (**el-Kâmil**, C:VII, s. 310), Zilhicce 358 olarak verir. Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVII, s. 402; Devâdârî, **ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 122-125; Makrizî (**İtti'âz**, C:I, s. 120-123), "18 Muharrem 359'da Ca'fer b. Felâh Suriye'ye doğru yola çıktı, Remle'de Karmatîler ile savaşıp galip geldi, el-Hasan b. Ubeydullah b. Tuğç ile adamlarının bir kısmını esir aldı ve Cevher'e gönderdi" ifadelerini kullanır. Ancak Makrizî, aynı yıl Recep ayının ortasında el-Hasan b. Tuğç'un esir alındığına işaret etmektedir; İdrîs (**Tarihü'l-Hulefai'l-Fâtımîyyin**, s. 694-695), 7 Cemâziyelevvel 359 yılında esirler Cevher'e gönderilmişlerdi demektedir.

¹¹¹ İbn Asâkir, **Târihu Medîneti Dımaşk**, C:XXIII, s. 205; Devâdârî ve Makrizî (**ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 122-123; **İtti'âz**, C:I, s. 122-124), Şumûl'un el-Hasan b. Tuğç'a kin beslemesi sebebiyle Mısır'daki Cevher es-Sıkıllî ile mektuplaştığını kaydeder. Ancak bu kin beslemenin sebebi açıklanmamıştır. Makrizî, **Kitâbü'l-Mukaffâ'l Kebîr**, thk. Muhammed Ya'lavi, Beyrut, Dârü'l-Garbî'l-İslâmî, 1991, C:III, s. 52.

yerine bıraktı.¹¹² Şumûl'un bu ihaneti ve Fâtımîler'in Taberiye'deki faaliyetlerinden endişe eden Dımaşk halkı, şehirlerini savunmak için hazırlıklar yapmaya başladı.¹¹³

Taberiye'den ayrılıp Dımaşk önlerine gelen Ca'fer b. Felâh halkın şiddetli direnişiyle karşılaştı. İki taraf arasında meydana gelen çarpışmalar sırasında Fâtımî askerleri çok sayıda kişiyi öldürdü, Dımaşk ve çevresini yağmalayıp, ateşe vererek tahrip etti. Şehir halkı büyük bir sabırla savaştıysa da Fâtımîler'e karşı daha fazla dayanamadı ve Ca'fer b. Felâh'a pek çok kez heyetler göndererek barış talebinde bulundu. Yapılan görüşmeler sonunda 16 Zilhicce 359/20 Ekim 970'de bir anlaşmaya varıldı. Buna göre, Ca'fer, kendisine bir miktar para ödenmesine karşılık Dımaşk halkına emân verdi. Dımaşk'ta Abbâsîler adına okunmakta olan hutbeye son verilerek Fâtımîler adına hutbe okuttu ve 5 Safer 360/8 Aralık 970 tarihinde perşembe günü ezana "Hayye alâ hayri'l-amel" ilâvesi yapılarak Şîî tarzında ezan okunmasını emretti.¹¹⁴

Fâtımîler, Dımaşk'ı kendi hâkimiyetleri almalarına rağmen Ca'fer b. Felâh'ın ve Fâtımî askerlerinin şehir halkına uyguladıkları zulüm, Fâtımî varlığının geleceği üzerinde olumsuz etkiler bıraktı. Daha da kötüsü, Ca'fer'den sonra tayin edilen birçok Fâtımî vâlisi Dımaşklılara büyük zulüm ve haksızlık yaparak onlara karşı daha şiddetli bir siyaset izledi. Aynı zamanda Fâtımî askerlerinin halka yönelik ihlalleri devam etti. Dönem hakkında ayrıntılı bilgi veren İslâm kaynakları, Dımaşk'ta halkın yaşadığı zulüm ve Fâtımîler ile mezhep farklılığı yüzünden onlara karşı büyük nefret

¹¹² İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:XXIII, s. 205, C:LXVII, s. 138-139.

¹¹³ İbn Asâkir'in başka bir rivayetinde ise 6 Ekim 970'de Ca'fer b. Felâh'a gönderilen heyette bulunan Ebû'l-Kâsım b. Ebî Ya'lâ el-Hâşimî'nin, Şumûl'ün kölesi İkbâl'ı şehirden kovduğu ve el-Muiz adına okutulan hutbeyi iptal edip tekrar Abbâsî Halifesi el-Mutî'-Lillâh adına hutbe okuttuğu kaydı yer alır. Ayrıca Ahdâs adıyla bilinen mahallî kuvvetlerle birlikte Fâtımîler'e karşı direnişin önderliğini yaptığı da söylenir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LXVII, s. 139. Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye*, C:VI, s. 126; Makrizî, *İtti'âz*, C:I, s. 123-124; aynı mülf, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l Kebîr*, C:III, s. 52-53. Ayrıca bkz. Thierry Bianquis, *Damas et La Syrie Sous La Domination Fatimide: 969-1076*, Damas, Institut Français de Damas, 1986, C:I, s. 42.

¹¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LXVII, s. 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:VII, s. 310-311; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XVII, s. 418-423; Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye*, C:VI, s. 123-125; Halîl Safedî, *Tuhfetü Zevî'l-elbâb*, C:I, s. 388-389; Makrizî, *İtti'âz*, C:I, s. 124-125; aynı mülf, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l Kebîr*, C:III, s. 53-55; İdrîs, *Tarihü'l-Hulefai'l-Fâtımîyyin*, s. 694-695.

duyduklarını kaydetmektedir.¹¹⁵ Bu kin ve nefretin bir yansıması olsa gerek ki şehir yeni bir kurtarıcı arayışına girdi ve Karmatîler, Fâtımîlere tercih edildi. Ahdâs¹¹⁶ liderlerinden Muhammed b. Assûda Fâtımîler'den kaçmayı başarak Arap yarımadasının Doğu bölgesinde Ahsâ'da bulunan Bahreyn Karmatîleri'ne sığınmış, Karmatî lideri el-Hasan b. Behrâm el-A'sam'dan yardım istemişti. Bu isteği kabul eden el-A'sam¹¹⁷ Büveyhîler, Hamdânîler ve Arap kabîlelerinin destekleriyle Fâtımîler'in üzerine yürüdü. 6 Zilkade 360/31 Ağustos 971'de büyük bir orduyla Dimaşk önlerine gelerek onları mağlup ettiği gibi Karmatîleri küçümsemiş ve pek önemsememiş olan Ca'fer b. Felâh'ı öldürüp şehri tamamen ele geçirdi. Dimaşk'a giren Karmati lideri el-Hasan b. Behrâm el-A'sam, halkı kendi tarafına çekmeye çalıştı, onlara emân verdiği gibi Fâtımî Halifesi el-Mu'izz adına okutulan hutbeyi kaldırarak Abbâsî halifesi adına tekrar hutbe okutmaya başladı. Bu halk tarafından memnuniyetle karşılandı. Ancak Karmatîler'in Dimaşk'taki hâkimiyeti pek uzun sürmedi ve şehir yeniden Fâtımîler'in eline geçti.¹¹⁸

¹¹⁵ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 15, 20, 69, 93, 97, 161; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VII, s. 403; Sıbt İbnül-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVIII, s. 60, 133, 179, 265. Devâdârî, **ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 160; Abdurrahman İbn Haldun, **Târîhu İbn Haldun**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, C:IV, s. 61. Ayrıca bkz. Şevki Dayf, **Târîhu'l-Edebi'l-Arabî: Asrû'd-Düvel ve'l-İmârât: eş-Şâm**, Kahire, Dârü'l-Maârif, 1990, s. 24, 40.

¹¹⁶ IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tolunoğulları emîrlerinin korunması amacıyla oluşturulan Ahdâs kuvvetleri, Bizans İmparatorluğu'nun Suriye'de gittikçe artan baskılarına karşı her an cihada çıkmaya hazır olmak gibi çeşitli görevler yapmaktaydılar. Şehir içinde güvenliği sağlamak, yangınları söndürmek ve gerektiğinde düzenli ordunun yanında şehrin savunmasında yer alıyorlardı. Fakat Ahdâs harekâtı, Fâtımîler tarafından Dimaşk halkının uğradığı zulüm, yağma ve kötü muamele sebebiyle onlara karşı devrimci bir güce dönüşmüştü. Ahdâs hakkında geniş bilgi için bkz. Zekkar, **Medhal ila Tarih Hurub es Salibiyye, el-Mevsuatü's-Şamiyye fi Tarihi'l-Hurubi's-Salibiyye**, Dimaşk, Dârü'l-Fikr, 1995, C:I, s. 79; Hasan Ayyaş, "Hareketü'l-Ahdas fi Dimaşk hilâle'l-hükmi'l-Fâtımî 359-468/969-1075", **An-Najah University Journal for Research (Humanities)**, C:XXIII sy. 2 (2009), s. 381-384, 386; Coşkun Alptekin, "Ahdâs", **DİA**, C:I, 1988, s. 508; Claude Cahen, "Ahdath", **The Encyclopaedia of Islam**, C:I, 1971, s. 256; aynı mülf, "el-Harekatu's-Şabiyye ve'l-İstiklali'z-Zati fi Müdüni'l-İslâmiyye hilâle'l-Kurûni'l-Vesîta", Beyrut, **İçtihad Dergisi**, sy. 6 (1990), s. 117-122, 129-130, 132.

¹¹⁷ 968'de Karmatî lideri el-Hasan b. Behrâm el-A'sam, Kâfur el-İhşîdî'nin ölümünün ardından Suriye'ye doğru yola çıktı. Remle'deki İhşîdî vâlisi el-Hasan b. Ubeydullah b. Tuğç ile savaştı ve ona karşı büyük bir zafer elde etti; Hasan'ın her yıl büyük bir miktar para ödemesi kararlaştırıldı. Konuyla ilgili bkz. Sâbit b. Sinân, **Târîhu Ahbârî'l-Karmita**, thk. Süheyl Zekkar, Dimaşk, Dârü Hassan, 1982, C:I, s. 12-22, 57.

¹¹⁸ Sâbit b. Sinân, **Târîhu Ahbârî'l-Karmita**, C:I, s. 57-59, 73; Antâkî, **Tarîhî**, s. 146; İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 1-7; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C:XIII, s. 6; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VII, s. 326, 343-344; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVII, s. 418, 423;

Fâtımîler'in Dımaşk'a gelmeleriyle şehirde karışıklıklar tekrar başladı. Fâtımî komutanı Ebû Mahmûd'un askerleri şehir civarında fitne ve fesat çıkardılar; köyleri yağmalayıp Dımaşk'a gelip gidenlerin yolunu kestiler ve kabileleri yakaladılar. İbnü'l-Kalânîsî¹¹⁹ bununla ilgili olarak "... Komutan Ebû Mahmûd adamlarını kontrol edemedi. Çünkü onlara harcayacak parası yoktu. Onlar emrine karşı gelip yasağına uymamışlardı" demektedir. Fâtımî askerlerinin halka saldırmalarında çok ileri gitmeleri sebebiyle iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Şevval 363/Temmuz 974 tarihinden itibaren aşağı yukarı bir yıl süren bu çarpışmalar sırasında Dımaşk çok zor duruma düştü. Halkın direnişi karşısında dayanamayan Fâtımî askerleri şehri ateşe vererek yaktı. Dımaşk'ın büyük bir kısmı harap olmuş, yiyecek maddeleri tükenmiş ve ticarî faaliyetleri tamamen durmuştu. Bu arada Dımaşk'ta iktisadî hayatın bozulmasından zarar gören ileri gelenler Fâtımî komutanı Ebû Mahmûd ile birkaç defa görüşüp halkı sakinleştirmeyi ve anlaşma yapmayı başarmışlarsa da hemen bu anlaşma bozuldu; Fâtımî askerleriyle halk arasında karışıklıklar ve çatışmalar tekrar baş gösterdi. Dımaşk'taki bu olaylardan haberdar olan Fâtımî Halifesi el-Mu'izz, buna son derece kızdı ve derhal komutan Ebû Mahmûd'u azledip yerine Trablus vâlisi Reyyân el-Hâdim'i Dımaşk vâililiğine getirdi. İbn Asâkir'in akıllı kıt ve kötü bir idareci olarak vasıflandırdığı komutan Ebû Mahmûd şehri terk edince burada karışıklıklar bir süre sona erdi.¹²⁰

Recep 364/Mart 975'de Dımaşk'a gelen Fâtımî vâlisi Reyyân el-Hâdim şehrin durumunu düzeltmeye çalışırken, Suriye'deki Fâtımî varlığı yeni bir tehlikeyle karşılaştı. Bağdat'ta Türklerle Deylemler arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden Türklerin lideri el-Hâcib Alptekin eş-Şarâbî yaklaşık 300 süvariyle birlikte Bağdat'tan ayrılıp Suriye'ye doğru harekete geçti. Dımaşk'taki Ahdâs kuvvetleri bunu öğrenince henüz Humus şehrine gelen ve burada birkaç gün konaklayan Alptekin'e bir elçi

Devâdârî, **ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 132-133, 159-160; Makrizî, **İttî'âz**, C:I, s. 186-188, 202-206.

¹¹⁹ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 10.

¹²⁰ Sâbit b. Sinân, **Târîhu Ahbâri'l-Karmîta**, C:I, 36-65; İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 10-20; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:VI, s. 376.

göndererek birlikte Fâtımîler'e karşı savaşmayı ve şehre hâkim olmasını istediler. Bu talep üzerine Alptekin Dımaşk'a gitmeye karar verdi.¹²¹

Fâtımî vâlisi Reyyân el-Hâdim, Alptekin'in Dımaşk'taki Ahdâs kuvvetleri ile anlaşması ve şehre yürümesi üzerine oradan ayrıldı. Ayrıca Bizans ordusunun Suriye topraklarında ilerlemekte olduğunu duymuş ve bu ordunun Trablus'a ulaşmasından korkmuştu. Alptekin askerleriyle birlikte Dımaşk önlerine gelip konakladı. O sırada Fâtımî askerleri ve Ahdâs kuvvetleri arasında tekrar başlayan karışıklıklar yüzünden şehrin ileri gelenleri Alptekin ile görüşerek Dımaşk'ı Fâtımî hâkimiyetinden kurtarıp yönetimi ele almasını bir kez daha talep ettiler. Alptekin, kendisine itaat etmeleri karşılığında onlara yardım etmeyi kabul etti. Bu anlaşma üzerine 23 Şaban 364/8 Mayıs 975'de Dımaşk halkı tarafından büyük memnuniyetle karşılanan Alptekin şehre girdi ve Fâtımî halifesi adına okutulan hutbeyi Abbâsî Halifesi Ebû Bekr Abdülkerîm Tâi'-Lillâh (974-1003) adına okutmaya başladı.¹²²

Alptekin'in Dımaşk'a gelmesinden birkaç gün sonra, Bizans İmparatoru I. Ioannes Çimiskes'in (358-365/969-976) askerleriyle birlikte Baalbek şehrine ulaşp burayı ele geçirdiği haberi geldi.¹²³ Çimiskes, Suriye'deki siyasî bölünme ve çatışma durumundan yararlanmak ve güneye doğru inerek başta Kudüs olmak üzere bütün Suriye şehirlerini zapt etmek istemişti.¹²⁴ İmparator 364/975 baharında ordusuyla

¹²¹ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karmita*, C:I, s. 65-66; İbnül-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 20-22; Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye*, C:VI, s. 167-169), Alptekin ile gelen süvarilerin sayısı 400 olarak vermiştir; Safedî, *Tuhfetü Zevî'l-Elbâb*, C:I, s. 382; Makrizî, *İtti'âz*, C:I, s. 219-220.

¹²² Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karmita*, C:I, s. 66; İbnül-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 22; Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye*, C:VI, s. 169; Safedî, *Tuhfetü Zevî'l-elbâb*, C:I, s. 382; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XI, s. 476; Makrizî, *İtti'âz*, C:I, s. 219-220.

¹²³ Ula Abdülazîz Ebû Zeyd, *el-Alâkâtü'd-Devliyye fi'l-İslâm: ed-Devletü'l-Abbasiyye mine't-Tehalli an Siyasati'l-Feth ile's-Sukut*, Kahire, el-Ma'hedü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî, 1996, C:IX, s. 71-72, 84, 93. Demirkent, "Bizans", *DİA*, C:VI, 1992, s. 235-236.

¹²⁴ Bu seferden sonra İmparator Ioannes Çimiskes, Ermeni yöneticisi III. Aşot'a bir mektup göndermişti. Bu mektuba göre imparator Kudüs şehrine doğru yol almayı ve kutsal yerleri Müslümanların elinden kurtarmayı hedeflediğini açıkladı. Bundan dolayı bu seferin temel hedeflerinin tıpkı XI. yüzyılın sonunda başlayan Haçlı Seferleri'nin hedefleri gibi olduğu söylenmektedir. Mektubun tamamı için bkz. Urfalı Mateos, *Vekayi'nâme*, s. 24-31. Ayrıca bkz. Ömer Kemal Tevfik, *Mukaddimatü'l-Udvani's-Salibi ala el-Maşriki'l-Arabi: İmparator Yuhanna Tzimiskes ve Siyasetişi eş-Şarkıyye 969-976*, 2. bs., İskenderiye, Dârü'l-Ma'ârif, 1967, s. 108-109.

birlikte Suriye topraklarına girerek ilk olarak Menbic'i zapt ettikten sonra Hama'nın kuzeydoğusunda bulunan Kal'atu el-Madık'ı işgal etti. Ramazan 364/Mayıs 975'de Humus ve Baalbek'i ele geçiren imparator ardından Dımaşk'a yöneldi. Alptekin bunu öğrenince şehrin bu orduya karşı koyamayacağını anladı ve Dımaşk'ı yağma ve tahripten kurtarmak için Bizans İmparatoru ile müzakere etmeye karar verdi. Bunun üzerine şehrin yaşlıları ve ileri gelenleriyle birlikte Dımaşk'ın kuzeybatısında Zabadanî vadisinde bulunan Bizans İmparatoru Ioannes Çimiskes ile görüşmeye gitti. Alptekin, şehrin Fâtımîler yüzünden harap olduğunu ve buraya gelişinden sadece birkaç gün geçtiğini bildirdi. Ayrıca imparatora çok kıymetli hediyeler ve eşyalar sundu. Bu sefer esnasında Bizans imparatorunun hizmetine giren Tarsus hâkimi İbnü'z-Zeyyat iki taraf arasında aracılık yaptı. Nihayet İmparator Ioannes Çimiskes 100 bin dinar karşılığında Dımaşk'a saldırmayacağına dair söz verdi. Bu anlaşma karşısında Alptekin kararlaştırılan miktarı toplamak için Dımaşk'a döndü. Görüldüğü üzere Alptekin, İmparator Ioannes Çimiskes'e parayı ödeyeceği sözünü vererek şehri Bizans tehlikesinden kurtarmayı başardı.¹²⁵ Bundan sonra İmparator Ioannes Dımaşk önlerinden ayrıldı. İlk olarak Fâtımîler'e bağlı olan Sayda şehri üzerine yürüdü ve halkının kendisine bir miktar para ödemesi karşılığında şehri bıraktı, sonra da Beyrut ve Cebel'i işgal etti. Trablus'u bir aydan fazla kuşatmasına rağmen ele geçiremedi. İmparator sahil yolundan kuzeye yürümeye devam ederek Cebele, Banyas, Berziye ve Sahyûn kalelerini aldı. Ardından Muharrem 365/Eylül 975'te ordusuyla birlikte Antakya'ya döndü.¹²⁶

¹²⁵ Antâkî (**Tarîhî**, s. 161), İmparatorun, Dımaşk halkından her yıl 60 bin dinar vergi ödemesini istediğini söyler; İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 23-25; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVII, s. 470; Devâdârî ve Makrizî (**ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 170; **İtti'âz**, C:I, s. 221-223), Alptekin'in Dımaşk halkından 30 bin dinar topladığını belirtir; Leo The Deacon, **The History**, s. 207-208; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 26-27.

¹²⁶ İmparator Ioannes Çimiskes, Ermeni yöneticisi III. Aşot'a gönderdiği mektupta Taberiye, Nâsıra, Banyas, Akkâ ve Kaysâriyye şehirlerine kadar gelerek güneye fazla ilerleyemediğini söylemişti. Çünkü Filistin'de müstahkem kalelerin Fâtımîlerin elinde bulunması sebebiyle Kudüs'e yürümeye devam edemeyerek kuzeye geri dönmek zorunda kalmıştı. Fakat diğer kaynaklarda ve özellikle Arapça kaynaklarda imparatorun Dımaşk'tan ayrıldıktan sonra derhal Lübnan sahiline doğru yöneldiği kaydedilmektedir. Bkz. Antâkî, **Tarih**, s. 161; İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 26; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVII, s. 471; Leo The Deacon, **The History**, s. 208-210; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 26-31.

Alptekin imparatorla görüştüktan ve Dımaşk'a döndükten sonra kısa sürede şehrin işlerini yoluna koydu ve idareyi düzelitti. Şehri her türlü fitne ve fesattan kurtarıp karışıklıkları önledi, halka adaletle hükmetti. Dımaşklılar kendisini çok sevdiler ve itaat edip emrine uydular. Böylece halkın bağlılığını ve sevgisini kazanan Alptekin şehirde durumunu kuvvetlendirip otoritesini güçlendirdi.¹²⁷

Alptekin Dımaşk'ta iyice yerleşince Fâtımî Halifesi el-Mu'izz ile mektuplaşarak onun hoşnutluğunu kazanmaya çalıştı. Halife ona verdiği cevapta teşekkür etti, kendisine hil'at giydirmek ve nâib atamak üzere yanına gelmesini istedi. Ancak Alptekin el-Mu'izz'in vaatlerine pek güvenmediği ve bir hile olduğundan korktuğu için bu çağrıya olumlu cevap vermedi. Bunun üzerine Halife el-Mu'izz Dımaşk üzerine bir sefer yapmaya karar verdi ancak sefer hazırlıkları devam ederken hastalanarak hayatını kaybetti (17 Rebûlâhîr 365/24 Aralık 975). Kendisinden sonra yerine oğlu Azîz-Billâh (365-386/975-996) geçti. Babasının yaptığı gibi Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh da Alptekin ile mektuplaşarak kendisine itaat ve biat ederse ona ikramda bulunacağı sözünü verdi. Fakat Alptekin ona da sert bir cevap yazarak bu teklifi reddetti. Bundan dolayı Halife Azîz-Billâh Alptekin'le savaşmak ve Dımaşk'ı onun elinden almak için komutan Cevher es-Sıkkîlî'yi üzerine gönderdi. Zilkade 365/Temmuz 976'da Dımaşk'a gelen Cevher şehri yedi ay kuşattıktan sonra ayrılmak zorunda kaldı. Çünkü bu kuşatma uzayınca Dımaşklılar Alptekin'e Karmatî lideri el-Hasan b. Behrâm el-A'sam ile mektuplaşıp ondan yardım istemesini tavsiye etmiş, bu tavsiye üzerine Alptekin de el-A'sam'a mektup yazarak yardım istemişti. Bu isteğe olumlu cevap veren el-A'sam hemen yardıma gelince iki taraf arasında kalmak istemeyen Cevher Dımaşk'tan ayrıldı ve önce Remle'ye, daha sonra Askalân'a çekildi. O sırada Alptekin ve Karmatîler onu takip ederek Askalân'da kuşattılar. Nihayet çok zor duruma düşen Cevher, Alptekin ile görüştü ve buradan çıkıp Mısır'a dönmesi hususunda anlaşmaya vardı. Şaban 367/Mart-Nisan 978'de Cevher Kahire'ye gelince Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'a Suriye'deki durum hakkında bilgi verdi ve bu bölgeyi

¹²⁷ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karmita*, C:I, s. 66-67; İbnül-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:VII, s. 355-356; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XI, s. 476.

yeniden ele geçirmek için kendisini bizzat Alptekin ve Karmatîler üzerine yürüyüp onlarla savaşmaya teşvik etti, aksi takdirde onların Mısır'a doğru geleceklerini bildirdi. Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh bunu duyunca hemen kalabalık bir ordu topladı ve Alptekin üzerine gitmek için harekete geçti. Muharrem 368/Ağustos 978'de iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Sonuçta bu savaş Fâtımî ordusu için büyük bir zaferle sona erdi. Bu arada Alptekin Filistin sahiline kaçarken yakalandı ve halifeye teslim edildi. Azîz-Billâh onu affedip, Mısır'a geri döndüğünde yanında götürdü. Böylece Dimaşk tekrar Fâtımî hâkimiyeti altına girdi ve Ahdâs dışında buradaki Fâtımî egemenliğini tehdit eden başka bir şey kalmadı.¹²⁸

Dimaşk mahallî kuvvetlerini oluşturan Ahdâs teşkilâtı Fâtımîler'e karşı şehirde çıkan isyanlarda büyük bir rol oynamıştı. Bu dönemde Dimaşk'ta ortaya çıkan iç karışıklıklar ve otorite boşluğunun bir sonucu olarak Ahdâs'ın nüfuzu arttı; şehri tamamen kontrol altına almayı başararak Dimaşk'ta Fâtımî hâkimiyetinin istikrarı için ciddi bir tehdit oluşturdu. Dolayısıyla Fâtımî vâllileri, Ahdâs'ı ortadan kaldırmaya çalıştılar. Mısırlı tarihçi Makrizî'nin kaydettiğine göre Dimaşk halkı Ahdâs'la birlikte Fâtımîler'e karşı savaşması nedeniyle bu kuvvetlerden kolay kurtulamadı.¹²⁹ 389/989 yılında Dimaşk'a vâli olarak tayin edilen Fâtımî komutanı Ceyş b. es-Samsâme, bir hile ile Ahdâs'a nihaî darbe indirmeyi istedi, çeşitli yollarla Ahdâs reislerini yanına almaya çalıştı. Onların güvenini kazandıktan sonra evine yemeğe davet edip büyük bir katliam yaptı. Bu olay hakkında ayrıntılı bilgiler veren İbnül-Kalânîsi¹³⁰ “... o gece on iki Ahdâs reisi yakalanıp onlarla birlikte gelen 200 adamın hepsi kılıçtan geçirildi, bundan sonra Fâtımî vâlisi Ceyş b. es-Samsâme Dimaşk ileri gelenlerini çağırdı ve Ahdâs reislerini onların gözleri önünde öldürdü. Onlardan her birinin kendi mahallesinde asılmasını emretti. Bununla yetinmeyip ileri gelenlerden bir kısmını da

¹²⁸ Sâbit b. Sinân, **Târîhu Ahbâri'l-Karmita**, C:I, s. 66-67; Antâkî, **Tarîhî**, s. 179, 181; İbnül-Kalânîsi, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 22-23, 27-35; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VII, s. 356-358; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XI, s. 479, 494-495.

¹²⁹ Makrizî, **İtti'âz**, C:I, s. 213.

¹³⁰ İbnül-Kalânîsi, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 88-89. Ayrıca bkz. Zekkar, **Medhal ila Tarih Hurub es Salibiyye**, C:I, s. 84.

Mısır'a gönderip mallarına ve mülklerine el koydu. Dokuz ay süren bu fitne sırasında Ahdâs kuvvetlerinden üç bin kişiyi öldürttüğü söylenmişti.” ifadelerini kullanmaktadır.

Kaynaklardan, bu katliamın ardından uzun süre Dımaşk'ta Ahdâs etkisinin önemli ölçüde azaldığı ve Fâtımî yönetimine büyük bir tehdit oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu teşkilâtın tamamen ortadan kaldırılması anlamına gelmez. Çünkü Dımaşk'ta Fâtımî hâkimiyetinin sona ermesinden önceki yıllarda Ahdâs şehirde meydana gelen siyasî olaylarda yeniden etkin bir rol üstlenmişti.¹³¹

Ahdâs tehlikesinden kurtulduktan sonra Fâtımî hâkimiyeti Dımaşk'ta kısa süreli bir istikrara kavuştu. Şehir halkı Fâtımî askerleri ile çatışmalar sırasında tahrip olan yerleri yeniden inşa etti, iktisadî ve içtimaî hayat normale döndü. Ancak bazı Fâtımî vâilileri Dımaşk'ta güvenlik ve düzen sağlamayı başarmışlarsa da diğer vâililer zulüm ile halkın mallarını müsadereye devam etti. Bu durum karşısında Mısır'daki Fâtımî hilafeti Dımaşk'ta istikrarı sağlanmak için zulüm yapan vâilileri görevden aldı, fakat bu uygulamaların etkisi sınırlıydı. Dolayısıyla bu dönemde Dımaşk yönetimine çok sayıda vâlinin tayin edildiği görüldü.¹³²

V/XI. yüzyılın ortasından itibaren Mısır'da baş gösteren şiddetli kıtlık yüzünden ülke büyük bir iktisadî kriz içine düştü. Ayrıca çeşitli askerî gruplar arasında çıkan çatışmalar da iç karışıklıklara sebep oldu. Fâtımî hilafetinin askerî gücü ve nüfuzu gittikçe zayıflamaya başlayınca Suriye'de hâkimiyeti altında bulunan bazı şehirler bağımsızlıklarını ilân etmeye başladı. Aynı zamanda diğer şehirlerde ortaya çıkan iç karışıklık ve istikrarsızlık Selçuklulara Suriye'nin siyasî sahnesine çıkma ve buradaki Fâtımî egemenliğine son verme fırsatı verdi.¹³³

¹³¹ Dımaşk Atabegliği döneminde Ahdâs reisleri ve kuvvetleri şehirdeki güvenliği sağlamakla görevlendirilmişlerdi. 1151 yılında Dımaşk'ı ele geçirmek için kuşatmaya başlayan Nüreddîn Mahmûd b. Zengî, Ahdâs ile haberleşip onlardan yardım istedi. Onlar da bu isteği kabul ederek şehri kendisine teslim etme konusunda yardım ettiler. Geniş bilgi için bkz. İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 157; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 398; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVIII, s. 190, 218. Ayrıca bkz. Alptekin, “Ahdâs”, **DİA**, C:I, 1988, s. 509.

¹³² İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 89-153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XVIII, s. 60, 133, 265; Makrizî, **İtti'âz**, C:II, s. 45-46. Ayrıca bkz. Muhammed Hüseyin Mehasine, **Târîhu Medîneti Dımaşk hilâle'l-Hükmi'l-Fâtımî**, Dımaşk, el-Evail, 2001, s. 179 vd.

¹³³ Zekkar, **Medhal ila Tarih Hurub es Salibiyye**, C:I, s. 68; M. Cemâleddin Sürûr, **en-Nüfûzu'l-Fatimîyî fî Biladü'ş-Şam ve İrak, Kahire**, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1957, s. 60.

Görüldüğü üzere bir yüzyıldan fazla süren Fâtımî hilafeti gösterdikleri tüm çabalara rağmen Dımaşk'ta başarısızlığa uğradı ve pek çok zorluklarla karşılaştı. Çünkü şehir halkı Fâtımî yönetimini asla benimsemedi ve Fâtımîlerin hâkimiyetinden kurtulmak için büyük çaba gösterdi.

Fâtımîler dönemindeki kaos ortamı pek tabii ki nüfusu da etkilemişti. Bunun dışında savaşlar, çatışmalar, isyan, deprem ve kıtlık gibi doğal afet ve hastalıklar da nüfusun azalmasına tesir etmiş, başka bölgelere göçlere neden olmuştu. Dımaşk'ın nüfusunun VIII. yüzyılın sonunda 20-25 bin kişi arasında olduğu tahmin edilir. Başka bir sayıma göre ise 15 bin olabilir.¹³⁴ XI. yüzyılın ikinci yarısında Mısır ve Suriye'de meydana gelen kıtlık ve veba ile birlikte Emîr Atsız b. Uvak'ın şiddetli kuşatması da Dımaşk'ı çok güç durumda bırakmıştı.¹³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1074 yılı olaylarından bahsederken Dımaşk'ta Fâtımî yönetiminin sonuna kadar uzanan bir istatistik bırakmış, bu istatistikte Dımaşk nüfusunu “... fakirlik, pahalılık ve göç sebebiyle beş yüz bin olan Dımaşk nüfusu üç bine düştü. Şehirde iki yüz kırk fırından sadece iki fırın kalmış ve şehir çarşıları bomboş olmuştur” ifadelerini kullanmıştır.¹³⁶

Fâtımîler döneminde Dımaşk, Trablus, Beyrut, Sûr ve Akka gibi limanlar üzerinden Avrupa ile canlı ticari ilişkiler kurmuştu. Dımaşk'ın Mısır, Irak ve Arap Yarımadası ile de ticarî ilişkileri vardı. Bu dönemde Dımaşk'ı ziyaret eden İslâm coğrafyacısı Makdisî¹³⁷ şehrin ticareti hakkında “Dımaşk'tan dibace, kağıt, ceviz, pamuk, kuru incir, menekşe yağı ticareti yapılıyordu” demektedir. Bunlar özellikle Mısır ve Arap Yarımadası'na ihraç ediliyordu. Ayrıca şehir meyve yetiştiriciliği açısından da zengin olup fiyatların oldukça düşük olduğu söyleniyordu.

Fâtımî döneminde Dımaşk'ın mimarisi, şehirdeki istikrar veya kargaşadan etkilendi. Yukarıda görüldüğü gibi Fâtımîlerin yönetimi sırasında yaşadığı savaşlar ve

¹³⁴ Mehasine, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, s. 44-50; Elisseeff, *Nur Ad-Din*, C:III, s. 823.

¹³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:VIII, s. 410; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, C:I, s. 327; Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye*, C:VI, s. 326, 369; Makrizî, *İtti'âz*, C:II, s. 277.

¹³⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 325-326.

¹³⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 142.

iç çekişmeler sebebiyle Dımaşk'ta birçok mahalle yakılmış ve yıkılmış, hatta yangın ve yıkım Fâtımî hâkimiyetinin son günlerinde Emeviyye Cami'ni de içine alacak şekilde yayılarak bütün camiye neredeyse harabeye çevirmişti. Ancak bu yıkımın etkileri uzun sürmedi ve kısa bir süre sonra Dımaşk halkı mimari faaliyetleri yeniden başlattı. Bu dönemde Dımaşk'a yeni gelen insanlar için şehir surlarının dışında Kanavât ve Ukaybe gibi yeni mahalleler ortaya çıktı.

Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm adlı eserinde Dımaşk'ın Fâtımîler döneminde bölgenin en büyük şehri olduğunu, evlerin ağaç ve çamurdan inşa edildiğini, çarşılarının çoğunun kapalı olup şehir boyunca uzandığını ve hamamlarından daha güzel şey görünmediğini zikretmektedir. Ancak şehirde fiyatların ucuz olmasına rağmen meyvelerin tuhaf, etlerin sert ve ekmeklerin kalitesiz olduğunu da belirtmektedir.¹³⁸

Fâtımîler yıkılan surları yenilerken, tahrip olan binaların onarılmasını ve yeni binaların yapılmasını sağlamışlardır.¹³⁹ Nitekim Fâtımî vâlilerinden bazıları, Dımaşk şehrinde yıkım ve yangına uğrayan yerleri yeniden inşa ettiler. Surları yeniden yaptırdılar ve eski kapıları onardılar. Fâtımîler, güvenlik amacıyla kapatılan Babü'l Selame dışında Dımaşk'ın yedi kapısını eski surlarda açık bıraktılar ve kalan altı kapının (yani Babü'l-Câbiye, Babü'l-Sağır, Babü'l-Kisan, Babü'l-Şarkî, Babü'l Tûmâ ve Babü'l-Farâdis) genişliğini şehri kolayca tahkim edip savunmak için küçülttüler.¹⁴⁰ Fâtımîler döneminde ticarî merkezler ve pazarlar inşa edildi. Beredâ Nehri üzerinde köprüler kuruldu.¹⁴¹

Dinî mimari ile ilgili olarak bu dönemde meydana gelen olaylar sebebiyle sadece Emeviyye Cami'nin yanan yerleri yeniden inşa edildi. Fâtımî döneminde caminin bazı tadilatları yapıldı. Bunlardan Kubbetü'l-Nevfere veya Kubbetü'l Fevare

¹³⁸ Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, aynı yer.

¹³⁹ Devâdârî, **ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 129. Karş. Mehasine, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, s. 76.

¹⁴⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 88; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:2, s. 407-408; Devâdârî, **ed-Dürretü's-Seniyye**, C:VI, s. 206; İbn Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr**, s. 255.

¹⁴¹ Muhammed Ali, **Hıtatü's-Şam**, C:II, s. 267; Mehasine, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, aynı yer.

(şadırvan) adıyla bilinen dört sütun üzerinde yükselen küçük bir kubbe vardı. İbn Asâkir 979'da, İbn Şeddâd ise bu kubbenin 1005'te veya 1025-1026'da yapıldığını kaydetmektedir.¹⁴² 985 yılında Fâtımî döneminde yıkılan Mi'zenetü'l-Arûs adlı minare yeniden inşa edilmiş, 1009 yılında Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh zamanında Kubbetü'l-Sâat adıyla tanınan doğu kubbesi de yeniden yaptırılmıştır.¹⁴³ Dımaşk ve çevresinde Fâtımî döneminde birkaç mescid yapıldı ve bazı mescidler yeniden inşa ettirildi. Şehirde Sûfiler için hankahlar¹⁴⁴ da kuruldu.¹⁴⁵ Hankah Düveyre Hamad 1000 yılında kurulan ilk hankahdır.¹⁴⁶ Dımaşk'ın en eski hankahlardan biri de Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Sümeysâtî'ye nisbetle anılan Sümeysâtiyye hankahıydı. Dımaşk'ta Fâtımîler döneminde çok az sayıda mimari eser inşa edilmiş ve günümüze kalıcı bir eser gelmemiştir. Şehirde Selçuklular, Zengîler ve Eyyûbîler dönemlerinde olduğu gibi Fâtımîler döneminden günümüze kadar gelen pek meşhur bir eser görülmemektedir.¹⁴⁷

1.2. Dımaşk'ta Türkmen Beyliği (1076-1078)

Dımaşk, uzun bir süre sonra Fâtımî hâkimiyetinden kurtulma ve Abbâsî Hilafeti'ne tekrar tâbi olma fırsatı buldu. V/XI. yüzyılın başlarından itibaren Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, İslâm dünyasında yeni bir siyasî güç olarak yükselmeye başladılar. 431/1040 yılında Selçuklular, Gaznelilerle yaptıkları Dandanakan Savaşı'nda elde ettikleri zaferle Horasan'ı ele geçirerek burada tamamen müstakil bir devlet kurmayı başardılar. 447/1055 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey (431-455/1040-1063), Büveyhîlerin Bağdat askerlerinin kumandanı Arslan Besâsîrî'nin baskısı sebebiyle yardım isteyen Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh'ın (422-467/1031-1075) ısrarlı daveti üzerine Bağdat'a girdi ve onun

¹⁴² Caminin avlusunun ortasında yer alıp Bâbü'z-Ziyâde'nin karşısında bulunmaktadır. Bkz. İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:2, s. 264; İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, C:II, s. 75. Ayrıca bkz. Şihâbî, **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, C:II, s. 112.

¹⁴³ İbn Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr**, s. 240. Karş. Mehasine, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, s. 73.

¹⁴⁴ Hankah hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Hankah", **DİA**, C: XVI, 1997, s. 42-43.

¹⁴⁵ Mehasine, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, s. 73-75.

¹⁴⁶ İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, C:II, s. 193; Nuaymî, **ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris**, C:II, s. 115.

¹⁴⁷ İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, C:II, s. 191. Karş. Özaydın, "Selçuklular", **DİA**, C:XXXVI, s. 386.

adına camilerde hutbe okuttu. Son Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz'u tutuklatarak Bağdat'ta bir yüzyıldan fazla hüküm süren Büveyhî hâkimiyetine son verdi. Bundan sonra Selçuklular Suriye ve Mısır'ı ele geçirerek Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırmayı istediler ve bu Selçuklu politikası çerçevesinde bölgeye gelen Türkmenler sayesinde gerçekleşti.¹⁴⁸

Suriye'deki ilk Türk faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren Halepli tarihçi İbnü'l-Adim'e göre, 456/1064 yılında Halep hâkimi Simâl b. Sâlih b. Mirdâs'ın ölmesi üzerine yerine geçen kardeşi Atıyye, şehri kuşatmaya başlayan yeğeni Mahmud'a karşı Türk Emîri Hanoğlu Harun'a haber göndererek ondan yardım istedi. Bu istek üzerine Hanoğlu Harun ve maiyetindeki kuvvetler Halep'e geldiler ve onlar buraya gelen ilk Türkler oldu. Bundan sonra Afşin ve Sunduk gibi diğer Türk kumandanları Humus şehrine kadar ilerleyerek Kuzey ve Orta Suriye bölgelerine akınlarda bulundular. 461-462/1069-1070 yıllarında Kurlu Bey, Atsız b. Uvak ve diğer beyler ile birlikte hareket eden Nâvekiyye Türkmenleri, Güney Suriye'deki mahallî emîrlere ile Fâtımîler arasında meydana gelen mücadelelere katıldılar. Kurlu Bey ve beraberindeki Türkmenler, Fâtımî yönetimine bağlı olan Taberiye'yi zapt edip aralarında paylaştılar, daha sonra Kudüs'ün batısında bulunan ve 460/1068 yılında şiddetli bir deprem sebebiyle yıkılan Remle şehrini ele geçirdiler ve onu yeniden imar ettirerek buradan diğer şehirlere genişlemeye başladılar.¹⁴⁹

Mısır'daki Fâtımî Devleti'nin siyasî ve askerî gücünün azalması bölgeyi de etkilediğinden Dımaşk'ta çıkan isyan ve karışıklıklar üzerine 455/1063'de Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh (1036-1094), Emîr Bedr el-Cemâlî'yi Dımaşk'a vâli olarak tayin etti. Fakat halk ve askerlerin kendisine karşı isyan etmeleri yüzünden Fâtımî vâlisi Bedr el-Cemâlî Dımaşk'ta fazla kalamadı ve ertesi yıl şehri terk etti. 458/1066 yılında tekrar Dımaşk vâliliğine getirilen Bedr, Dımaşk halkını kendisine karşı

¹⁴⁸ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 236-243, 322-323, 337. Ayrıca bkz. Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara, Nobel Yayınları, 2005, s. 1-13, 70; aynı mülf, "Büveyhîler", C:VI, s. 498; Takkuş, **Tarihü'l-Selacika fi Biladi's-Şam**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2002, s. 6, 90.

¹⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 159-165; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s.170, 172, 180, 201; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 181. Karş. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 49-54.

kışkırttıkları düşüncesiyle ileri gelenlerden bazılarını tutuklatınca halkın isyanıyla karşılaştı. Bu yüzden 460/1068 yılında Dımaşk'tan ayrılmak durumunda kaldı. Onun ayrılmasıyla Ahdâs ve askerler sarayını tahrip ve yağma ettiler. 15 Şaban 461/9 Haziran 1069'da Dımaşk'ta devam eden şiddetli çarpışmalar sonucu Emeviyye Cami'nin batı tarafında başlayan yangın cami ile birlikte çevreyi de etkileyerek her tarafı harabeye çevirdi. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin ifadesiyle “*ondan yalnızca dört duvar kaldı. Uzun süre insanlar caminin enkazı üzerinde Cuma namazı kıldı.*”¹⁵⁰

8 Şevval 461/31 Temmuz 1069 tarihinde Fâtımî komutanı Hüsnüdevle Muallâ b. Hidâra b. Manzev el-Kutâmî'nin Mısır'daki Fâtımî halifesinden menşur almadan Dımaşk vâililiğini ele geçirmesine kadar şehirde karışıklıklar devam etti. Emîr Hüsnüdevle Muallâ İbn Manzev, Dımaşk'ta herhangi bir vâlinin bulunmamasını fırsat bilerek şehre hâkim olup Mısır'dan menşurun daha sonra geleceğini söyleyerek durumu idare etti. Bu süreçte Suriye'de Fâtımî hâkimiyetinde bulunan bazı şehirler bağımsızlıklarını ilân ettiler. Trablus kadısı Emînüddeve Ebû Tâlib Hasan b. Ammâr şehri bağımsız olarak yönetirken, Sûr kadısı Aynüddeve Ebü'l-Hasan b. Ebû Ukayl Fâtımîler'e isyan etti.¹⁵¹

463/1071 yılında belirtildiği üzere Remle'yi ele geçiren Kurlu Bey ve Nâvekiyye Türkmenleri Dımaşk üzerine yürüyüp şehri kuşattılar. Bu durum karşısında Fâtımî komutanı Muallâ İbn Manzev, Kurlu Bey'e 50 bin dinar ödemek üzere barış yaptı. Hatta 23 bin dinarı hemen öderken, geri kalanını daha sonra ödeyeceğini söyledi ve oğlunu da rehin olarak verdi. Bu anlaşma üzerine Kurlu Bey, kuşatmayı kaldırarak Akkâ'ya yöneldi.¹⁵²

¹⁵⁰ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 155, 157; Bündârî, **Zühdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-usra (Târîhu Devleti Ali Selçuk)**, Beyrut, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1980, s. 34; Sıbt İbnü'l-Cevzî (**Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 216-218, 254), Dımaşk'ta meydana gelen olaylar hakkında tarihçi Garsünnî'ne Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'den daha ayrıntılı bilgiler nakletmiş, bu olayların tarihini 462 olarak kaydetmiştir; İbn Kesîr (**el-Bidâye**, C:XII, s. 115, 119-120), savaşlar esnasında ateşe verilen evin Yeşil Saray olarak bilinen hükümet konağı olduğunu söyler.

¹⁵¹ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 161, 165, 197; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 216, 219. Ayrıca bkz. Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 5.

¹⁵² Sıbt İbnü'l-Cevzî (**Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 254), Nâvekiyye Türkmenleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren tek kaynak Mir'âtü'z-Zamân'da bu olayların tarihi 464 olarak kaydedilmektedir. Ayrıca bkz. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 53.

Fâtımî vâlisi Muallâ İbn Manzev'in Dımaşk vâliliği sırasında şehir halkı büyük sıkıntılara maruz kaldı. Vâli halka zulüm yapmakta, malları müsadere etmekteydi. Bu sırada Türkmenlerin Dımaşk üzerindeki baskıları da sürüyordu. 463/ 1071 yılında Akkâ şehrini kuşatırken hayatını kaybeden Kurlu Bey'in yerine Emîr Atsız b. Uvak Nâvekiyye Türkmenlerinin başına geçti. Atsız, derhal Filistin'e doğru harekete geçerek kaynaklarda zikredilmeyen bir sebeple Remle'yi yeniden ele geçirdi, sonra da Fâtımî yönetiminde bulunan Kudüs'ü kuşattı. Kısa süren muhasaradan sonra şehri emân ile teslim aldı. Fâtımî halifeliği adına okunan hutbeyi kaldırıp yerine Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ve Selçuklu Sultanı Alparslan adına okutmaya başladı. Bundan sonra Remle ile Kudüs civarındaki yerler ve kaleleri ele geçirerek kuzey ve güney yönlerine genişlemek için Kudüs'ü bir merkez haline getirdi ve Bağdat'a Filistin'in fetih haberlerini gönderdi.¹⁵³

Atsız b. Uvak, Suriye'nin en önemli şehri ve Fâtımî yönetiminin merkezi olan Dımaşk'ı ele geçirmek amacıyla kuzeye doğru yöneldi. Fakat Dımaşk'ta güçlü bir Fâtımî askerî garnizonu ve Ahdâs olarak bilinen mahallî kuvvetlerin bulunması sebebiyle şehrin kolayca alınamayacağını anladı. Bundan dolayı Dımaşk'ı sürekli baskı ve kontrol altında tutarak Fâtımî askerleri ve halkı şehri teslim zorladı. Bu amaçla 463/1071 yılından itibaren Emîr Atsız, her yıl hasat zamanı Dımaşk ve çevresine akınlarda bulundu.¹⁵⁴ Ardından şehri abluka altına aldı ve bu süreçte Dımaşk'ta erzakın azaldığı ve fiyatların yükseldiği görüldü. Ayrıca Dımaşk'ı çevreleyen Gûta topraklarının tahrip edilmesi ve en önemli tarımsal ürünlerinden mahrum bulunmaları sebebiyle çiftçiler, arazilerini terk etmek zorunda kaldı. Böylece XI. yüzyılın ikinci yarısında Mısır ve Suriye'de meydana gelen kıtlık ve veba ile birlikte Emîr Atsız b. Uvak'ın uyguladığı şiddetli abluka yüzünden Dımaşk'ı çok güç durumda bıraktı ve bundan şehir uzun vadede olumsuz etkilendi.¹⁵⁵

¹⁵³ İbnül-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 166; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 232, 254, 275.

¹⁵⁴ İbnül-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C:IX, 390. Ayrıca bkz. Salibi, *Biladü's-Şam*, s. 188.

¹⁵⁵ İbnül-Kalânîsî *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 159; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C:VIII, s. 410; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, C:I, s. 327; Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye*, C:VI, s. 326, 369; Makrizî, *İtti'âz*, C:II, s. 277.

Öte yandan Fâtımî vâlisi Muallâ İbn Manzev'in halka ve askerlere yaptığı zulüm ve kötü muameleden dolayı askerler ona karşı isyan etmiş, halk ve Ahdâs kuvvetleri de onlara yardım etmişlerdi. Dımaşk'ta kalmanın hayatı için tehlikeli olduğunu anlayan Muallâ İbn Manzev, Zilhicce 467/Temmuz-Ağustos 1075'de Banyas şehrine kaçtı.¹⁵⁶

Vâlî Muallâ İbn Manzev'in Dımaşk'tan kaçması üzerine Masmûde adlı Berberî kabilesine mensup olan Fâtımî askerleri toplanıp Rezînüddeve İntisar b. Yahya el-Masmûdî'yi şehre vâlî tayin ettiler. Halkın büyük bir kısmı bu karara son derece sevinmişse de Ahdâs ve diğer bazı Fâtımî askerî gruplarının ondan pek hoşlanmadığı, bu yüzden Masmûdeliler ile Ahdâs arasında anlaşmazlık çıktığı anlaşılmaktadır. Bu arada Dımaşk'ın içinde bulunduğu durum da ağırlaşmaktaydı. Kaynaklarda insanların ölü eti yemek zorunda kaldıkları ve hatta birbirlerini yedikleri iddia edilmektedir. Böyle bir fırsatı beklemekte olan Atsız b. Uvak, Dımaşk'taki durumu haber alınca derhal oraya doğru harekete geçerek Şaban 468/Mart-Nisan 1076'da şehri kuşatmaya başladı. Birkaç ay süren bu kuşatma sırasında Emîr Atsız Dımaşk çevresini tamamen tahrip edip halkı şiddetli bir baskı altına aldı ve Fâtımî vâlisi Rezînüddeve İntisar b. Yahya'ya haber göndererek şehrin barış yoluyla kendisine teslimini istedi. Bu kuşatmaya artık daha fazla dayanamayacağını anlayan Dımaşk vâlisi İntisar b. Yahya ve halkı bu teklifi kabul ettiler ve Atsız'dan emân alarak şehri teslim ettiler. Böylece Emîr Atsız askerleriyle 21 Zilkade/ 468/26 Haziran 1076'da Dımaşk'a girerek şehre hâkim oldu. 25 Zilkade 468/30 Haziran 1076'da Dımaşk camilerinde Fâtımîler adına okunan hutbeye son verilerek hutbe Abbâsî Halifesi el-Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094) adına okunmaya başladı, ezandan "Hayye alâ hayri'l-amel" ibaresi de çıkarıldı. Zilhicce/Temmuz ayında Emîr Atsız'ın Dımaşk'ı barış yoluyla teslim

¹⁵⁶ Fâtımî vâlisi Muallâ İbn Manzev, Banyas'ta birkaç yıl kaldıktan sonra 471/1079 yılında Nasrûddeve el-Cüyûşî kumandasında Mısır'dan Suriye'ye kalabalık bir Fâtımî ordusunun geldiğini öğrenince Sûr üzerinden Trablus'a gitti. Çok geçmeden kız kardeşinin kocası Trablus vâlisi Celâlülmülk İbn Ammâr tarafından yakalanıp Fâtımîler'e teslim edildi. Muallâ İbn Manzev, Mısır'da vefat edinceye kadar hapiste kaldı. İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 161-162, 167. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C:IX, 410. Ayrıca bkz. Abdülazîz Salim, **Tarablusü's-Şam fi't-Tarihi'l-İslâmî**, İskenderiye, Müessesetu Şebabi'l-Câmia, [t.y.], s. 70.

aldığını bildiren mektupları Bağdat'a ulaştı. Böylece bir yüzyıl kadar Dımaşk'ta hüküm süren Fâtımî hâkimiyeti sona erdi.¹⁵⁷

Dımaşk'ta bir kaleye duyulan ihtiyaç sebebiyle Atsız, şehir surlarının kuzaybatı tarafına Roma Kalesi'ni onararak günümüze kadar gelen Dımaşk Kalesi'nin temelini attı. Bu eski kaleyle ilgili olarak el-Makdisî, şehirde kerpiçten inşa edilmiş bir yapının kalıntılarının bulunduğuna işaret etmektedir. İbn Kesîr, 467-468/1075-1076 yılı olaylarını anlatırken bu konu hakkında şu bilgileri verir: *“Dımaşk'ta ilk kale inşa eden Atsız, daha önce orada Müslümanların düşmanlarından kaçıp sığınacakları bir kale bulunmadığından Bâbü'l-Hadid denilen yerde bu kaleyi inşa ettirdi. Ancak kalenin inşasına 469 yılında başlandı. Kalenin burçlarından bazıları yükseldi, fakat tamamlanamadı.”*¹⁵⁸

1.3. Dımaşk'ta Suriye Selçuklu Melikliği (1078-1095)

1076 yılında Dımaşk'a hâkim olan Atsız iki yıl boyunca yeniden buraya sahip olmak isteyen Fâtımîlere karşı şehri korudu. Fakat daha fazla dayanamayacağını anlayınca Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın bölgeye gönderdiği kardeşi Tacüddeve Tutuş'a başvurarak Dımaşk'ı almasını istedi. Bu sıralarda Tacüddeve Tutuş, Halep'i iki defa kuşatmış ancak ele geçirememişti. Atsız'ın ondan yardım talebinde bulunması üzerine derhal Dımaşk'a yöneldi. Bunu haber alan ve Tutuş'un yaklaştığını duyan Fâtımî komutanı Nasrüddevle el-Cüyûşî ise Selçuklu ordusu ile çatışmaktan kaçınarak Dımaşk kuşatmasını kaldırıp Sûr ve Trablus doğru yola çıktı. Fâtımî ordusunun şehir önlerinden ayrılmasından sonra Tacüddeve Tutuş askerleriyle birlikte şehrin kuzeydoğusunda bulunan Mercü Azrâ'ya¹⁵⁹ ulaştı. İbnül-Kalânî'nin ifadesine göre

¹⁵⁷ İbnül-Kalânî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 174; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:VII, s. 348-349, C:IX, s. 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:VIII, s. 412; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 310, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 137-138, Makrizî, *İtti'âz*, C:II, s. 315. Ayrıca bkz. Zekkar, *Medhal ila Tarih Hurub es Salibiyye*, C:I, s. 151.

¹⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 236-239; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 142. Karş. el-Müneccid, *Vülâtu Dımaşk*, s. 14.

¹⁵⁹ Dımaşk'ın Gûta bölgesine bağlı bir köy idi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, C:IV, s. 91. Günümüzde Adra adıyla bilinen bir şehirdir. Atik b. Gays Biladi, *Mu'cemu'l-Mealimi'l-Cografîyye fi's-Sireti'n-Nebeviyye*, Mekke, Dâru Mekke, 1982, s. 199.

“Atsız, Tutuş’u karşılamak için yola çıktı ve ona hizmet edip itaat arz ettikten sonra Dımaşk’ı ona teslim etti. Fakat Tutuş, şehre girip burada bir süre ikamet ettikten sonra Atsız’ın kendisini şüphe ve endişeye düşüren bazı davranışları sebebiyle ona gadretmeyi düşünüp Rebîülevvel ayında tutukladı, önce kardeşini öldürttü daha sonra da Atsız’ı tutuklandığı yerde yayının kirişiyle boğdurttu”. İbnü'l-Esîr, Tutuş’un Atsız’ın kendisini karşılamak için şehir surlarından daha uzaklara çıkmamasına öfkelenişini ve Atsız’ın mazeret göstermesine rağmen onu derhal tutuklayarak öldürttüğünü kaydetmektedir (Rebîülevvel 471/ Eylül-Ekim 1078). Böylece Tutuş, Atsız’ın hâkimiyetindeki Suriye ve Filistin şehirlerini ele geçirerek Dımaşk başşehir olmak üzere Suriye Selçuklu Devleti’ni kurdu.¹⁶⁰

Tacüddeve Tutuş’un Dımaşk’a hâkim olmasıyla Suriye bölgesinde yeni bir siyasî ve askerî rekabet başladı. Bu rekabet Suriye’deki Arap kabilelerinin desteğiyle Tutuş’un Halep’i ele geçirme girişimlerinin tümünü önlemeyi başaran Musul hükümdarı Şerefüddeve Müslim b. Kureyş¹⁶¹ ile oldu. Her iki tarafında bütün Suriye’ye hâkim olma isteği onları karşı karşıya getirdi. Tutuş, Dımaşk’ta otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra Halep’i ele geçirmek amacıyla kuzeye yönelerek şehri kuşattı

¹⁶⁰ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 182-183; Azîmî, (**Azîmî Tarihi**, s. 25-26), Muharrem 472 yılında Tacüddeve Tutuş’un Dımaşk’a geldiğini ve Atsız’ı öldürdüğünü kaydeder; İbn Asâkir (**Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:VII, s. 349, C:XI, s. 35), 11 Rebiülahir 471’de Atsız’ı öldürdüğünü kaydetmiş, ancak Tutuş’un biyografisinde Dımaşk’a girdiği tarihi 11 Rebiülahir 472 olarak vermiştir; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 418; Bündârî, **Târîhu Devleti Ali Selçuk**, s.66-65; Sıbt İbnü'l-Cevzî (**Mir’âtü’z-Zamân**, C:XIX, s. 342, 345), Garsünî’me Muhammed b. es-Sâbî’den naklettiğine göre Rebiülahir 472 yılında Tacüddeve Tutuş, Dımaşk’a gelip ele geçirdi; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 200; Muhammed b. Ahmed Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1988, C:XXXII, s. 6; İbn Kesîr (**el-Bidâye**, C:XII, s. 247), Atsız’ın Tutuş’u karşılamak için yola çıkmaması yüzünden Tutuş’un onun öldürülmesini emrettiğini kaydetmiştir; Makrizî, **İttî’âz**, C:II, s. 320; aynı mülf (**Kitâbü'l-Mukaffâ'l Kebîr**, C:II, s. 223), Tutuş’un Rebiülahir 471 yılında Atsız’ı tutukladığını zikretmektedir. Ayrıca bkz. Takkuş, **Tarihü'l-Selacika fî Biladi’ş-Sam**, s. 128-129.

¹⁶¹ Sultan Melikşah’ın emriyle Musul Ukaylî Emîri Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, Halep’e yürütmek isteyen Tacüddeve Tutuş’a katıldı. Fakat Müslim b. Kureyş, Tutuş’un Halep’i kuşatması sırasında Halep hâkimi Sâbık b. Mahmud’a gizlice gidip Tutuş ile savaşı sürdürmesi için ona cesaret vermiş ve Tutuş’un kumandası altında bulunan Kilâboğulları kabilesi askerlerini, Türkler ile birlikte kendi ırklarına mensup olanlara karşı savaşmalarını kınayıp Tutuş’un ordusundan ayrılmasını teşvik etmiştir. Ayrıca Müslim, kuşatma sebebiyle sıkışık ve güç duruma düşen Halep halkına gizlice yardımda bulunmuştur. Böylece Tutuş, Halep’i ele geçirme teşebbüslerinde başarılı olamadı ve kuşatmayı kaldırıp Dımaşk emîri Atsız’ın çağrısı üzerine yardımına gitti. Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir’âtü’z-Zamân**, C:XIX, s. 340; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 195-200. Ayrıca bkz. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 93-95.

fakat sonuç alamadı. Başka bir rivayete göre ise Tutuş'un Halep'e yürüyüp zapt etmek amacıyla askerî hazırlıklara başladığını haber alan Halep Mirdâsî Emîri Sâbık, Müslim'e haber gönderip ondan yardım isteyerek şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Sonunda Tutuş'un şiddetli kuşatması dolayısıyla çok güç duruma düşen Halep halkının talebi üzerine Musul hükümdarı Müslim b. Kureyş, 12 Haziran 1080 tarihinde şehre girip teslim aldı, 22 Eylül 1080'de Halep kalesine hâkim olarak Mirdâsîoğulları Emîrliği'ne son verdi.¹⁶²

Müslim b. Kureyş, Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgelerinde genişlemeye başladı, Halep'i teslim aldıktan sonra Şeyzer ve Humus gibi diğer şehirleri kuşatarak ele geçirmeye çalıştı. Dımaşk'a da sahip olmak istiyordu. Bu sırada Tutuş meşhur Türk komutanı Artuk Bey ile birlikte Halep yakınlarına akınlarda bulundu, fakat Sultan Melikşah'ın emri üzerine Artuk Bey, Tutuş'tan ayrılıp kendisinin bulunduğu İsfahan'a geldi, Tutuş ise Suriye sahili üzerinden Dımaşk'a döndü, Trablus'a bağlı olan Antartûs Kalesi ile bölgedeki bazı kaleleri ele geçirdi.¹⁶³ Ayrıca eski Halep Emîrleri Mirdâsîoğulları Vessâb ve Şebîb, Şeyzer Emîri Hasen b. Münkiz, Humus Emîri Halef b. Mülâib ve Emîr Mansur b. Kâmil, Tutuş'a mektuplar göndererek şehirlerine yönelik Müslim'in genişleme girişimleri ve baskınlarından şikâyetle bulundular ve onun hizmetine girmeyi, başta Halep olmak üzere bütün Suriye şehirlerine hâkim olmak için ona işbirliği yapmayı teklif ettiler. Bu teklifi kabul eden Tutuş, Dımaşk'tan kuzeye tekrar harekete geçti ve Halep'e yöneldi. Bu sıralarda Müslim de, Dımaşk'ı kuşatmak için askerî hazırlıklara başlayıp büyük bir ordu toplamış, Fâtımî veziri Emîrül-cüyûş Bedr el-Cemâlî'ye haber göndererek Dımaşk'ı ele geçirmek için yardımını istemiş ve o da kabul etmişti. Bunu haber alan Tutuş o sırada bulunduğu Antakya civarından ayrılarak 1083 Mayıs sonlarında Dımaşk'a döndü. Çok geçmeden Müslim ve müttefiki Arap kabileleri Dımaşk'a ulaşip şehri kuşatmaya başladı. Tutuş, emrinde az sayıda asker bulunmasına rağmen Müslim'in ordusuna karşı başarıyla savaştı ve onların geri

¹⁶² İbnül-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:VIII, s. 421; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 346-347; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 201-202, 205.

¹⁶³ Azîmî'nin kaydettiğine göre Tutuş, Baalbek'i de ele geçirdi. Devâdârî, Tutuş'un Antartûs ve Banyas şehirlerini de aldığını kaydeder. Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 24; Devâdârî, *ed-Dürretü's-Seniyye*, C:VI, s. 407.

çekilmesini sağladı. Savaş sırasında neredeyse esir düşecek olan Müslim bundan sonra daha fazla dayanamayacağını anlayarak Dımaşk kuşatmasından vazgeçti. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Fâtımî veziri Bedr el-Cemâlî söz verdiği yardımı Müslim'in güçleneceği ve Mısır'ı tehdit edeceği düşüncesiyle göndermemiştir. ¹⁶⁴

Tutuş, Safer 476/Temmuz 1083'de Müslim'in Dımaşk kuşatmasını bırakıp çekilmesi üzerine Baalbek'e yürüyüp şehri vâli İbnü's-Sakîl'den teslim aldı. Bundan sonra Müslim'in Fâtımîler ile Dımaşk'a karşı ittifak yapmasından endişelendi. Sıbt İbnü'l-Cevzi, Tutuş'un Fâtımî veziri Emîrü'l-cüyûş Bedr el-Cemâlî ile mektuplaştığı ve kızıyla evlenmek suretiyle akrabalık kurmak istediğini belirtmektedir. Tutuş'un niyeti Fâtımîlerin Müslim ile olası ittifakına engel olmaktır. Fakat Trablus hâkimi Celâlmülk b. Ammâr (470-492/1077-1099), bu evliliğin kardeşi Sultan Melikşah ile olan ilişkilerine zarar vereceğini söylemesi üzerine bu düşüncesinden vazgeçti. ¹⁶⁵

Tutuş, Müslim'in Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah ile 24 Safer 478/20 Haziran 1085 tarihinde Halep'e bağlı Kurzâhil'de yaptığı savaşta hayatını kaybetmesiyle rakibinden kurtulmuş oldu fakat bu kez de Süleyman Şah'ın Halep'i kuşatmasıyla karşı karşıya kaldı. Ahdâs komutanı Şerîf Hasan b. Hibetullah el-Huteytî'nin, Sultan Melikşah'tan istediği yardımın gecikmesi üzerine kendisine başvurması ve şehri teslim alması teklifine kayıtsız kalamadı. Tutuş bu fırsatı kaçırmamak için Halep'e yöneldi ve 18 Safer 479/4 Haziran 1086 tarihinde Aynûseylem'de Süleyman Şah ile yaptığı savaşı kazanarak Halep'e sahip oldu. Ordusu ağır bir yenilgiye uğrayan Süleyman Şah savaşta hayatını kaybetti. ¹⁶⁶

¹⁶⁴ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 185-186; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 24; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 429; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 356,358, 366-367, 372-373; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 207-209; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 251. Ayrıca bkz. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 103-105; Zekkar, **Medhal ila Tarih Hurub es Salibiyye**, C:I, s. 174-181.

¹⁶⁵ Müslim, Dımaşk üzerine yürüdüğünde Baalbek'i kuşatıp ele geçirmiş ve şehrin Fâtımî vâlisi İbnü's-Sakîl'i görevinde bırakmıştır. Bu sebeple Tutuş, Müslim Dımaşk'tan çekildikten sonra Baalbek'e yürüyüp ele geçirmiştir. İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 187; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 24; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 372, 375. Ayrıca bkz. Mihail Musa Elüf, **Târîhu Baalbek**, Beyrut, el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1904, s. 55-56.

¹⁶⁶ İbnül-Kalânîsî (**Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 195), Sultan Melikşah'ın Ramazan ayında Halep'e girip teslim aldığını kaydeder; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 25; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 435-437; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 392, 396; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s.

Tutuş, savaşı kazansa da şehri kendisine vermek istemeyen el-Huteytî'nin tavrı karşısında güçlkle Halep'e girebildi. Çünkü el-Huteytî, Sultan Melikşah'ın Halep'e askerler gönderdiğine dair gelen mektupları bahane ederek şehri teslim etme kararından vazgeçmişti. Bununla birlikte Tutuş'un Halep hâkimiyeti uzun sürmedi. Kardeşi Sultan Melikşah'ın ordusunun öncü birliklerinin geldiğini haber alınca onunla karşı karşıya gelmemek ve bağlılığını göstermek için Halep'ten ayrıldı ve Dımaşk'a döndü. 23 Şâban 479/3 Aralık 1086'da Halep'e ulaşan Sultan Melikşah, şehri ve kaleyi teslim aldı. Sultan, Kasîmüddeve Aksungur'u¹⁶⁷ Halep, Yağısıyan'ı Antakya, Emîr Bozan'ı ise Urfa'ya (Ruha) vâli olarak görevlendirdi.¹⁶⁸

Tutuş, Kuzey-Suriye bölgesine hâkim olma ümidini kaybettikten sonra Suriye sahiline yönelerek Fâtımîler'in elinde bulunan Beyrut ve Sayda'yı aldı. Bunun üzerine 482/1089 yılında Fâtımî veziri Bedr el-Cemâlî, Nasrüddevle el-Cüyûşî kumandasında bir Fâtımî ordusunu Suriye'ye göndererek Sûr, Sayda, Akkâ ve Cübeyl şehirlerini ele geçirdi. Bu durum karşısında Tutuş, kardeşi Sultan Melikşah'tan yardım istemek durumunda kaldı. 483/1090 yılında Tutuş, Sultan Melikşah'ın emri üzerine kendisine katılan Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'ın yardımıyla Humus'u kuşatarak zapt etti. Ardından Arka (عَرْقَة) kalesini¹⁶⁹ ele geçirdikten sonra Ammâroğulları'nın idaresinde bulunan Trablus üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. Ancak Tutuş ve kumandanları arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle önce Aksungur sonra da Bozan, askerleriyle

212-218; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 257; Ebü'l-Ferec, **Abû'l-Farac Tarihi**, C:I, s. 331-333. Ayrıca bkz. Sevim, "Süleyman Şah I", **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 105.

¹⁶⁷ Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin babası ve Nüreddin Mahmud'un dedesi. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın memlûkü idi. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 494; İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb**, C:IV, s. 1954 vd; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân**, C:I, s. 242.

¹⁶⁸ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 194-195; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 26; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 443-444; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 405-406; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 219-221; Ebü'l-Ferec, **Abû'l-Farac Tarihi**, C:I, s. 333-334.

¹⁶⁹ Trablus'a 4 fersah mesafede, Dımaşk'a bağlı bir şehirdi, müstahkem bir kalesi bulunuyordu. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:IV, s. 109; İzzeddin İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre**, s. 92.

birlikte ordudan ayrıldılar. Böylece Tutuş, tek başına kuşatmaya devam edemeyeceğini anlayınca Trablus'tan ayrılıp Dimaşk'a dönmek zorunda kaldı.¹⁷⁰

485/1092 yılında kardeşi Sultan Melikşah'ın vefatından sonra saltanat iddiasında bulunan Tutuş, Selçuklu tahtına geçmek için Dimaşk'ta büyük bir ordu toplayıp hazırlıklarını tamamladı. Halep hâkimi Aksungur, Antakya hâkimi Yağısıyan ve Urfa hâkimi Bozan'ın desteğiyle kısa bir sürede Rahbe, Rakka, Habur, Nusaybin ve Musul şehirlerini ele geçirdi. Diyarbakır bölgesine yönelerek el-Cezîre, Âmid ve Meyyâfârikîn'e hâkim oldu (486/1093). Bütün bu bölgelerde otoritesini sağlayıp sultan olarak kendi adına hutbe okuttuktan sonra başkent İsfahan'ı ele geçirmek amacıyla Azerbaycan'a doğru ilerledi. Fakat Tebriz şehrine ulaşınca Aksungur ve Bozan, yanından ayrılıp sultanlığını ilan eden yeğeni Berkyaruk'un safına katıldılar. Bu yüzden zor duruma düşen Tutuş, Berkyaruk'a karşı koyamayacağını anlayarak Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. 487/1094'te Tutuş, Aksungur ve Bozan'ın Halep ve Urfa'ya giderek hutbeyi Berkyaruk adına okuttuklarını öğrenince onlardan intikam almak için Halep üzerine yürüdü. 9 Cemâziyelevvel/27 Mayıs'ta Nehriseb denilen yerde Aksungur ile yaptığı savaşı kazandı ve onu öldürdü. Ardından Halep'i teslim aldı, buraya sığınan Emîr Bozan öldürüldü ve Kürboğa da Humus'ta hapsedildi. Harran, Urfa, Serûc, Diyarbekir, el-Cezîre, Ahlat, Azerbaycan ve Hemedan'a hâkim olduktan sonra İsfahan'a yönelen Tutuş 17 Safer 488/26 Şubat 1095 tarihinde Rey yakınlarında Berkyaruk ile yaptığı savaşta mağlup oldu ve hayatını kaybetti.¹⁷¹ Oğlu

¹⁷⁰ Burada işaret edilmesi gereken nokta, 1089 yılında Nasrüddevle el-Cüyûşî kumandasındaki Fâtımî ordusunun Dimaşk kuşatması hakkında herhangi bir bilgisinin olmamasıdır. Yalnız Azîmî ve İbnü'l-Esîr, 1085'de Fâtımî veziri Bedr el-Cemâlî tarafından gönderilen bir Mısır ordusunun Dimaşk'ı kuşattığını kaydederler. Ancak Azîmî eserindeki olayların tarihlerini karıştırdığından bu kuşatmanın tarihini 1085 olarak vermiş ve İbnü'l-Esîr ondan bazı ilavelerle nakletmiş olmalıdır. İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 198; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 26; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 460, 477-478; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 426-432; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 223; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 278; Makrizî, **İtti'âz**, C:II, s. 326. Ayrıca bkz. İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", **NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C:II, sy. 2 (2013), s. 103-104.

¹⁷¹ Tutuş'un saltanat mücadelesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 200-212; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C:XI, s. 35; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 28-29; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 482, 487-489, 494-496, 502; Bündârî, **Târîhu Devleti Ali Selçuk**, s. 76-79; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 434, 450-452, 455-458, 467; İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-Taleb**, C:IV, s. 1956-1962; aynı mülf, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 224-230; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 277, 286, 290-292, 294; Ebü'l-Ferec, **Abû'l-Farac Tarihi**, C:I, s. 335. Ayrıca bkz. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 137-158.

Rıdvan'dan istediği yardım henüz kendisine ulaşmamıştı. Zaten Rıdvan babasının ölüm haberini Irak'ta Fırat kıyısındaki Âne'de aldığı anda hemen Halep'e dönmüş, şehirde babasının nâip olarak bıraktığı vezir Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed el-Hârizmî¹⁷² tarafından şehir ve kale kendisine teslim edilerek Suriye Selçuklu Meliki ilan edilmişti.

Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tâcüddevle Tutuş, aşağı-yukarı dört yıl içinde uzun zamandır bölünme ve parçalanma yaşayan -bazı sahil şehirleri dışında- Filistin ve Suriye, el-Cezîre, Diyarbekir, Irak ve Azerbaycan gibi bölgeleri tek bir hükümdarın yönetimi altına alıp birleştirmeyi başardı. Belki de Tutuş, yıllarca siyasî bir merkez olarak önemini kaybeden Dımaşk'ı Selçuklu Devleti'nin başkenti yapmayı düşünmüştü. Ancak bu gerçekleşmedi. Ölümünden sonra Suriye iki oğlu Rıdvan ve Dukak arasında bölündü ve aralarında başlayan şiddetli mücadelenin, Birinci Haçlı Seferi'nin başarısında büyük payı oldu. İngiliz Şarkiyatçısı H. A. R. Gibb, Rey yakınlarında Tutuş ile Berkıyruk arasında meydana gelen savaşı değerlendirirken onun Birinci Haçlı Seferi'nin kaderini belirleyen savaş olduğu söyler ve *“Haçlılar, Tutuş tarafından kurulan tek saltanat ile karşılaşsındılar, tarih kesinlikle yeniden yazılmış olurdu”* ifadelerini kullanır.¹⁷³

Atsız'dan sonra Tutuş'un mimari açıdan şehre katkı yaptığı görülmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzi, *“Tutuş, halka adaletle hükmetti, Dımaşk'ı imar ettirip ticaret yollarını emniyet altına aldirdı, böylece şehre gelen kafileler arttı.”* demektedir. Atsız tarafından başlatılan Dımaşk Kalesi'nin inşası Tutuş tarafından tamamlanırken kale içinde yaptırdığı Dârü'l-İmâre'yi (hükmet konağı) ikametgâhı olarak kullandı. Ayrıca oğlu Rıdvan için de bir saray inşa ettirdi. Tutuş, Dımaşk'taki Fâtımî hâkimiyetinin son yıllarında büyük bir yangına maruz kalan Emeviyye Cami'ni yeniden yaptırdı; 1082-1083'te Kubbetü'n-nesr adıyla tanınan kubbe ile birlikte maksûre, çatı, mermer

¹⁷² Ebu'l-Kasım, Dımaşk'ta Tutuş'un veziri olup Halep'i ele geçirince onun yanında yer almıştı. İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-Taleb**, C:XI, s. 4588.

¹⁷³ İbnü'l-Kalânîsî, **The Damascus Chronicle of The Crusades**, s. 21.

sütunlar ve kemerler yenilendi ve tamir edildi. Dımaşk'ta “Mescidü Tutuş” adını taşıyan bir de mescid inşa edildi.¹⁷⁴

1.4. Dukak'ın Dımaşk Hâkimiyeti (1095-1104)

Tâcüddevle Tutuş'un ölümünden sonra Dımaşk küçük bir melikliğin merkezi oldu, iki oğlu Rıdvân ve Dukak arasında bir mücadele alanı hâline geldi. Tutuş, Halep üzerine yürüdüğünde Emîr Savtekin el-Hâdim'i nâibi olarak Dımaşk'ta bırakmıştı. Savtekin, Tutuş'un ölümünden sonra onun Halep'te bulunan diğer oğlu Dukak ile mektuplaşarak Dımaşk'a geldiği takdirde şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bu teklife olumlu yaklaşan Dukak ağabeyi Rıdvân'dan habersiz gizlice Dımaşk'a giderek Savtekin ve ileri gelenler tarafından sevinçle karşılandı. Savtekin, şehrin askerleri ve kumandanlarıyla birlikte ona itaat ve tâbiyetlerini sunarak babasının yerine tahta oturttu. Böylece Dukak, Suriye Selçuklu Devleti'nin başşehri Dımaşk'ı ele geçirerek burada bağımsız bir yönetim meydana getirdi.¹⁷⁵

Şemsü'l-Mülûk Dukak Dımaşk'a hâkim olduktan sonra babası tarafından kendisine atabeg tayin edilen Emîr Zahirüddin Tuğtegin¹⁷⁶ ile güvenilir bir dost ve yardımcıya kavuştu ve melikliğin bütün işlerini yönetmekle görevlendirildi. Ancak

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 418; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, (terc. Ali Sevim), s. 231; İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, C:II, s. 159. Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, nşr. Şuayb el Arnaût, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984, C:XVIII, s. 319, C:XIX, s. 84; aynı mülf, **Târîhu'l-İslâm**, C:XXXII, s. 6, C:XXXIII, s. 180, 239, 346, İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 237, 239. Ayrıca bkz. Mehasine, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, s. 263; el-Müneccid, **Vülâtu Dımaşk**, s. 14; Tâlib Yâzîcî, “Emeviyye Camii”, **DİA**, C:XI, 1995, s. 108.

¹⁷⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 213-214; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, **Tarihü'l-Fârikî**, thk. Bedevi Abdüllatif Avvad, Kahire, el-Hey'etü'l-Âmme li'ş-Şuûn'l-Metâbi' el-Emiriyye, 1959, s. 237; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:XVII, s. 304, C:XVIII, s. 153; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 29; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 503-504; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 465, 468; İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-Taleb**, C:IV, s. 3659; aynı mülf, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 230-231; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 293. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 8; Sevim, “Rıdvân b. Tutuş”, **DİA**, C:XXXV, 2008, s. 49; Zekkar, **Medhal ila Tarih Hurub es Salibiyye**, C:I, s. 217.

¹⁷⁶ Türk (Türkmen) asıllı olması dışında ailesi hakkında bilgi yoktur. Adının “ucuna at kuyruğu bağlı alem” anlamındaki tuğ ile ilgisinin olmadığı “tok, sıkı, dolu” anlamındaki tog ile tegin kelimelerinden meydana geldiği (Tuğtekin) ileri sürülmektedir. Suriye'ye gitmeden önce Anadolu gazâlarına katıldığı, Tuğrul Bey'den sonra Sultan Alparslan'a hizmet ettiği, onunla birlikte 456/1064'de kendi teşvikiyle çıkılan Gürcistan seferinde ve 462/1070'de Halep muhasarasında bulunduğu, aşiretinin kalabalık olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Muammer Kemal Özerin, **Dımaşk Melikliği ve Dımaşk Atabegi Zahir al-Din Toğ-Tegin, Doçentlik Tezi**, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi, 1965, s. 13 vd; Bezer, Gülay Öğün, “Tuğtegin”, **DİA**, C:XLI, 2012, s. 347.

Tuğtegin, Dımaşk'ta bütün yetkileri elinde tutmaya devam eden Savtekin ile yönetimi paylaşmak istemediğinden onun öldürülmesinde rol oynadı. Bununla yetinmeyen Tuğtegin, Dukak'ın annesi Safvatülmülk Hâtun ile evlenerek melikliğin idaresinde söz sahibi oldu.¹⁷⁷

Dımaşk, bundan sonra Dukak'ın ağabeyi Rıdvân'ın hedefinde oldu. Burada doğup büyüyen Fahrü'l-Mülûk Rıdvân, kardeşi Dukak'ın Dımaşk'ta bağımsız bir meliklik kurmasını asla kabullenmemiş ve şehri onun elinden geri almak istemişti. Bu amaçla 489/1096 yılında Dukak, Tuğtegin ve Yağısıyan'ın bir sefere çıkmaları ve Dımaşk'ta bulunmamalarından faydalanarak yanında atabegi Cenahüddeve Hüseyin ve Suruç hâkimi Sökmen b. Artuk olduğu halde şehri kuşattı. Dımaşk içinde az sayıda asker bulunmasına rağmen şehir şahnesi¹⁷⁸ es-Sallar Hısnüddeve Bahtiyar ile Ahdâs reisi Eminüddeve Ebû Muhammed b. es-Sûfi'nin¹⁷⁹ kumandasındaki mahallî kuvvetler ve halkın yardımıyla Rıdvân'ın bu girişimi engellendi. Hayal kırıklığına uğrayan Rıdvân, kardeşi Dukak'ın ordusuyla birlikte Dımaşk'a dönmekte olduğunu haber alınca kuşatmayı kaldırıp Halep'e döndü. Aynı yıl (Ramazan 489/ Temmuz 1096) Dımaşk üzerine tekrar yürümek için hazırlıklara başladı. Bunu haber alan Yağısıyan, derhal Dımaşk'a gidip müttefiki Dukak ve atabeg Tuğtegin'e durumu

¹⁷⁷ İbnül-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 212-213; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:XVII, s. 304, C:III, s. 25; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 30; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:VIII, s. 503-504; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 468; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 231-232. Ayrıca bkz. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 244-24; Özergin, **Dımaşk Melikliği ve Dımaşk Atabegi Zahir al-Din Toğ-Tegin**, s. 15 vdd.

¹⁷⁸ Şahne (şihne) kelimesi, sözlükte “yük, azık, düşmanlık, at sürüsü” manalarına gelmektedir. Askerî bir birliğe sahip olan şahne, şehrin emniyet ve asayişinden sorumluydu. Ayrıca şehre bağlı yerlerin ve yolların güvenliğinden, suçluları ve karışıklık çıkaranları yakalayıp mahkemeye sevk etmesinden, mahkeme kararlarının infazından ve şehrin hapishanesinin idaresi gibi işlerden sorumlu bulunmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 164-165; Al-Zanki, “The Emirate of Damascus...”, s. 282-284; Merçil, “Şahne”, **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 292-293.

¹⁷⁹ Selçuklular döneminde Ahdâs reisi (reisü'l-ahdâs) veya Dımaşk reisi adlı mahallî kuvvetlerin komutanı resmî bir görev olmuştur. 488/1095 yılında Melik Dukak tarafından bu göreve tayin edilen ilk kişi Eminüddeve Ebû Muhammed b. es-Sûfi idi. Bu tarihten itibaren Benî Kilâb kabilesine mensup Sûfîoğulları, 548/1153 yılına kadar uzun bir süre reislik makamını ellerinde tutmuş ve veraset yoluyla üstlenmişlerdir. Onlardan sonra Kalânîsî ailesini Dımaşk şehrinin reisliğine getirmişlerdir. İleride görüleceği üzere Ahdâs, Dımaşk'ta meydana gelecek olan siyasî ve askerî olaylarda önemli rol oynayacak ve bu grup Dımaşk yöneticileri tarafından resmen tanınan bir teşkilata dönüşecektir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Cahen, “el-Harekatü's-Şabiyye”, s. 119; Al-Zanki, “The Emirate of Damascus...”, s. 268-270, 280-282; Faruk Sümer, “Reis”, **DİA**, C:XXXIV, 2007, s. 543.

bildirdi. Rıdvân, Dımaşk'a yaklaşınca Yağısıyan'ın askerleriyle birlikte kardeşinin yardımına gelmesi ve şehrin sağlam ve güçlü olması sebebiyle kuşatmaktan vazgeçti, güneye yönelerek Mercu's-Suffâr ve Havran gibi Dımaşk Melikliği'ne ait bölgelerde yağma akınlarında bulundu. Ancak onu takip etmekte olan kardeşi Dukak, Tuğtegin ve Yağısıyan'ın karşısında dayanamayacağını anlayınca Halep'e dönmek zorunda kaldı. Böylece Rıdvân'ın Dımaşk'a karşı düzenlediği iki sefer başarısızlığa uğradı. Rıdvân'ın bu başarısızlığı Dukak'ı Halep üzerine yürümeye teşvik etmiş görünmektedir. Dukak ve atabeg Tuğtegin kumandasındaki Dımaşk ordusu harekete geçerek Hama'ya gelmiş, Antakya hâkimi Yağısıyan'ın da katılımı ile güçlenerek yollarına devam etmişlerdi. İki taraf arasında 5 Rebûlâhir 490/22 Mart 1097 tarihinde Halep'in 28 km. güneybatısında bulunan Kınnesrîn şehri yakınlarında meydana gelen savaşta Dukak'ın ordusu mağlup olarak geri çekildi. Bu yenilgi üzerine Dukak ve atabeg Tuğtegin Dımaşk'a, Yağısıyan ise Antakya'ya çekildiler. Savaştan kısa bir süre sonra Dukak ve Rıdvân arasındaki kardeş kavgasını sona erdirmek için Yağısıyan aracılığıyla bir anlaşma yapıldı, her iki kardeşin ellerindeki bölgelerin onların hâkimiyeti altında kalması, Dımaşk ve Antakya'da hutbelerde önce Rıdvân'ın sonra Dukak'ın adlarının okutulması kararlaştırıldı. Bu anlaşmayla Rıdvân, kardeşi Dukak'a karşı üstünlük sağlamayı başardı. Fakat Dımaşk'ı ele geçirme arzusundan vazgeçmeyerek şehir üzerine yeni bir sefer hazırlığına girişti. Bu sırada bütün Suriye'ye yeniden hâkim olma hevesine kapılan Fâtımîler, ona elçiler göndererek Fâtımî Halifeliği'ni metbû tanıması ve hutbeyi Fâtımî halifesi Müsta'îl-Billâh (487-495/1094-1101) adına okutması karşılığında Dımaşk'ı alması konusunda kendisine askerî ve malî yardım teklifinde bulundular. Bu teklifi kabul eden Rıdvân, 17 Ramazan 490/28 Ağustos 1097 tarihinde Fâtımî Halifesi Müsta'îl-Billâh adına hutbe okutmaya başladı. Ancak onunla barışıp tekrar hizmetine giren Yağısıyan ve müttefiki Sökmen'in uyarısı üzerine aşağı yukarı bir ay Fâtımîler adına okuttuğu hutbeyi kaldırıp tekrar Abbâsîler adına hutbe okuttu.¹⁸⁰

¹⁸⁰ İbnül-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 215-217; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:XVII, s. 304; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 30-31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 11-12; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 487, 480; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, C:VI, s. 2806,

Dımaşk için Rıdvân ile Dukak arasında bu mücadele devam ederken Avrupa Haçlı Seferleri'ni başlatmış ve Birinci Haçlı Seferi orduları İslâm Dünyası'na doğru harekete geçerek Anadolu'da yürüyüşe başlamışlardı. İlk hedefleri olan Türkiye Selçuklu Devleti başkenti İznik'i kuşatsalar da ele geçiremeyen Haçlılar yollarına devamla Antakya önlerine gelmişlerdi.¹⁸¹ Antakya hâkimi Yağısıyan, Haçlı tehlikesinin ciddiyetini anlayarak şehrin surlarını takviye edip gerekli savunma hazırlıklarını yaparken oğlu Şemsüddeve'yi Halep Meliki Rıdvân, Dımaşk Meliki Dukak ve Humus Emîri Cenahüddeve Hüseyin'e göndererek yardım istedi. Bu yardım çağrısına ilk cevap veren Şemsü'l-Mülûk Dukak, hiç tereddüt etmeden atabeg Tuğtegin ile birlikte müttefiki Yağısıyan'ın yardımına gitmek üzere yola çıktı.¹⁸²

Haçlılar, 12 Zilkade 490/21 Ekim 1097 tarihinden itibaren kuşatmaya başladıkları Antakya'da bir süre sonra yiyecek sıkıntısı yaşamaya başlamış, pek çok kişi açlıktan ve hastalıktan ölmüştü. Bu sebeple Haçlı liderleri yaptıkları bir toplantıda Güney-İtalya Normanlarından Bohemund ile Flandre Kontu II. Robert'i Müslüman topraklarında yiyecek bulmak için göndermeye karar verdi. Haçlı kaynağı *Gesta Francorum*'a göre, 20 Muharrem 491/28 Aralık 1097'de Bohemund ve Robert 20 bin askerle beraber Müslüman arazisine doğru yola çıktı. Peter Tudebodus bu sayıyı 20 bin şövalye, 3 bin piyade olarak verirken, Albertus Aquensis, 2 bin şövalye, 15 bin piyade olarak söylemektedir. Bu ikmal seferi hakkında bilgiler veren İbnül-Kalânîsi ise, Haçlı askerlerinden oluşan yaklaşık 30 bin kişilik büyük bir birliğin Antakya'dan ayrıldığını ve beldelede fitne ve fesat çıkararak el-Bâre¹⁸³ şehrine kadar ulaşıp, orada

C:VIII, s. 3659-3661; aynı mülf, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 233-236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 302. Ayrıca bkz. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 166-178.

¹⁸¹ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 124 vd; Fulcherius Carnotensis, *A History of...*, terc. Ryan, s. 61 vd. Krş. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1997, s. 5-39; Küçükspahioğlu, *Haçlılar ve İstanbul*, s. 86-89.

¹⁸² İbnül-Kalânîsi, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 14; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 488; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 236-238; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, s. 195; Fulcherius Carnotensis, *A History of...*, terc. Ryan, s. 93, terc. İ. B. Barlas, s. 77; Urfalı Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 191; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:I, s. 201-204, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:I, s. 169-171. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 12; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 183.

¹⁸³ Günümüzde İdlib'de bulunan el-Bâre Halep yöresinde bir köy idi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, C:I, s. 320.

elli kişiyi öldürdüğünü kaydeder. Haçlı kontları Bohemund ve Robert, güneye inerek Âsi nehrinin doğusundaki Halep'e bağlı topraklarda ilerledi, köyleri yağmalayarak yiyecek ve ganimetler elde edip Müslümanları öldürdü. Bu sırada Dımaşk'tan Antakya'ya gitmek için hareket eden Melik Dukak, beraberinde atabeg Tuğtegin ve Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddeve olduğu halde Humus'a geldi. Burada Rıdvân'nın hizmetinden ayrıldıktan sonra Dukak'ın tarafına geçen Humus hâkimi Cenahüddevle Hüseyin Dımaşk ordusuna katıldı. Bu Müslüman askerler Antakya'ya doğru hareket ederek Şeyzer'e gelip konakladılar, bu arada el-Bâre'de bir Haçlı ordusunun bulunduğunu öğrenince derhal harekete geçip Haçlılara karşı yürüdüler. Lâtin kaynaklarındaki kayıtlardan anlaşıldığına göre Dukak, Tuğtegin ve Cenahüddevle Hüseyin ile diğer kumandanlar, orduyu ikiye ayırarak Haçlıları pusuya düşürüp kuşatmak istemişler ve ilk orduyu Flandre kontu Robert'in komutasındaki öncü Haçlı askerlerine karşı göndermişlerdi. Robert, hiç beklemediği bir saldırıya uğramasına rağmen Müslüman askerlere karşı koyup onlardan yüz kişiyi öldürdü, fakat Bohemund'a katılmak üzere geri dönerken daha büyük bir Müslüman ordusunun ansızın taarruzuna mâruz kaldı. Bunu haber alan Bohemund, asıl Haçlı ordusuyla birlikte Robert'in yardımına koştu. 31 Aralık 1097'de el-Bâre yanında Dımaşk ordusu ve Robert'in Haçlı askerleri arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Fakat Dımaşk ordusu, Bohemund'un askerlerinin gelmesi üzerine sayıca üstün Haçlılar karşısında yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁸⁴ Albertus Aquensis¹⁸⁵, Bohemund'un ikmal seferi hakkında farklı bir rivayet kaydederek daha önemli bilgiler vermektedir. Ona göre Bohemund ve Flandre kontu Robert, kendileri üzerine yürümekte olan bir Müslüman ordusunun varlığından haberdar olmadılar ve birdenbire kendilerini

¹⁸⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 219; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 237-238; Fulcherius Carnotensis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 92, 94-95, terc. İ. B. Barlas, s. 76, 78-79; Raymond D'Aguilers, **Historia Francorum...**, s. 82, 85-86; Peter Tudebodus, **Historia**, s. 43-47, 50-52, terc. Süleyman Genç, **Bir Tanığın Kaleminden...**, s. 92-97, 100-103; Raymond D'Aguilers, **(Historia Francorum...**, s. 33-35), el-Bâre savaşında dört yüz Haçlı şövalyesinin altmış bin Müslüman'ı öldürdüğünü zikretmiştir. Ancak bu rakamların abartılı olduğu görünmektedir; Urfalı Mateos, **Vekayî'nâme**, s. 191-193; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 213-217, 225-228, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:I, s. 177-181, 193-197. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi: Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu**, terc. Fikret Işıltan, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, C:I, s. 148, 165, 168-169; Demirkent, **Haçlı Seferleri**, s. 39-40; Özergin, s. 35 vd.

¹⁸⁵ Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 217, 219-221.

binlerce Müslüman askerî tarafından kuşatılmış buldular. Bu durum karşısında korku ve umutsuzluğa düşen Bohemund ve diğer Haçlı kumandanları Müslümanlara karşı dayanamayacaklarını anladılar, piyade birlikleri ile topladıkları yağma ve ganimetleri geride bırakıp dağ yamaçlarına kaçtılar. Dolayısıyla piyadelerin hepsi Müslümanlar tarafından kılıçtan geçirilip, bazıları esir alındı. Bu arada Flandre Kontu Robert, Bohemond'un yenilgiye uğradığını ve kendisini savaş alanında yalnız bırakıp kaçtığını görünce ertesi gün iki yüz şövalyeyi tekrar topladı ve Müslüman ordusuna saldırarak bir miktar ganimet elde edip Antakya'daki Haçlı karargâhına döndü. Neticede Melik Dukak'ın Antakya'yı kurtarmak için giderken el-Bâre yakınlarında Haçlılarla giriştiği savaş sonuçsuz kaldı. Açlık sıkıntısı yaşayan Haçlı ordularına yiyecek maddesi temin etmek üzere sefere çıkan Bohemund ve Robert'in az miktarda ganimetle Antakya'ya geri dönmek zorunda kalmaları gibi Melik Dukak ile diğer emîrler de savaşta verdikleri büyük kayıplar yüzünden Hama'ya çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Yağısıyan'ın Melik Dukak'tan istediği acil yardım gelemedi. Muhtemelen Dukak Antakya'ya yardım için ordusunu sevk etme riskini göze alacak askeri avantajlara sahip değildi aynı zamanda Haçlıların askeri gücünden de çekinmişti.

Antakya hâkimi Yağısıyan, Suriye emîr ve meliklerinden yardım istediği gibi Büyük Selçuklu Sultanı Berkjaruk'a başvurmuş, Musul vâlisi Kürboğa'ya da diğer oğlu Muhammed'i göndererek Haçlılara karşı yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Sultan Berkjaruk'un emriyle Cemâziyelâhir 491/Nisan-Mayıs 1098'de Antakya'yı kurtarmak amacıyla Kürboğa, kalabalık bir Selçuklu ordusuyla birlikte Suriye'ye doğru harekete geçti. İbnü'l-Esîr'in rivayet ettiğine göre¹⁸⁶ Haçlılar, Antakya hâkimi Yağısıyan'a yardımı önlemek için Dımaşk ve Halep Meliklerine mektuplar yazarak kendilerinin daha önce Bizans İmparatorluğu'na ait olan ülkeleri geri almaktan başka hiçbir niyetleri olmadığını bildirdi. Diğer kaynaklarda yer almayan bu rivayetten anlaşıldığına göre Antakya'yı kuşatmaya devam eden Haçlılar, Musul Valisi Kürboğa'nın hazırlıklarını tamamladığı ve büyük bir orduyla Suriye'ye doğru hareket etmeye başladığını haber alınca Dukak ve Rıdvân'a mektuplar göndererek onlardan tarafsız kalmalarını istemiş ve Kudüs'ü Müslümanların elinden

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 15.

almak olan bu seferin gerçek hedefini gizlenmeye çalışmışlardı. Ancak Dukak, bu sözlere önem vermeyip beraberinde atabeği Tuğtegin olduğu halde Kürboğa'nın ordusuna katılmak üzere harekete geçti.¹⁸⁷ Bu konuyla ilgili Harold S. Fink,¹⁸⁸ “*Haçlı Seferleri Tarihinde Dimaşk'ın Rolü*” adlı makalesinde Melik Dukak'ın Musul Vâlisi Kürboğa'ya katılması hakkında başka bir sebep bulunduğunu söyler ve “*muhtemelen Dukak, Kürboğa'nın Antakya'yı alması durumunda onunla arasının iyi olması gerektiğini hissetmiş ve bu şekilde Rıdvân bahasına fayda sağlayabilmiştir. Ayrıca Dukak'ın, Diyarbakır'da Kürboğa'nın intikamına maruz kalan bir terekesi vardı.*” demektedir.¹⁸⁹

Melik Dukak kuzeye doğru ilerlerken, Humus Emîri Cenahüdevle, ağabeyi Rıdvân'ın hizmetinden ayrılmış olan Sökmen b. Artuk ve Vessab b. Mahmud ona eşlik ediyorlardı. Dukak, Maarretünnu'mân'ın doğusundaki Tel Mennes'e ulaştı, buranın Süryânî halkının Haçlılarla mektuplaşarak onları şehirlerine davet ettiklerini öğrenince şehre taarruz etti. Bu durum karşısında Tel Mennes halkı, bir miktar para verip geriye kalan parayı da sonradan ödemeleri karşılığında bazı rehineleri Dimaşk'a göndermeyi kabul ederek şehri Dukak'a teslim etti. Bundan sonra Melik Dukak, Cemâziyelâhir sonlarında 491/Mayıs-Haziran 1098'de Merc-i Dâbık¹⁹⁰'a geldi ve burada Kürboğa ile beraberindeki el-Cezire ve Diyarbakır emîrleriyle birleşip, Antakya'ya hareket etti. Bu esnada Haçlılar, Ermenî asıllı Firuz adında bir kulenin korumasından sorumlu şahsın

¹⁸⁷ İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 237-239; Fulcherius Carnotensis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 92, 101-102, terc. İ. B. Barlas, s. 76, 85-86; Gesta Francorum'da (s. 107), Antakya Emîri Yağsıyan'ın Kürboğa'ya bir elçi göndererek Antakya'yı kuşatmış bulunan Haçlılara karşı yardım istediğini ve yardım ettiği takdirde ona bizzat Antakya'yı veya büyük bir servet vermeyi vaad ettiğini kaydetmektedir; Peter Tudebodus, **Historia**, s. 56, terc. Süleyman Genç, **Bir Tanığın Kaleminden...**, s. 120, Raymond D'Aguilers, **Historia Francorum...**, s. 39; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 196; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 245, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:I, s. 213.

¹⁸⁸ Harold S. Fink, “The Role of Damascus in The History of The Crusades”, **The Muslim World**, sy. I (1959), C:XLIX, s. 44.

¹⁸⁹ Tâcüddevle Tutuş, saltanat mücadelesi sırasında emîr Tuğtegin'i Meyyâfârikin'e vâli olarak atadı ve ona Diyarbakır bölgesini ıktı etti. Tutuş'un ölümünden sonra Dukak, bölgeyi kendi yönetimi altına almaya çalıştı. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 214, 223; İbnü'l-Ezrak, **Tarihü'l-Fârikî**, s. 237, 267-268. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 13.

¹⁹⁰ Halep'in yaklaşık 38 km. kuzeyinde Antakya'dan Menbic'e giden yol üzerinde kuveyk ırmağı kenarındaki Dâbık adlı yerleşme biriminin yakınında yer alır. Feridun Emecen, “Mercidâbık Muharebesi”, **DİA**, C:XXIX, 2004, s. 174.

yardımı ile Antakya'yı 29 Cemâziyelâhir 491/3 Haziran 1098'de ele geçirdi. Şehirde büyük bir katliam yapan Haçlılar, Antakya'dan kaçan Yağısıyan'ı da yolda öldürdü, fakat yaklaşık 3 bin askerle iç kaleye çekilen oğlu Şemsüddeve direnmeye devam etti. Bunu haber alan Selçuklu ordusu, süratle Antakya'ya giderek 6 Receb 491/9 Haziran 1098'de şehre ulaştı.¹⁹¹

Haçlılar, Kürboğa ordusu gelmeden önce Antakya'yı tamamen ele geçirmeyi planladılar ancak Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddeve'nin iç kaleye kapanıp direnişi sürdürmesi üzerine büyük sıkıntıya düştüler. Haçlı tarih yazarı Raymond D'Aguilers,¹⁹² bu durumu *"Tanrı'nın şefkatiyle daha önce Antakya'daki Türkleri kuşatma altına alanlar, şimdi yine onun iradesiyle kendilerini Türkler tarafından kuşatılmış buldular. Ayrıca korkularımızı daha da artırmak için iç kale onların elindeydi."* şeklinde ifade etmiştir. Böylece Haçlılar gerek dışarıdaki gerekse iç kaledeki Selçuklu askerleri tarafından çok şiddetli bir kuşatma altına alındı. Şehir içinde kısa sürede yiyeceklerin tükenmesiyle fiyatlar çok yükseldi, bu yüzden pek çok kişi açlıktan öldü ve bir kısmı da gizlice kaçmaya başladı. Haçlılar son derece perişan bir durumda bulunurken Selçuklu ordusunun başında bulunan Kürboğa'nın kibirli ve hoş olmayan davranışları beraberindeki Melik Dukak ve diğer emîrlerle arasının açılmasına neden oldu. Üstelik Halep Meliki Rıdvân ile Kürboğa arasında yapılan müzakereler müttefik kuvvetlerin bölünmesini daha da kolaylaştırdı. Melik Rıdvân Kürboğa'ya bir elçi heyeti gönderdi, ancak iki taraf arasında başlayan bu müzakereler Melik Dukak'ın hoşuna gitmedi ve onu büyük endişeye düşürdü. Humus Emîri Cenahüddeve Hüseyin de bu heyetin içinde bulunan bazı hasımlarına karşı

¹⁹¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 220-221; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 14-15; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 491; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 237-240; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 303-304; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 333-335; Fulcherius Carnotensis, *A History of...*, terc. Ryan, s. 98-99, terc. İ. B. Barlas, s. 82; Raymond D'Aguilers, *Historia Francorum...*, s. 102-106; Peter Tudebodus, *Historia*, s. 61-65, terc. Süleyman Genç, *Bir Tanığın Kaleminden...*, s. 113-120, 148; Raymond D'Aguilers, *Historia Francorum...*, s. 47-48; Urfalı Mateos, *Vekayi'nâme*, s. 196-197; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:I, s. 241, 253-260, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:I, s. 210, 223-228, 235. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 14-15; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:I, s. 176-182.

¹⁹² Raymond D'Aguilers, *Historia Francorum...*, s. . 47-48.

güvensizlik duymaya başladı. İbnü'l-Adîm¹⁹³, Melik Rıdvân'ı, Vessâb b. Mahmûd'un emrindeki Araplar ile Türk ve Türkmen askerleri arasında anlaşmazlık çıkartmakla suçladıklarını söylemektedir. Gerçekten Selçuklu ordusu saflarında ortaya çıkan bölünme ve iç çekişme, Haçlıların Antakya'yı işgalindeki başarısının temel sebebi idi. Neticede 26 Receb 491/28 Haziran 1098'de Kürboğa, Antakya dışına küçük gruplar halinde çıkıp savaşmaya karar veren Haçlılara karşı taarruza başlamak isteyen emîrleri durdurdu. Bu yüzden başta Dımaşk Meliki Dukak olmak üzere Kürboğa'nın ordusundaki müttefik emîr ve kumandanlar hiçbir taarruza geçmeden Kürboğa'ya kızıp onu terk etti. Kürboğa ise şehir dışında toplanmayı tamamlayan Haçlılar karşısında ağır bir mağlûbiyete uğradı ve savaş meydanından çekilip Halep'e gitti. Böylece Haçlılar Antakya'yı tamamen işgal edip iç kaleyi de teslim aldılar.¹⁹⁴

Görüldüğü gibi Dımaşk dönemin önemli Müslüman merkezlerinden biri olmasına rağmen erken dönemde etkisiz kaldı. Şehir hâkimleri bölgesel dengelere öncelik vererek Antakya'ya doğrudan bir yardımda bulunmaktan kaçınmış ve siyasi rekabetlerini sürdürmüşlerdi. Bu nedenle Dımaşk Antakya kuşatmasına gereken desteği sağlayamamış ve Haçlılara karşı daha ziyade savunmacı bir politika izlemişti.

Melik Dukak ile atabeği Tuğtegin, Kürboğa'nın ordusundan ayrılıp Dımaşk'a döndükten sonra Kudüs'e yürümeye devam eden Haçlılara karşı yeni bir askerî harekâta girişmediler. Özellikle Raymond D'Aguilers'in zikrettiğine göre Haçlılar, başarısız Arka kuşatmasından sonra Kudüs'e gidebilmek için hangi güzergâhı izleyeceklerine karar vermeye çalıştılar. Yerli Hristiyan kılavuzların tavsiyesi

¹⁹³ İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 240-241.

¹⁹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 221; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 31; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 15-16; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 491-493; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 303-304; Anna Komnena, **Alexiad**, s. 335, 341-342; Fulcherius Carnotensis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 101-111, terc. İ. B. Barlas, s. 85-94; **Gesta Francorum**, s. 114, 119-121, 126, 129-131, 133; Peter Tudebodus, **Historia**, s. 78-89, 92, terc. Süleyman Genç, **Bir Tanığın Kaleminden...**, s. 134-146, 148; Raymond D'Aguilers, **Historia Francorum...**, s. 49, 56-57, 59-64; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 196-197; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 266-267, 270-271, 280-282, 290-294, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:I, s. 239, 244, 255-256, 266-269. Ayrıca bkz. Carole Hillenbrand, **Müslümanların gözünden Haçlı Seferleri**, terc. Nurettin Elhüseynî, İstanbul, ALFA Basım Yayım Dağıtım, 2015, s. 86-90; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:I, s. 188. Runciman'a göre Kürboğa, Melik Rıdvân'ın yardımına ihtiyaçtan dolayı onunla müzakerelere girişmiştir; Demirkent, "Kürboğa", **DİA**, C:XXVI, 2002, s. 562-563.

doğrultusunda, Dımaşk yolu düz ve yiyecek bakımından zengin olmasına rağmen, iki gün boyunca susuz kalma riski taşıdığı için kıyı yolunu tercih ettiler Öte yandan Albertus Aquensis, Haçlıların Dımaşk yolunu tercih etmemeleri konusunda daha önemli bir sebep belirtmiştir. Ona göre Haçlı ordusu, düz ve ovalık alanları olan Dımaşk topraklarından geçmesi halinde Melik Dukak için kolay bir hedef haline gelecektir.¹⁹⁵ Bununla birlikte 23 Şaban 492/15 Temmuz 1099'da Birinci Haçlı Seferi'nin Kudüs'ün işgalindeki başarısından itibaren Dımaşk hâkimleri ve Haçlılar arasında ilişki ve mücadeleler başlamış görünmektedir. Fakat burada Kudüs'ün işgaliyle ilgili cevaplanması gereken soru, Şemsü'l-Mülûk Dukak'ın neden Haçlılar tarafından kuşatılan Kudüs'e yardım etmemiş olduğudur.

Dukak'ın Haçlılar tarafından kuşatılan Kudüs'e neden müdahale etmediği konusu birçok farklı açıdan değerlendirilebilir. Dönemin siyasi koşulları göz önüne alınarak son dönemde yabancı araştırmacılar tarafından öne sürülen iddialardan biri Dukak'ın Haçlıların bölgedeki ilerleyişini kasıtlı olarak engellemediği, Fâtımîleri Franklara tercih ettiği, bu nedenle Kudüs'teki Mısır garnizonuna askerî destek göndermeyerek Halep hâkimi Rıdvan ile mücadelesine devam ettiği şeklindedir.¹⁹⁶ Oysa Dukak, yukarıda belirtildiği gibi Haçlılarla mücadeleyi sürdürdüğü gibi onların Kudüs'e giderken ki güzergâhlarını değiştirmelerinde rol oynamış, Haçlılar, Dımaşk üzerinden gelmeyi Dukak sebebiyle istememişlerdir.

Ramazan 492/Temmuz-Ağustos 1099'da Kudüs'ün zaptının hemen ardından Dımaşk kadısı Ebû Sa'd el-Herevî önderliğinde Haçlıların işgal ettikleri şehirlerde yapılan katliamları anlatmak üzere bir Müslüman heyet Abbâsî Halifesi Müstazhir'den yardım istemek için Suriye'den yola çıktı. Bağdat'a gelen heyet divânda gözleri ağlatan ve kalpleri acıtan bir konuşma yaptılar. Cuma günü de camide ayağa kalkarak Kudüs'te Müslümanların başına neler geldiğini anlatıp erkeklerin öldürüldüğünü, kadın ve çocukların esir alındığını, malların yağmalandığını söyleyerek Haçlılara karşı yardım istediler. Ancak bu heyet hiçbir şey elde edemedi ve teşebbüsü sonuçsuz kaldı.

¹⁹⁵ Raymond D'Aguilers, **Historia Francorum...**, s. 108-109; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 395.

¹⁹⁶ Ross Burns, **Damascus A History**, New York, Routledge Publishing, 2019, s. 248.

Abbâsî halifesinin Suriyelilere yardım çağrısında bulunmasına rağmen bu gerçekleşmedi.¹⁹⁷

Haçlıların Kudüs'ü işgali sonrasında Dımaşk'ın güneyindeki bölgeler Cebel-i el-Şeyh, Havran arazisi, Cevlan tepeleri, Taberiye (Galilaea) Gölü, Sevâd arazisi (el-Belkâ), Doğu Celile, Yermük Nehri ve Şeria vadisini kapsayan çok zengin, verimli, stratejik ve ticari açıdan önemli topraklar onların baskın ve saldırılarına maruz kaldı. Buralar Suriye'nin iç bölgeleri ile güney kıyıları aynı zamanda Suriye ve Mısır arasındaki ulaşım ve ticarî yollar açısından özel bir önem taşımaktaydı. Bu önemi çok iyi anlayan Antakya Haçlı prinkepsi Bohemund'un yeğeni Tankred, kısa sürede kuzey Filistin'deki Galilaea bölgesini ele geçirdi, bölgenin merkezi olan Taberiye'ye ilerlerken şehirdeki Süryânîler hariç Müslüman halkın Dımaşk'a bağlı yerlere kaçması üzerine Taberiye'yi kolayca işgal etti ve Galilaea bölgesini Kudüs Krallığı'na bağlı hale getirdi. Tankred, Taberiye şehrini tahkim ettikten sonra çevresindeki yerlere yağma ve baskınlar düzenlemeye yeniden başladı ve Taberiye Gölü'nün doğusunda yer alan Sevâd bölgesine kadar geldi. Burada Haçlıların "Şişman Köylü" adı verdikleri bir emîr, topraklarına yönelik yağma akınları sebebiyle Tankred'e boyun eğmek zorunda kaldı. Ancak bu emîr, Tankred'in bölgeden ayrılmasından hemen sonra onun vasalı olmaktan ve vergi ödemekten vazgeçti. Bunun üzerine gözünü Sevâd bölgesine dikmiş olan Tankred, derhal Kudüs'ün başına geçen Godefroi de Bouillon'a başvurarak bu emîre karşı yardım istedi ve bölgenin ele geçirilmesinin önemini belirtti. Böylece Tankred, Cemâziyelâhir-Receb 493/Mayıs 1100'de Godefroi'den talep ettiği yardımın gelmesi üzerine 200 şövalye ve 1000 piyadeyle Sevâd bölgesi üzerine yürüdü, bölgede yağma ve tahripde bulunarak birçok Müslümanı öldürüp bir kısmını esir aldı ve büyük bir miktarda ganimet ele geçirdi. Bu sırada Sevâd emîri, Dımaşk Meliki Dukak'tan Tankred'e karşı acil yardım talebinde bulundu. Bu talep üzerine Dukak, beş yüz atlıdan oluşan küçük bir birlik gönderdi. Tankred, büyük ganimet ve esirlerle geri dönerken Dımaşk birliğinin baskınına uğradı, birçok askeri öldürüldü ve hayatını güçlkle kurtardı. Haçlılar ertesi gün Dımaşk birliği üzerine yürüdülerse de başarılı olamadılar. Dımaşk askerleri, asıl Haçlı birlikleriyle çatışmaktan kaçınarak

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 19-20; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 498-499.

Tankred'in esir aldığı Müslümanları kurtarıp Dımaşk'a gitti. Ancak Tankred, Taberiye'ye döndükten birkaç gün sonra sadece Sevâd bölgesine yağma ve tahrip saldırılarına devam etti hatta Dımaşk'ı da hedefine aldı.

Melik Dukak'ın Haçlıların yağmasına son vermek için Tankred'e altın ve çeşitli hediyeler gönderip barış teklifinde bulunduğu iddia edilmiştir. Tankred, bu barış teklifi üzerine Godefroi'nın onayını aldıktan birkaç gün sonra Dımaşk'a 6 şövalyeden oluşan ilk Haçlı elçi heyetini göndermiş, Melik Dukak'tan ya Dımaşk'ı terk etmesini ya da Hristiyanlığa geçmesini istemiştir. Buna çok kızan Dukak, Haçlı elçilerine ya Müslüman olmalarını ya da öldürüleceklerini söylemiştir. Bir elçi İslâmiyet'i kabul ettiyse de diğer beş elçi öldürülmüştür. Bunu haber alan Godefroi ve Tankred, derhal harekete geçerek iki hafta boyunca Sevâd arazisinde büyük tahribatta bulunmuşlardır. Sonunda Sevâd Emîri, Dukak'ın topraklarını Haçlılara karşı koruyamayacağını anlayınca yeniden Tankred'in hâkimiyetini tanımış ve ona vergi ödemeyi kabul etmiştir.¹⁹⁸

Dukak, bundan sonra Kudüs yöneticisi Godefroi'nın 9 Ramazan 493/18 Temmuz 1100'de hayatını kaybetmesinden sonra iki yüz şövalye ve yedi yüz piyadeden oluşan küçük bir birlikle 26 Zilkade/2 Ekim'de Kudüs'e kral olmak için gelen Urfa Kontu I. Baudouin'in yolunu kesmeyi, kendisini esir almayı veya öldürmeyi düşündü.¹⁹⁹ O zamana kadar Haçlıları Dımaşk'a tâbi bölgelerden uzaklaştırmakla yetinmiş olan Dukak için bu ciddi bir plandı. Bu sırada Baudouin, Antakya'da birkaç gün kaldıktan sonra sahil boyunca uzanan yolu takip ederek Lâzkiye, Cebel ve Tartus'tan geçip Trablus'a ulaşmıştı. Burada Lâtin Kaynakları, Trablus Emîri Fahrülmülk İbn Ammâr'ın (492-503/1099-1109) Baudouin'i iyi

¹⁹⁸ Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 507-511; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 399-400, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 46. Ayrıca bkz. Said Abdülfettah Âşûr, **el-Hareketü's-Salibiyye: Safha Müşerreffe fi Tarihi'l-Cihâdi'l-İslami fi'l-Usûri'l-Vustâ**, Kahire, Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 2010, C:I, s. 211-212, 215-216; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:I, s. 235, 239-240.

¹⁹⁹ İbnü'l-Kalânîsî (**Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 224-225), 494 yılında Godefroi'nın Akkâ Kuşatması sırasında isabet eden bir okla öldürüldüğünü rivayet eder. Ayrıca Baudouin'in askerlerinin 500 şövalye ve piyadeden oluştuğunu belirtir; Albertus Aquensis, (**Historia Ierosolimitana**, s. 531), bu sayıyı bin piyade ve 400 şövalye olarak vermiştir; Willermus Tyrensis'in, (**A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 421-422, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 71) verdiği sayı ise 800 piyadedir.

karşılığını ve ona ihtiyacı olan bütün yiyecek maddelerini sağladığını ifade etmektedirler. Üstelik Fahrülmülk'ün Dımaşk Meliki Dukak ve Humus Emîri Cenahüddeve Hüseyin ile birlikte onu yolda pusuya düşürüp ortadan kaldırmak niyetinde olduklarını bildirdiğini de kaydederler. Ancak İslâm kaynakları, Haçlı kaynaklarının aksine o dönemde Dımaşk ve Trablus arasındaki ilişkilerde gerginlik bulunduğu dair bilgi vermemişlerdir. Konuyla ilgili işaret edilmesi gereken nokta, Haçlıların başta Kudüs olmak üzere Suriye'deki bazı şehirleri işgal etmelerine rağmen Trablus Emîri Fahrülmülk'ün hâlâ onlarla işbirliği yaparak şehrini Haçlı tehlikesinden koruyacağını düşünmüş olmasıdır. Fakat daha sonra meydana gelen olaylar, bu düşüncenin ne kadar yanlış olduğunu ispat edecektir.²⁰⁰

Baudouin'e gelince, Trablus ve Cübeyl üzerinden yoluna devam ederek Beyrut'a yaklaşınca yüksek dağlardaki sarp ve dik kayalar ile deniz arasında dar ve çok tehlikeli bir geçidin bulunduğu Nehrül'l-Kelb'in ağzına geldi. Bu sırada Beyrut ve Cübeyl'den hareket eden gemiler, muhtemelen Fâtımî gemileri, Dımaşk ve Humus askerlerine yardım etmek üzere sahile gelmişlerdi. Baudouin, Fahrülmülk'ün verdiği bilgiler üzerine adamlarıyla geçidi geçmek için bir plan hazırladı ve sahte bir ricat hareketi yaparak Dımaşk ve Humus askerlerini dağlardan inmeye ve kendisini takip etmeye zorladı. Ardından Dımaşk askerlerini serbestçe savaşabileceği açık bir alana çekip âniden geri döndü ve onlara karşı şiddetle hücum etti. Dımaşk ordusu, beklemedikleri bir taarruza uğrayınca dağlara çekilmeye başlamış ve birçok askeri öldürülüp esir alınmıştı. Baudouin, büyük bir miktarda ganimetle bu dar geçidi geçti ve kıyıdan gitmeye devam ederek 4 Muharrem 494/9 Kasım 1100'de Kudüs'e girdi, iki gün sonra da Kudüs Haçlı Krallığı'nın tacı giydirildi. İslâm kaynaklarındaki rivayete göre, Beyrut'a yakın bir yerde Melik Dukak ve emîr Cenahüddeve ile karşı karşıya gelen Baudouin esir düşmüş ancak esaretten kurtulmayı başarmıştı.²⁰¹

²⁰⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 225; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 32; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C:IX, s. 43; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 514; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 529-535; Fulcherius Carnotensis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 137-138, terc. İ. B. Barlas, s. 121-122; Urfalı Mateos, **Vekayî'nâme**, s. 203; Willermus Tyrensis **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 415, 422, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 65, 72.

²⁰¹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 225; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C:IX, s. 43; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 514-515; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 535-539; Fulcherius Carnotensis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 139-142, terc. İ. B. Barlas, s. 123-

Dukak'ın başarısızlıkla sonuçlanan Baudouin'i ortadan kaldırma girişimi hakkında farklı rivayetlere rağmen çağdaş araştırmacı Muhammed b. Muhtâr Şankıtî “*çok iddialı bir plandı ve eğer başarılı olsaydı teşekkül halindeki Frank Krallığı'nı büyük bir liderden mahrum edecekti*” ifadelerini kullanmaktadır.²⁰²

Albertus'un kaydına göre kısa bir süre sonra Dımaşk Meliki Dukak, Kudüs Kralı Baudouin'e bir elçi heyeti göndererek Nehrül'l-Kelb geçidinde meydana gelen savaşta esir aldığı ve Davud burçlarında hapse attığı kırk beş askeri serbest bırakması talebinde bulundu. Baudouin, fidye karşılığında 50 binden fazla Bizans altını istemek suretiyle onları serbest bırakmayı kabul etti. Böylece boyunları vurulmaya karar verilen Müslüman esirler serbest kaldı ve Dımaşk'a gönderildi.²⁰³

Trablus Emîri Fahrülmülk İbn Ammâr, kendi topraklarına zarar gelmesin diye Haçlılarla takip ettiği barış ve dostluk siyasetinin Trablus'un Haçlı tehlikesinden korunmasında pek etkili olmadığını fark etti. 495 Rebûlâhîr sonlarında/1102 yılı Şubat ortalarında diğer Haçlı liderleri gibi kendisine bağımsız bir hükümdarlık kurmak isteyen Toulouse Kontu Raymond de Saint Gilles, Cenova filusunun yardımıyla Fahrülmülk'e bağlı olan Tartûs'u ele geçirdi ve Trablus'u tehdit etmeye başladı. Fahrülmülk İbn Ammâr, Dımaşk Meliki Dukak ve Humus'taki Cenahüddevle Hüseyin'in vekili Yâhız'a Raymond'a karşı hızlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiğini belirten mektuplar gönderdi. Bu istek üzerine Melik Dukak iki bin asker gönderirken Emîr Yâhız askerleriyle birlikte Raymond'un üzerine yürüdü. Ayrıca Humus Emîri Cenahüddevle Hüseyin de bunu öğrenince askerleriyle yardıma geldi. Raymond yanında bulunan sadece üç yüz askerden yüzünü Trablus askerlerine, yüzünü Dımaşk askerlerine ve ellisini Humus askerlerine karşı göndererek geri kalan elli askeri kendisini korumak için yanında tuttu. Trablus önlerinde Raymond ile karşı karşıya gelen Dımaşk ve Humus askerleri ağır kayıplar vererek mağlup oldular. Sonra

125; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 422-424, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 72-73. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:I, s. 250-251.

²⁰² Muhammed b. el-Muhtâr eş-Şankıtî, **Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri**, terc. İdris Çakmak, İstanbul, İlim Yurdu Yayıncılık, Mana Yayınları, 2012, s. 112.

²⁰³ Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 561-563.

da Raymond, Trablus askerlerini yenerek onlardan yedi yüz kişiyi öldürdü. İbnü'l-Kalânîsî²⁰⁴, Tartûs yakınlarında Raymond'la karşılaşan Dimaşk ve Humus askerlerinin mağlup olduklarını ve çok kayıp vererek 22 Cemâziyelâhîr 495/13 Nisan 1102'de onlardan kurtulan askerlerin Dimaşk ve Humus'a geri döndüklerini kaydetmektedir. Konuyla ilgili dikkat çeken önemli nokta, Melik Dukak'ın Trablus'a yardım etmek için bizzat sefere katılmamış olmasıdır. Bunun Fahrülmülk İbn Ammâr'ın Dukak'ın kurduğu pusu hakkında Baudouin'e bilgi vermesi ile bir alâkası olduğu düşünülebilir. Ne var ki, Trablus önünde karargâh kuran Raymond şehri kuşattıysa da İbn Ammâr'ın başarılı savunması neticesinde ondan para ve at almak karşılığında oradan ayrılarak Tartûs'a gitti.²⁰⁵

Şemsü'l-Mülûk Dukak, bundan sonra atabegi Tuğtegin'in çabalarıyla Cebele, Rahbe ve Hıms'ı topraklarına dahil ederek sınırlarını genişletti. Kısa sürede Dimaşk hâkimiyetini güçlendiren Dukak genç yaşta yakalandığı ağır bir hastalıktan kurtulamayarak 12 Ramazan 497/8 Haziran 1104 tarihinde vefat etti. İbnü'l-Kalânîsî'ye göre²⁰⁶ Melik Dukak, uzun süren bir mide rahatsızlığına tutulduktan sonra normal gıda alamayarak verem (İlletü'd-dıkk) hastalığına yakalandı ve daha sonra gün geçtikçe vücudu zayıflamaya başladı. Melik Dukak, hastalığı ağırlaşmış hayatından umut kesince annesi Safvetülmülk Hâtun'un tavsiyesi ile kendinden sonra yerine henüz bir yaşındaki küçük oğlu Tutuş'un geçmesini ve atabeg Tuğtegin'in Dimaşk Melikliği'nin idaresini yürütmesini istedi. Ayrıca oğlu yetişkin çağa ulaşınca kadar Tuğtegin'i atabegi olarak tayin etti. İbn Asâkir²⁰⁷, *Târîhu Medîneti Dimaşk* adlı eserinde, Dukak'ın atabeg Tuğtegin'in karısı olan annesi Safvetülmülk'ün teşvikiyle bir cariye tarafından zehirlendiğini rivayet etmekte ancak bu suikastın sebebini

²⁰⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 228.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 55-56; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 521; Anna Komnena (*Alexiad*, s. 344-345), Dimaşk Meliki Dukak'ın Raymond'un Tartûs'u işgal ettiğini öğrenince büyük bir ordu toplayıp onun üzerine yürüdüğünü, fakat Raymond'un böylesi bir kalabalıkla baş edebilecek sayıda askeri bulunmadığı için yığıtçe olmaktan çok kurnazca bir yol izlediğini kaydetmektedir. Ayrıca bkz. Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 58-59; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 46.

²⁰⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 233.

²⁰⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, C:XVII, s. 304.

açıklamamaktadır. Melik Dukak, annesinin şehrin kuzeydoğusunda Meydanü'l-ahdar'da inşa ettirdiği büyük bir mescid avlusunda bulunan Kubbetü't-Tavâvîs adlı türbeye defnedildi.²⁰⁸

Melik Dukak, Dımaşk'ta çeşitli imar faaliyetleri başlattı. Şehirdeki Bâbü'l Berîd'in yanında el-Bîmâristan el-Dukakî adıyla anılan ilk dârüşşifâyı yaptırdı, burada fakir hastalara karşılıksız bakılıyordu. Ayrıca çoğunluğu Sünnî olan Dımaşk halkını kazanmak amacıyla 491/1098 yılında Hanefî mezhebine bağlı olan Sâdırîyye adlı ilk fıkıh medresesi inşa edildi. Bu medrese Emîr Sâdır b. Abdullah tarafından yaptırıldı. Fâtımîler İsmailî mezhebinden başka fıkıh medreselerinin kurulmasına izin vermediklerinden bu medresenin yapımı önemliydi. Dukak, Dımaşk Kalesi içinde ilave ve onarım çalışmalarını gerçekleştirdi. Tarihçi İzzeddin İbn Şeddâd'ın belirttiğine göre Melik Dukak ya da oğlu tarafından inşa ettirildiği Tavâvîsiyye hankahında Dukak'ın defnedildiği türbesi bulunmaktadır.²⁰⁹

Melik Dukak'ın ölümüyle Dımaşk Selçuklu Melikliği sona erdi. 1104 yılında vefatına kadar yaklaşık on yıl süren hâkimiyeti boyunca Dukak, atabegi Tuğtegin'in yardımıyla Dımaşk'ta istikrarlı bir yönetim kurdu ve çoğunlukla yerel desteğe dayanarak şehrin işlerini en iyi şekilde yönetmeyi başardı. Şehir yıllarca yaşadığı huzursuzluk ve karışıklıklardan sonra ilk kez onun döneminde istikrar ve huzura kavuştu. Dukak'ın ölümünden sonra Dımaşk, atabeg Tuğtegin ve oğulları tarafından oluşturulacak yeni bir yönetimin başşehri oldu.

²⁰⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 233; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 34; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:XVII, s. 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 74; Sıbt İbnü'l-Cevzî (*Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 530-531), Dukak'ın 22 Ramazan'da vefat ettiğini kaydetmiştir. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 249. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 20; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 257.

²⁰⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, C:II, s. 192, 199-200; Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 114, 537, C:II, s. 408. Ayrıca bkz. el-Müneccid, *Vülâtu Dımaşk fî'l-'ahdi's-Selcûkî*, s. 14.

İKİNCİ BÖLÜM

TUĞTEGİNLİLER DÖNEMİNDE DİMAŞK'IN SİYASÎ VE ASKERÎ TARİHİ (1104-1154)

2.1. Tuğtegin Hanedanı Yöneticileri ve Dımaşk'ın Durumu

XII. yüzyılın başlarında Dımaşk'ta yeni bir dönem başlamış ve kurulan Dımaşk Atabegliği siyasi ve askeri faaliyetleriyle dikkatleri üzerine çekmişti. Bu atabegliğin kurucusu ailesiyle birlikte Dımaşk ve çevresini yöneten Tuğtegin'di. Siyasî ve askerî tecrübesiyle 1128 yılına kadar Dımaşk'ı yöneten Tuğtegin şehri bölgenin merkezi yaparken aynı zamanda dış güçlere karşı korumaya çalıştı. Atabegin ölümünün ardından oğulları ve torunları Dımaşk merkez olmak üzere yönetimi devam ettirdi. Tuğtegin Hanedanı için Dımaşk çok önemliydi. Bu sebeple yönetimleri süresince iç ve dış güçlere karşı şehri korumaya ve savunmaya çalıştılar. Dımaşk'ın içinde bulunduğu bölgenin siyasî durumu onların hassas ve duyarlı olmasını sağladı. Bu sebeple hanedanın her yöneticisinin sorumluluk duygusuyla hareketi gözlerden kaçmadı.

2.1.1 Zahîrüddin Tuğtegin Dönemi (1104-1128)

Tuğtegin'in Dımaşk Hâkimiyetini Ele Alması

Dımaşk, Melik Dukak'ın 497/1104 yılında ölümünden sonra güçlü ve büyük bir tecrübeye sahip olan Atabeg Tuğtegin tarafından yönetildi. Tuğtegin, Dukak'ın vasiyeti doğrultusunda henüz bir yaşındaki oğlu Tutuş'u Dımaşk Meliki ilân edip adına hutbe okuttu ve çocuğun atabegi olarak melikliğin idaresini elde etti. Ancak Tutuş'un kısa süre sonra ölümüyle aileden kimsenin kalmaması sebebiyle Dımaşk'ta

idareyi üzerine aldı. Her ne kadar bu süreçte Dukak'ın kardeşi Ertaş'ı melik ilan etse de onun şehirden kaçmasıyla²¹⁰ bu durum uzun sürmedi.²¹¹

Dımaşk hâkimiyetini üstlendiğinde işleri düzenlemeye, iç ve dış politikasını belirlemeye çalışan Tuğtegin Muharrem 498/Ekim 1105'de şiddetli bir hastalığa yakalandı. Öleceğini ve Dımaşk'ın başsız kalacağını düşünerek Trablus Emîri Fahrülmülk İbn Ammâr'ın Haçlılara karşı istediği yardımı ulaştırmak için sefer hazırlıklarına başladığını öğrendiği Hısnıkeyfâ ve Mardin Artuklu hâkimi Sökmen'e haber göndererek kendisinden Dımaşk'ı teslim almasını istedi. Ancak daha sonra komutanlarının ikazı ile pişman olarak Sökmen'in şehre girmemesi için önlemler almaya başladı. Bu sırada Sökmen'in el-Karyeteyn'e²¹² geldiğinde difteri hastalığına yakalandığını ve orada öldüğünü haber alınca rahatladı ve bu şekilde şehrin Artuklular'ın eline geçmesi önlenmiş oldu.²¹³

Hastalığını atlatır atlatmaz Tuğtegin, Ertaş ile müttefik olan muhalif emîrlerin isyanlarını bastırmak istedi. Şaban başında 498/17 Nisan 1105 tarihinde Dımaşk ile Trablus arasındaki ana yol üzerinde stratejik bir mevkiye bulunan Baalbek şehri üzerine yürüyüp kendisine karşı isyan hareketinde bulunan şehir vâlisi Hâdim

²¹⁰ Ertaş, Safer 498/Ekim 1104 tarihinde Dımaşk Meliki ilan edildikten üç ay sonra Tuğtegin'in kendisini öldürmesinden endişeye kapılarak gizlice şehirden kaçtı ve Havrân taraflarına doğru yönelerek Busrâ hâkimi Aytekin ile birleşti. Ertaş'ın kaçışında Aytekin'in rolü olmuştu. Bundan sonra her ikisi Kudüs Haçlı Kralı I. Baudouin'e haber göndererek Tuğtegin'e karşı onun yardımını istediler ve bizzat Kudüs'e giderek kralı Dımaşk'a saldırması hususunda ikna etmeye çalıştılar. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 233-234; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:VII, s. 467-468; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 74; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 531.

²¹¹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 233 vd; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 34; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 74; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 530-531; İbnü'l-Adîm **Zübdetü'l-Haleb**, s. 231, 249; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:VII, s. 467. Krş. Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 259.

²¹² Tedmür'ün sınırlarındaki Humus'a bağlı olan ve Havvârin denilen büyük bir köy idi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:II, s. 316, C:IV, s. 336.

²¹³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 236-238; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 82-83; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 533; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer**, C:II, s. 217; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 225. Ayrıca bkz. Küçükspahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 66; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 40-41; Sevim, "Sökmen b. Artuk", **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 394.

Gümüştekin'i itaat altına aldı ve onu önceden olduğu gibi valilik görevinde bıraktı. Bundan sonra Dımaşk ordusuyla Humus'un yaklaşık 15 m. kuzeybatısındaki Haçlıların elinde bulunan Refeniyye'ye (Zor-Bârîn زور بعرين) yöneldi. Burada Haçlıların inşa ettikleri kaleyi yerle bir ettikten sonra Humus'a döndü. Tuğtegin, Kudüs Kralı Baudouin ile ittifak yapmaya çalışan Ertaş ve Busrâ hâkimi Aytekin'e karşı harekete geçmeden önce Haçlıların faaliyette bulundukları Trablus yakınlarındaki bölgelerde hâkimiyetinin yanı sıra yolların güvenliğinin sağlanmasını istemiş görünmektedir.²¹⁴ Bundan sonra Haçlılara karşı yardım isteyen Fâtımîlerle işbirliği yaptı. Mısır'dan hareket eden Fâtımî veziri el-Efdâl'in oğlu Şerefü'l-Meâlî ve Askalân vâlisi Cemâlû'l-Mülk'e askeri birlik gönderdi ancak kendisi de bizzat yardım etmek üzere Askalân'a gitti. Fâtımîlere yardım etmekte tereddüt göstermemiş olan Tuğtegin Kudüs Kralı Baudouin'in Mısır ve Dımaşk ordularıyla savaşarak gücünü mutlaka zayıflatacağını ve Ertaş ile ittifak yapmaktan vazgeçeceğini düşünmüş veya Dımaşk'ın Haçlıların saldırısına uğraması halinde Fâtımî ordusundan faydalanmayı istemiş olabilir. Gerçekten 14 Zilhicce 498/27 Ağustos 1105 tarihinde Kral Baudouin, Fâtımî ve Tuğtegin orduları ile yapılan Üçüncü Remle Savaşı'nda Haçlıların çok kayıp vermesi üzerine Ertaş'a yardım edememiş, Ertaş ile ittifakın Dımaşk'ı ele geçirmek için önemli bir fırsat olmasına rağmen kuvvetlerinin Tuğtegin'i bertaraf etmeye yetmeyeceğini düşünmüştür. İbnü'l-Esîr,²¹⁵ Ertaş ile Aytekin'in, Baudouin'in sadece Dımaşk ve çevresini yağma ve tahrip etmek niyetinde olduğunu anlayınca onun yardımından umut kesip yanından ayrılarak Busrâ'ya döndüklerini belirtir. Bu esnada Tuğtegin askerleriyle Busrâ üzerine yürümüş ve oraya gelince Ertaş ve Aytekin'in çöl yolunu takip ederek Rahbe'ye gittiklerini görmüştü. Tuğtegin, Busrâ kuşatmasından kısa süre sonra Aytekin'in adamlarının kuşatmayı kaldırmak şartıyla şehri teslim tekliflerini kabul etti ve teslim için talep ettikleri mühleti vererek Dımaşk'a döndü. Böylece Tuğtegin rakipsiz olarak artık Dımaşk'ın tek hâkimi oldu ve burada tarihte Dımaşk Atabegliği, Tuğteginliler veya Böriler adlarıyla bilinen, yaklaşık 50 yıl hüküm süren

²¹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 239; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XIX, s. 534.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 85.

bir devlet kurdu.²¹⁶ Atabeg Tuğtegin'in tek başına idarede kalmasına imkân veren şartlar arasında o zaman mahsulün bol oluşu, halkın refaha kavuşmuş bulunması, iktisadi durumun çok iyi olması ve Atabeg'in halka karşı iyi davranması vardı.²¹⁷

Tuğtegin'in Haçlılarla Mücadelesi

Tuğtegin'in Kudüs Haçlı Krallığı ile Mücadelesi

Al'âl Kalesi'nin Ele Geçirilmesi ve Tahrip Edilmesi (1105)

Zahîrüddin Tuğtegin, Ertaş'ı bertaraf edip Dimaşk Melikliği'nin idaresini güçlü bir şekilde eline aldıktan hemen sonra Kudüs Haçlılarıyla ilgilenmeye başladı. O sıralarda Kudüs Kralı I. Baudouin, Antakya Prinkepsi Bohemund'un yeğeni Tankred'in Antakya'ya gitmesi üzerine Hugue de St. Omer'e Taberiye'yi iktâ etmişti. Hugue, Dimaşk'tan gelen tehlikeye karşı krallığın kuzey sınırlarını emniyete almak için bir dizi tahkimat yapmaya karar verdi. Aynı zamanda bu tahkimatları kıyı şehirleri, Cevlan ve Ürdün Nehri'nin doğusundaki diğer bölgelere kadar genişletip ticarî yolları elde etmek ve Dimaşk'ın askerî hareketlerini izleyebilmek için bir üs haline getirmek istiyordu. Bu şekilde Dimaşk'ın hububat sahalarını da kontrol altında tutmayı hedeflemekteydi. Bu amaçla bugünkü güney Lübnan'da yer alan Tibnîn²¹⁸ (Toron) ve Taberiye gölünün doğusundaki Sevâd ile Havran bölgesinin

²¹⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 240-241; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XIX, s. 534.

²¹⁷ Özergin, *Dimaşk Melikliği*, s. 56.

²¹⁸ Sûr ile Dimaşk arasındaki Banyas'a bakan Cebeliâmil üzerinde bulunan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, C:II, s. 14. İbn Cübeyr (*Rihletü İbn Cübeyr*, s. 274, Türkçe terc., *Seyahatnamesi*, s. 222), Tibnîn'in Haçlılara ait büyük bir kale olduğunu ve buradan gelip geçen kervanlardan vergi alındığını bildirmektedir. Bu kalenin inşa sebebi hakkında Willermus Tyrensis, (*A History of...*, İng. terc. Krey, C:I, s. 469, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 125) Hugue de St. Omer'in Sûr sakinleri üzerine devamlı surette saldırılar düzenlediği için Sûr üzerinde yükselen dağların tepelerinde bir kale inşa etmeye karar verdiğini kaydetmektedir.

kuzeybatısındaki el-Beseniyye²¹⁹ arasında ‘Al’âl²²⁰ علعل adı verilen iki müstahkem kale inşa ettirdi. Bundan haberdar olan Tuğtegin, ilk olarak Dımaşk'a iki günlük mesafede bulunan ‘Al’âl kalesinin Atabegliği için ciddi tehdit oluşturacağı endişesiyle derhal asker toplayıp kale üzerine yürüdü. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre²²¹ Kudüs Kralı I. Baudouin, Tuğtegin'in bu hareketini öğrenince Hugue'e yardım etmek istemiş, fakat Hugue Dımaşk kuvvetlerine karşı koymak için ordusunun yeterince güçlü olduğunu düşünerek bu yardım teklifini reddetmişti. Tuğtegin, bu sırada 200 şövalye ve 400 piyadeden oluşan bir orduyla birlikte Sevâd bölgesine yağma da bulunduktan sonra kaleye dönen Hugue üzerine saldırıp onu mağlup etti. Ayrıca iki taraf arasında meydana gelen şiddetli çarpışmada Hugue ağır şekilde yaralandı. Daha sonra Tuğtegin, ‘Al’âl Kalesi'ne bir baskın yaparak ele geçirdi ve tamamını tahrip etti, içindeki Haçlıların çoğunu öldürüp yaklaşık 200 şövalyeyi de esir aldı. 499 Rebiyülâhir ortalarında/1105 yılı Aralık ayının sonlarında çok miktarda ganimet ve esirle muzaffer bir şekilde Dımaşk'a dönen Tuğtegin, halk tarafından büyük bir sevinçle karşılandı ve şehirde zafer kutlamaları dört gün sürdü.²²² Böylece Tuğtegin, ‘Al’âl’ Kalesi'ni ele geçirmeyi ve Dımaşk için ciddi bir tehdit oluşturabilecek bu kaleyi tahrip etmeyi başardı.

Tuğtegin'in Taberiye Seferleri ve Kudüs Krallığı ile Anlaşma

Tuğtegin'in zaferine rağmen 500/1106 yılından itibaren Haçlılar güneyden Dımaşk'a giden yolun kapısı durumunda olan Sevâd ve Havran bölgelerine yaptıkları

²¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi (*Mir'atü'z-Zaman*, C:XX, s. 120), bu yerin adını “es-Seniyye” şeklinde kaydetmiştir.

²²⁰ Günümüzde Suriye'nin el-Kuneytır ilindeki Fik şehrine bağlı olan ve el-Al olarak bilinen bir yerdir. Fik'e 7 km. ve Kuneytır'a 49 km. uzaklıkta bulunmaktadır. İbnü'l-Kalânisî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 241.

²²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 88-89.

²²² İbnü'l-Kalânisî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 241; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 35; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, C:XIX, s. 540; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, s. 723; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:I, s. 469-470, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 125-126. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 31-32; Cevni, *Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds*, s. 114-115; Müller-Wiener, *Castles of The Crusaders*, s. 15; Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi (1099-1187)*, Ankara: TTK Yayınları, 2020, s. 113 vd; Özergin, *Dımaşk Melikliği*, s. 62.

yağma ve tahrip akınlarını artırmaya başladılar. Bu yılda Haçlıların Sevâd, Havran ve Avf dağı²²³ bölgelerinde yağma ve tahribatta bulunmaları sebebiyle halk Tuğtegin'e şikâyetle bulundu. Bunun üzerine Tuğtegin bu saldırılara son vermek için yanına topladığı asker ve Türkmenlerle birlikte hemen harekete geçti. Tuğtegin Sevâd'da konaklarken, Fâtımîlerin Sûr Valisi İzzü'l-Mülk, şehri için büyük bir tehlike teşkil eden Tibnîn Kalesi'ne saldırdı.²²⁴ Muhtemelen Tuğtegin ile vali İzzü'l-Mülk, Haçlı topraklarına eş zamanlı bir saldırı düzenlemeyi planlamışlardı. Kudüs Kralı I. Baudouin, Tibnîn'e yardım etmek için derhal Taberiye'den harekete geçti. Bu sırada Tuğtegin, Taberiye yakınlarındaki bir Haçlı kalesi üzerine hücum etti ve bu olay hakkında bilgi veren tek İslâm tarihçisi İbnü'l-Kalânîsî'nin adını belirtmediği bu kaleyi ele geçirdi ve muhafızlarını öldürdü. Bu durum karşısında Baudouin, Sûr kuvvetleriyle savaşı bırakarak Tuğtegin üzerine yürümek zorunda kaldı. Bu esnada el-Medân'a²²⁵ çekilen Tuğtegin, Haçlıların yaklaşması üzerine Taberiye'deki topraklarından uzak ve açık bir bölgede onlarla savaşmak için Havran'daki Zürra'ya زَرْعَا (bugünkü İzra (إزرع)) doğru ilerledi. İki tarafın öncüleri arasında bazı çatışmalar oldu. Ancak durumu değerlendiren Baudouin, Dimaşk askerleriyle savaşmaktan kaçınıp önce Taberiye'ye sonra da Akkâ'ya çekildi. Tuğtegin ise askerlerini savaşa hazırladıysa da ertesi gün Haçlıların çekilmiş olduklarını görünce onların peşine düşüp büyük bir çatışmaya girmek istemedi ve Dimaşk'a döndü.²²⁶

Haçlı tarihçisi Albertus Aquensis, bu konuyla ilgili olarak Hugue'ün ölümünden sonra Kral Baudouin'in Taberiye'de bulunduğu sırada Tuğtegin'in şehir

²²³ Aclun'a yakın bir dağdır. Bu dağ üzerinde Benî Avf kavminin yaşamasından dolayı Cebel-i Avf nisbesiyle tanınmıştır. Ahmed b. Ali Kalkaşendî, **Subhü'l-A'sa fî Sinaati'l-İnşa**, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987, C:IV, s. 86.

²²⁴ Willermus Tyrensis (**A History of...**, İng. terc. Krey, aynı yer, Türkçe terc. Ergin Ayan, aynı yer), Haçlılara ait Tibnîn Kalesi'ne yapılan baskının Dimaşk ordusu tarafından gerçekleştirildiğini ve bu orduya karşı Taberiye prensi Hugue de St. Omer'in az sayıda askerle mücadele ettiğini ve Dimaşk askerlerini bozguna uğrattığını ancak savaşta öldürüldüğünü nakletmektedir. Buna benzer bir rivayet için ayrıca bkz. Fulcherius Carnotensis, **A History of...**, terc. Ryan, s. terc. İ. B. Barlas, s. 171.

²²⁵ Günümüzde Suriye'deki Şeyh Meskin şehri yakınlarında bulunan bir yer olabilir. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 244 (1).

²²⁶ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 243-244; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 7; İbn Haldun, **Târîhu İbn Haldun**, C:V, s. 173. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 32; Cevni, **Dimaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds**, s. 125; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 43-44.

üzerine yürümek ve Hugue'ün yerine tayin edilen Gervase'yi mağlup etmek istediğini öğrenince derhal 140 şövalye ile birlikte yaklaşık 3 bin askerden oluşan güçle Türklere karşı harekete geçtiğini ve daha sonra Baudouin'in karargâhına 5 Türk elçisinin gelip iki taraf arasında barış müzakereleri yapıldığını rivayet eder.²²⁷ Ancak olayların akışından bu müzakerelerin bir netice vermediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Tuğtegin'in anlaşma teklifine dair bu rivayeti diğer kaynaklarda destekleyecek bir bilgi de yoktur. Böylece Tuğtegin'in, Haçlıların saldırılarına son vermek amacıyla Taberiye'ye yaptığı ilk sefer olarak bu olay kayıtlara geçmiştir.

Tuğtegin, 501/1108'de Haçlıların saldırılarına devam etmesi sebebiyle Taberiye üzerine yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi. İbnü'l-Esîr, Tuğtegin'in, 2 bin atlı ve çok sayıda yayadan oluşan bir orduyla Taberiye üzerine yürüdüğünü nakletmiş, Haçlıların sayısını ise 400 şövalye ve 2 bin yaya olarak vermiştir.²²⁸ Albertus Aquensis'e göre ise Türkler 4 bin kişiden, Haçlılar ise 80 şövalye ve 200 yayadan meydana gelmektedir. Tuğtegin, Fransız asıllı bir şövalye olan Taberiye prensi Gervase'ye pusu kurmak istedi ve ordusunu iki gruba ayırdı; bunlardan birini Filistin'e gönderdi, diğeri ise kendi kumandasındaki ana kuvvetleriyle Taberiye'ye hücum etti. Karşısına çıkan Gervase ile şehir dışında savaşa girdi ve bu sırada Filistin'e gönderdiği birliklerin dönmesiyle Gervase ve Haçlı askerlerini her taraftan kuşatıp mağlup etti. Haçlıların büyük bir kısmı öldürülerek Gervase ve beraberinde bulunan adamlar esir alındı. Tuğtegin, bu zaferden yararlanmaya ve Kral Baudouin ile anlaşma yapmaya çalıştı. Albertus'e göre ise bu olaydan birkaç gün sonra Akkâ'da bulunan Kral Baudouin'e Dımaşk elçileri gelip Gervase'nin serbest bırakılması için Taberiye, Akkâ ve Hayfa'nın Tuğtegin'e teslim edilmesini istemiş, aksi takdirde onu öldüreceklerini bildirmişlerdi.²²⁹ İslâm kaynakları, Gervase'nin, kendisini ve adamlarını kurtarmak için otuz bin dinar fidye verilmesi ve beş yüz Müslüman esiri serbest bırakılması önerisinde bulunduğunu ancak Tuğtegin'in onun serbest bırakılması için Müslüman olmaktan başka bir şartı kabul etmediğini kaydetmişlerdir.

²²⁷ Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, s. 743; İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*, C:IX, s. 130.

²²⁸ İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, C:IX, s. 130), bu olayı 502 yılı olayları arasında zikretmişti.

²²⁹ Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, s. 769-771.

²³⁰ Burada dikkat çeken önemli nokta, Tuğtegin'in Akkâ ve Hayfa limanlarının kendisine teslim edilmesini istemiş olmasıdır. Bir görüşe göre Tuğtegin, Kudüs Krallığı'nı kuzey Suriye'deki Haçlı Devletleri'ne bağlayan ana yolu kesmek için bu iki şehri seçmiştir. Ayrıca ticarî açıdan Akkâ, Dımaşk ile canlı ticaret yoluyla birbirine bağlanan ve Dımaşk üzerinden doğudan batıya gönderilen malların da yüklendiği ana limandı. Muhtemelen bu durum Hayfa için de geçerliydi. Bundan dolayı Tuğtegin bu şehirleri teslim alıp yönetmeyi istedi. Bu talep Baudouin tarafından reddedildi. Sonunda Tuğtegin'in teklifi reddedilince Gervase öldürüldü ve geri kalan esirler sultan ve halifeye hediye olarak gönderildi.²³¹ İbnü'l-Kalânîsî²³², muhtemelen bu olaydan sonra Kudüs Kralı I. Baudouin'in, Tuğtegin'e elçiler göndererek bir barış anlaşması teklifinde bulunduğunu söyler (502/1108). İbnü'l-Esîr²³³ ise Baudouin'in Tuğtegin ile dört yıl süren bir barış antlaşması yapmak zorunda kaldığını kaydetmektedir.

Buna göre iki taraf arasında, Taberiye bölgesindeki es-Sevâd ve Cebel 'Avf arazilerinin mahsulünü üç eşit kısma bölmek ve Dımaşk, Kudüs Krallığı ve mahallî çiftçiler arasında paylaşmak şartıyla bir anlaşma imzalandı.²³⁴ Bu anlaşmayla her iki taraf bölge üzerine yapılan akınlarını durdurup sürekli Haçlı tehlikesine maruz kalan Dımaşk-Mısır kervan yolları ve ticarî güvenliğini garanti altına aldı.²³⁵ Ayrıca Dımaşk'ın güney sınırlarına Haçlı saldırılarının durdurulmasıyla Tuğtegin'in Suriye'nin kıyı şehirlerinin yardımına bizzat müdahale etmesine imkân sağlandı. Bu bağlamda İbnü'l-Esîr, anlaşmanın Dımaşk'ı Haçlı taarruzuna maruz kalmaktan

²³⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 258-259; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 36; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 24.

²³¹ Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 33-34; Henadi es-Said Mahmud İmam, **Memleketü Beyti'l-Makdis es-Salibiyye fi Ahdi Baldwin el-Evvel (494-512/1100-1118)**, Kahire, Dârü'l-Alemü'l-Arabî, 2008, s. 50; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 73, 79; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 48;

²³² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 263-264.

²³³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 130-131.

²³⁴ Haçlı tarihi yazarı Runciman (a.g.e., C:II, s. 79), Dımaşk ile Kudüs Krallığı arasında yapılan anlaşmanın on yıllık olduğunu söyler. Ayrıca bkz. Cevni, **Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds**, s. 127.

²³⁵ Dımaşk-Mısır ticaret kervanlarına yapılmış olan baskınlar hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 133; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 761-762. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 80.

kurtardığını belirtmiştir. Çünkü onun ifade ettiğine göre Kral Baudouin, Şaban 502/Mart 1108’de Haçlılara ait el-Akma الأكمة kalesi yakınlarında Tuğtegin’in uğradığı yenilgiden sonra Dimaşk üzerine yürüme fırsatı bulmasına rağmen anlaşmayı ihlal etmemiş ve Dimaşk’a dönen Tuğtegin’e “*Seninle varılmış olan ateşkesi bu yenilgiden dolayı bozduğumu sanma*” demiştir.²³⁶ Görüldüğü üzere Tuğtegin’in ikinci Taberiye seferi bir anlaşma ile sonuçlanmış ve bu anlaşma bölgede her iki tarafın da rahat hareket etmesini sağlamıştır.

Tuğtegin’in Taberiye Seferleri Sonrası Faaliyetleri

503/1110 yılında Kuzey Suriye’de meydana gelen gelişmeler Dimaşk ve Musul arasında ilişkilerin başlamasına sebep oldu. Bu yılda Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar’ın emriyle Haçlılarla mücadele için harekete geçen Musul valisi Şerefeddin Mevdûd b. Altuntekin, Emîr Sökmen el-Kutbî ve Artukoğlu Necmeddin İlgazi ile birlikte kalabalık bir Selçuklu ordusunun başında Urfa üzerine yürüdü ve aynı yıl Şevval ortalarında (Mayıs’ın ilk günlerinde) şehri kuşatmaya başladı. Bu sırada Urfa Kontu Baudouin du Bourg, şiddetli kuşatma karşısında şehri kendi başına müdâfaa edemeyeceğini anlayınca Tell-Bâşîr senyörü Joscelin de Courtenay’i Kral I. Baudouin’e göndererek ondan acil yardım istedi. Bu sırada Kral Baudouin, Suriye’nin ana limanlarından biri olan Beyrut’u kuşattığı için bu isteğe hemen olumlu cevap veremedi. Ancak Urfa’ya destek sağlamak amacıyla Beyrut’u şiddetli bir hücumla ele geçirdikten (21 Şevval 503/13 Mayıs 1110) sonra harekete geçti. Trablus Kontu Bertrand’ı da yanına alarak süratle kuzeye yöneldi. Dimaşk atabegi Tuğtegin, birleşik Haçlı ordusunun Urfa’daki Haçlılara yardım için harekete geçtiklerini haber alınca Mevdûd’a katılmak üzere hemen Dimaşk’tan yola çıktı ve Selemiye’de konaklayıp burada kendisine katılan bölgedeki birçok gönüllü kuvvetler ile Fırat Nehri’ni geçti, fakat Rakka şehrinin yakınlarına geldiğinde Selçuklu ordusuna katılmakta ağır davrandı. Kral Baudouin’in Urfa’ya yaklaştığını öğrenen Mevdûd, kuşatmayı kaldırarak Haçlıların kendisini takip edip pusuya düşmeleri için Harran’a doğru geri

²³⁶ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 79-80; Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 34-35; Cevni, **Dimaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds**, s. 126-127; Hillenbrand, **Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri**, s. 114; Al-Zanki, “The Emirate of Damascus...”, s. 46.

çekildi (Zilhicce 503/Temmuz 1110). Bunun üzerine kuzeye fazla sokulmak istemeyen Tuğtegin, Harran'a sadece üç günlük mesafede bulunan Rakka'da konaklayıp iki taraf arasında meydana gelecek gelişmeleri yakından takip etmeyi tercih etti. Bu arada Mevdûd'un niyetini anlayan Kral Baudouin, Urfa'yı iyice tahkim ettikten sonra Müslüman ordusuyla karşılaşmadan Fırat Nehri'ne geri çekildi. Ancak Haçlıların peşini bırakmayan Mevdûd, onları nehri geçerken yakalayıp kaçamayan Haçlıları kılıçtan geçirdi.²³⁷

Dımaşk Atabeği Tuğtegin, Kudüs Kralı I. Baudouin'in güneye yönelmesi üzerine Dımaşk arazisine taarruza geçmesinden korktuğu için süratle ülkesine döndü ve Urfa'yı yeniden muhasara altına alan Mevdûd'a yardım için Dımaşk birlikleri göndermekle yetindi. Mevdûd, Urfa'yı bir süre kuşattı ancak bir netice elde edemeyerek kuşatmayı kaldırıp Musul'a gitti. Mevdûd'un yardımına giden Dımaşk birlikleri de Tuğtegin'den izin alarak bölgeden ayrıldı. Tuğtegin, Mevdûd'un kumandasındaki birleşik Müslüman ordusuna katılmayıp Rakka'dan geri döndüyse de Mevdûd ile yakınlık kurarak yeni bir müttefik kazandı. İbnü'l-Kalânisî, Tuğtegin ve Mevdûd arasında yapılan yazışmaların birbirleriyle yakın ilişkiler kurduklarını gösterdiğini ifade ederek bu bilgiyi teyit etmektedir. İki taraf arasındaki dostluk, Haçlılara karşı büyük başarı kazanılmasında etkili olacaktır.²³⁸

Kral Baudouin daha önce Tuğtegin ile yaptığı anlaşmayı bozarak ertesi yıl Zilhicce 504/Temmuz 1111 başlarında Dımaşk arazisine tekrar saldırmak için Trablus Kontu Bertrand'a mektup yazıp askerleriyle Taberiye'de kendisine katılmaya çağırdı. Bu mektup üzerine Kont Bertrand, Taberiye'de bulunan Kral Baudouin'e katıldı ve

²³⁷ İbnü'l-Kalânisî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 268-269, 271-272; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 37; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, C:III, s. 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 136, 143; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 37-38; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 251-252; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, s. 791-799; Fulcherius Carnotensis, *A History of...*, terc. Ryan, s. 196-199, terc. İ. B. Barlas, s. 177-179; Urfalı Mateos, *Vekayî'nâme*, s. 239-240; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:I, s. 484-486, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 141-142. Ayrıca bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 95-97; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 66-67; Küçükspahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 12 (Eylül 2014), s. 39-41; Demirkent, "Mevdûd b. Altuntegin", *DİA*, C:XXIX, 2004, s. 428.

²³⁸ İbnü'l-Kalânisî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 272.

beraber Havran'a bağı el-Beseniyye'ye hareket ettiler. Bu haberi alan Tuğtegin, derhal askerleriyle Dimaşk'tan ayrılarak 70 km. güneydeki Ra's el-Mâ²³⁹ رأس الماء denilen yerde karargâhını kurdu. Bu konuda W. B. Stevenson “*bu harekâtın sebebi belli değildir. Çünkü 1108'deki ateşkes, dört yıl olsa bile, henüz sona ermemiştir*”²⁴⁰ derken, çağdaş araştırmacı Birs el Küçüksipahioğlu, “*Haçlıların Mevdûd'un Urfa seferi sırasında uğradıkları kayıplar, onların İslâm dünyasına yönelik düşmanlığını artırmaktaydı. Birinci Haçlı Seferi'nin kazanımlarını kaybetmeleri halinde yok olacaklarını bilen Haçlılar, bu sebeple her taraftan Türk-İslâm dünyasına karşı saldırıya geçtiler*”²⁴¹ ifadelerini kullanmaktadır. Böylece gerek el-Bikâ gerekse Dimaşk arazilerine düzenlenen saldırıların bu Haçlı harekâtı çerçevesinde gerçekleştirildiği söylenebilir. İbnü'l-Furât'ın kaydına göre de²⁴² Tuğtegin, Halep Meliki Rıdvân b. Tutuş'a haber göndererek Haçlılara karşı kendisine katılması için yardım çağrısında bulunmuştur. Fakat Rıdvân tarafından bu çağrı cevapsız bırakılmıştır. Bunun üzerine Haçlıların sayı üstünlüğünü dikkate alarak Tuğtegin, Lecâ platosuna oradan da Dimaşk'a yaklaşık 50 km. mesafede bulunan es-Sanamayn'a²⁴³ çekilmiş, kendisini buraya kadar takip eden Haçlıları sıkıştırması için askerlerini gruplara ayırarak etrafa dağıtmıştı. Bu askerler sayesinde bütün yolları kontrol altına alıp Haçlıların ikmâl yollarını kesmeyi başardı. Bu durum karşısında Kral Baudouin, Dimaşk kuvvetleriyle karşılaşmadan daha önce Tuğtegin ile yaptığı barış anlaşmasını yeniledi. Haçlılar lehine sonuçlanan bu anlaşmaya göre eski antlaşma şartları tekrar geçerli olacak ve Baudouin'in elinde bulunan bölgelere ek olarak Cebel 'Avf جبل عوف , Sevâd ve el-Hayaniyye²⁴⁴ الحياتية mahsulünün payı artırılarak Âl-Cerrâh

²³⁹ Günümüzde Der'â İli'nin es-Sanamayn İlçesi'ne bağı İnhi kasabasının yakınlarında bulunan Nebü es-Süreyya olarak bilinmektedir. Mustafa Talas ve diğerleri, **el-Mu'cemü'l-Cografi li'l-Kutri'l-Arabi es-Suri**, Dimaşk, Merkezü'd-Dirasatı'l-Askeriyye, 1990-1992, C:II, s. 90.

²⁴⁰ W.B. Stevenson, **The Crusaders in The East**, Cambridge, The University Press, 1907, s. 60.

²⁴¹ Küçüksipahioğlu, “Mevdûd b. Altuntekin”, s. 41.

²⁴² Nâsirüddîn Muhammed İbnü'l-Furât, **Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk**, C:I, s. 48.

²⁴³ Dimaşk'a iki merhale mesafesinde bulunan bir köy idi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:III, s. 431.

²⁴⁴ Dimaşk'a bağı Sevâd bölgesindeki bir köy idi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:II, s. 327. H. A. R. Gibb (**The Damascus Chronicle of the Crusades**, s.113) bu yerin adını “al-Jabaniya”, Coşkun Altpekin (**Dimaşk Atabegliği**, s. 40) ise yanlış olarak “es-Sabaniyye” şeklinde yazmışlardır.

الكابيلسينin elinde bulunan bölgeler de anlaşmaya dahil edilecekti.²⁴⁵ Tuğtegin bu şekilde Kral I. Baudouin'in Dımaşk Atabegliği'ne yönelik saldırılarına karşı koymaya çalışmış ve onunla arasındaki barış anlaşmasını yenilemeyi tercih etmişti. Bu atabeg için Dımaşk'ın ne kadar önemli olduğunu gösteriyordu.

Sennebra Savaşı (28 Haziran 1113)

Kudüs Kralı I. Baudouin, anlaşmanın yapılmasından iki yıl sonra yani 506/1113 yılında Dımaşk Atabegliği'ne tekrar saldırmaya başladı. İlk olarak Dımaşk'a bağlı Busrâ şehrinden Mısır'a doğru giden büyük bir ticaret kervanına baskın yapılarak bütün mallar yağmalandı ve 300 kişiyle büyük miktarda para ele geçirildi. Ardından anlaşmayı bozarak Dımaşk'ın güneyindeki el-Beseniyye, Havran ve Sevâd bölgelerine saldırarak buraları yağma ve tahrip etmesi yüzünden Dımaşk'a ulaşan ticari yolları kesildiğinden şehir içinde yiyecek azaldı ve fiyatlar yükseldi. Bu zor durum karşısında Tuğtegin, Dımaşk topraklarına yönelik artan Haçlı saldırılarına kendi başına koyamayacağını anladı ve bundan dolayı dostu ve müttefiki olan Musul valisi Mevdûd'a mektuplar göndererek Haçlılara karşı kendisine yardım etmesi için Dımaşk'a çağırdı. Bu yardım çağrısı üzerine Mevdûd, Sincar Emîri Temirek b. Arslantaş ve Artuklu Emîri Ayaz b. Necmeddin İlgazi'nin de katılımıyla oluşan bir ordu topladı ve 506 Zilkade sonunda/Mayıs ayının ortasında 1113'de Fırat'ı geçerek Kudüs Krallığı'na karşı güneye doğru ilerledi.²⁴⁶

²⁴⁵ İbnü'l-Kalânîsî'nin (**Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 277-278), Âl-Cerrâh kabilesi ile ilgili olarak verdiği bilgi çok belli değildir; Baudouin'in kabilenin elinde bulunan bölgenin mahsulünü elde edip etmediği veya kabilenin bölgelerini bu anlaşmaya dahil edip etmedikleri anlaşılmamaktadır; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 43; İbnü'l-Furât, **Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk**, aynı yer. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 39-40; Cevni, **Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds**, s. 128; Muhammed b. Abdullah eş-Şüvey'ir, **Te'sirâtü'l-Hüdün Beyne'l-Müslimin ve's-Salibiyyin 490-690/1097-1291**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-Amme, 2010, s. 77; Fink, "The Role of Damascus...", s. 46; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 55, 61.

²⁴⁶ İslâm kaynakları Mevdûd'un kuvvetlerinin sayısı hakkında herhangi bir rakam vermezken Haçlı Tarih yazarı Albertus Aquensis (**Historia Ierosolimitana**, s. 837), Tuğtegin ile birleşmeden önce Mevdûd'un Mart ayı içinde 30.000 kişi topladığını belirtir diğer Haçlı kaynaklarında ise bu ordunun muazzam kalabalıkta olduğu kaydedilmektedir. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 291, 293; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 149; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 58; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 256; Fulcherius Carnotensis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 206-207, terc. İ. B. Barlas, s. 187; Urfalı Mateos, **Vekayî'nâme**, s. 250; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 493-494, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 152. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk**

Mevdûd'un bu seferini Urfa civarında bulunan Ermenilerin gönderdiği haberciler vasıtasıyla öğrenen Kral Baudouin, gelen haberlerden telâşlandı; çünkü daha önce düzenlenen Selçuklu seferleri genellikle Urfa Kontluğu veya Antakya Prinkepsliği üzerine olurken, bu ordu Suriye'nin güneyine doğru gidip Kudüs Krallığı üzerine yürümeyi hedeflemişti. Bunun üzerine Baudouin, Taberiye'yi iktâ olarak verdiği eski Tell-Bâşir Senyörü Joscelin de Courtenay'a²⁴⁷ danıştıktan sonra Tuğtegin'e mektup yazıp ona anlaşma teklifinde bulunmaya karar verdi. Joscelin tarafından kaleme alınıp Tuğtegin'e gönderilen mektupta kral, Tibnîn²⁴⁸ Kalesi ile Cebeliâmile'nin Tuğtegin'e verilmesi, buna karşılık Habîs Celdek²⁴⁹ ile Sevâd'ın yarısının Kudüs Krallığı'na bırakılması teklifinde bulundu, ayrıca Dimaşk civarına saldırmayacağına dair garanti verdi. Fakat Tuğtegin, şimdiye kadar yapılan antlaşmalara sadık kalmayan Kral Baudouin'in bu teklifini reddederek Haçlılara karşı Suriye topraklarına girmiş olan Mevdûd ile buluşmak üzere Dimaşk'tan yola çıktı. Böylece Kral Baudouin, bu anlaşma teklifiyle Türk gücünden Tuğtegin'i ayırarak Dimaşk-Musul ittifakını bozmayı istemişse de başarılı olamadı. Tuğtegin ile anlaşma yapma konusunda tamamen ümitsizliğe kapılan Baudouin, Müslüman kuvvetleri ulaşınca kadar Dimaşk bölgesine yönelik saldırılar yapmayı sürdürdü.²⁵⁰

Atabegliği, s. 47; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 84-85; aynı mülf, "Mevdûd b. Altuntekin", s. 44; Demirkent, "Mevdûd b. Altuntegin", s. 428.

²⁴⁷ Joscelin, Urfa Kontu Baudouin du Bourg ile aralarının açılması üzerine kontun topraklarından ayrılarak Kudüs'e gitti ve burada Kral I. Baudouin tarafından kendisine Taberiye ve civarı verildi. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 293; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 497-500, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 157-159. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 79; Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, Ankara, TTK Yayınları, 1990, C:I, s. 152 vd; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 85.

²⁴⁸ Tarihçi Süheyl Zekkar, İbnü'l-Kalânîsî'nin eserinde yer alan bu kalenin ismini orijinal metinden Semânin olarak yanlış aktarıldığını ve doğrusunun Cebeliâmile bölgesinde Sûr ile Banyas arasında inşa edilen Tibnîn Kalesi olması gerektiğini belirtir. Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 293-294 (1).

²⁴⁹ Dimaşk'a bağlı Sevâd'daki Habîs Celdek denilen bir kale idi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:II, s. 216. 1118 (512) yılında bu müstahkem kale Haçlıların eline tekrar geçti. Willermus Tyrensis (**A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 470, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 286), 578/1182'de Selâhaddin Eyyûbî'nin Habîs Celdek'i ele geçirmesinden bahsederek kale hakkında şu bilgiyi verir: "Ürdün üzerinde, Taberiye'den on altı mil uzaklıktaki Shuach (Sevâd) eyaletinde bize birçok kullanım imkânı sağladığı söylenen ele geçirilemez çok müstahkem bir yerdeydi, çünkü zikredilen yer düşman bölgesine Haçlılardan daha yakındı".

²⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 293-294; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, aynı yer; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 837;

Tuğtegin, Hama'nın güneydoğusundaki Merc-Selemiye'de bulunan Mevdûd'un kumandasındaki Selçuklu ordusuyla birleşti. Mevdûd ve Tuğtegin, Kudüs Kralı I. Baudouin'in üzerine yürümeye karar verdiler ve aynı zamanda Haçlılara karşı kendileriyle ittifak yapan Halep Meliki Rıdvân'dan da yardım istediler. 506/1112'de Halep ve civarındaki topraklar üzerindeki Haçlı tehdidinin artması sebebiyle Halep Meliki Rıdvân, Tuğtegin'e mektup yazarak yardım istemiş ve onu Halep'e davet etmişti. Bu daveti kabul edip Halep'e gelen Tuğtegin ile Rıdvân, asker ve para bakımından birbirlerine yardımda bulunma hususlarında bir antlaşma imzalamış; ayrıca Tuğtegin'in Dimaşk'ta Rıdvân adına hutbe okutması ve para bastırması da kararlaştırılmıştı. Fakat Rıdvân, daha sonra bu antlaşmaya sadakat göstermedi.²⁵¹

Birleşik Müslüman kuvvetleri, Humus ve Bikâ vadisi üzerinden güneye ilerleyerek Banyas'a gelip karargâhlarını kurdu (Zilhicce 506/Mayıs-Haziran 1113). Burada kaldıkları süre içerisinde askeri bir grup Tibnîn yöresine akınlar düzenlemişse de hiçbir şey elde edemedi geri döndü. Albertus Aquensis, Taberiye Gölü kıyısında karargâhlarını kuran Türklerin Taberiye şehrini muhasara altına aldıklarını fakat başarılı olamayınca çevre araziye akın yaptıklarını söyler. Bu gelişmeler üzerine Kral Baudouin, Mevdûd'un ordusuna karşı tek başına koyamayacağını anlayıp Antakya Prinkepsi Roger de Salern (1112-1119) ve Trablus Kontu Pons'tan acil yardım istedi.

252

Ürdün Nehri üzerindeki es-Sennebra²⁵³ الصنبرة köprüsü yakınında 11 Muharrem 507/28 Haziran 1113 Cumartesi günü iki taraf arasında yaşanan savaşı Müslümanlar kazandı ve Haçlılar ağır yenilgiye uğradı. Kudüs Kral I. Baudouin esir

Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. İng. terc. Krey, C:I, s. 493-494, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 152-153. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği** aynı yer; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 85-86; aynı mülf, "Mevdûd b. Altuntekin", s. 44-45; Demirkent, "Mevdûd b. Altuntegin", aynı yer.

²⁵¹ İbnü'l-Adîm, **Zübdeü'l-Haleb**, s. 256; aynı mülf, **Bugyetü't-Taleb**, (nşr. Ali Sevim), s. 95-96.

²⁵² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 294; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 58-59; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 839; Willermus Tyrensis, a.g.e., aynı yer. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 47-48; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 86-87; aynı mülf, "Mevdûd b. Altuntekin", s. 45; Demirkent, "Mevdûd b. Altuntegin", aynı yer.

²⁵³ Taberiye'ye üç mil mesafede bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:III, s. 425.

düştüyse de kaçıp kurtulabildi. Baudouin ile hayatta kalmayı başaran Haçlılar yaralı olarak Taberiye'ye sığındılar ve kralın arkasından gelen Pons ile Roger kendilerini beklemeden savaşa girdiğinden dolayı Baudouin'e tepki gösterdiler.²⁵⁴

Haçlı kaynakları, Kral Baudouin'i, Pons ve Roger'nin yardımını beklemeden Türklerle savaşmakta acele davrandığı için es-Sennebra'da uğradığı felâketin sorumlusu olarak görmektedir. Bununla birlikte Fulcherius ve Willermus, Türklerin sahte ricat taktiği uyguladıklarını ima ederek Haçlılara pusu kurmak amacıyla 2 bin kişilik bir Türk kuvvetinin es-Sennebra köprüsünün diğer tarafına gönderildiğini söylerler. Kral Baudouin'in köprüye yaklaştığında 500 kişiden oluşan bir Türk birliğinin Haçlılar üzerine saldırıp bozguna uğramış gibi geri çekilmeye başladığını, bunu gören Baudouin'in bu birliğin peşine takılınca pusuya düştüğünü ve 1500 Türk askerinin gizlendikleri yerlerden çıkarak şiddetli bir saldırıyla Haçlıları bozguna uğrattığını kaydetmektedirler.²⁵⁵ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, es-Sennebra köprüsünü geçen Türk askerlerinin yiyecek bulmak için değil Haçlıları pusuya düşürmek gayesiyle gönderilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca gerek İslâm gerekse Haçlı kaynakları ışığında savaş alanında Pons ile Roger'nin kesin olarak bulunmadıkları kabul edilmektedir.

İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydettiğine göre, Sennebra Savaşı'ndan birkaç ay sonra, Kudüs Kralı I. Baudouin ve Tuğtegin arasında gerçekleşen mektuplaşmaların sonucunda tahrip edilen yerleri imar etmek ve yolların güvenliğini sağlamak konusunda yeni bir barış anlaşması imzalandı ve her iki taraf bu anlaşmaya sadık kalmak için yemin etti.²⁵⁶

²⁵⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 294-295. Karş. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 47-48; Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, s. 567; Küçükşipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 87-88; aynı mülf, "Mevdûd b. Altuntekin", s. 45.

²⁵⁵ Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, s. 839-841; Fulcherius Carnotesis, *A History of...*, terc. Ryan, s. 205-208, terc. İ. B. Barlas, s. 186-187; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. İng. terc. Krey, C:I, s. 493-495, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 152-153; Urfalı Mateos, *Vekayi'nâme*, s. 251; Süryânî Mihail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi*, s. 79.

²⁵⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 303.

Sennebra Savaşı, Haçlı Seferleri döneminde Müslümanlar ile Haçlılar arasında cereyan eden en önemli savaşlardan biridir. Bu önemi, Haçlılara karşı cihat konusunda Müslüman güçlerin birleşmesinden ve Haçlı liderlerinin onlara karşı bir araya gelmesinden kaynaklanmaktadır. Müslümanların burada kazandığı zafer, gelecekte İmâdüddîn Zengî ile oğlu Nûreddin Mahmûd ve Selâhaddîn-i Eyyûbî gibi komutanlar tarafından Haçlılara karşı elde edilecek birçok zaferin başlangıcı sayılır. Zaferden sonra Tuğtegin ve Mevdûd Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ı haberdar etmiş ve zafer Türk-İslam dünyasında sevinç ile karşılanmıştır. Öte yandan Kudüs Kralı I. Baudouin'in es-Sennebra köprüsünün yakınında uğradığı felâket Haçlılara ağır bir darbe olmuştur. Savaşta Haçlılar kayıplar verdikleri gibi onlara ait topraklara düzenlenen yağma ve tahrip akınları sonucu iktisadi açıdan büyük zarar görmüşlerdir. Dımaşk Atabegliği için Sennebra Savaşı Haçlı Seferleri'nin erken döneminde Dımaşk tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Çünkü savaştan sonra Dımaşk ile Kudüs Haçlı Krallığı arasındaki bölgede bazı küçük çaplı çatışmalar hariç göreceli bir durgunluk yaşandığı söylenebilir. Bu durum, ileride görüleceği gibi, 519/1125 yılında Kudüs Kralı II. Baudouin'in Dımaşk'ı ele geçirme girişimine kadar devam edecektir.²⁵⁷

Mevdûd'un Dımaşk'ta Suikasta Uğraması ve Tuğtegin'in Haçlılarla İttifakı

507/1113 yılında Sennebra Savaşı'ndan sonra Musul valisi Mevdûd, Suriye'de kalıp Sultan Muhammed Tapar'ın emrini beklemeye karar verdi ve Atabeg Tuğtegin ile birlikte Dımaşk'a geldi. Mevdûd, Tuğtegin tarafından Meydânü'l-Ahdar'daki²⁵⁸ bir konakta misafir edilip kendisine gerekli hürmet ve saygı gösterildi. Her Cuma günü atabegle birlikte Emeviyye Cami'nde namaz kıldıktan sonra burada muhafaza edilen Hz. Osman Mushaf'ını²⁵⁹ bereketine nâil olmak için görmeye gidiyordu. Mevdûd,

²⁵⁷ Cevni, **Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds**, s. 136-137; el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye**, s. 151; Küçükspahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, aynı yer.

²⁵⁸ Dımaşk şehrinin en büyük meydanıydı. Süleymâniye Külliyesi ve Emeviyyin Meydanı arasında yer almaktaydı. Şihâbî, **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, C:II, s. 322-323.

²⁵⁹ Hz. Osman tarafından Medine'den Taberiye'ye gönderilen bu nüsha, daha sonra Taberiye'den Dımaşk'a nakledilmiştir. 492/1099 yılında Tuğtegin'in bu mushafı Haçlıların eline düşmesinden korktuğu için Taberiye'den Dımaşk'a getirdiği ve Emeviyye Cami'nin maksuresinde muhafaza ettiği

Haçlılar karışışında kazandığı zaferle İslâm dünyasında şöhret ve itibarını arttırmışsa da bu zaferin bedelini hayatı ile ödedi. 26 Rebûlâhir 507/10 Ekim 1113 Cuma günü çadırını Babü'l-Hadîd²⁶⁰ çayırına taşıyan Mevdûd, Cuma namazından sonra Tuğtegin ile beraber cami avlusunda dolaşırken halkın arasından kendisine yaklaşan biri tarafından 2 hançer darbesiyle vuruldu ve ağır şekilde yaralandı. Kaynaklarda gerek azmettiricisi gerekse kendisi farklı şekillerde tarif edilen ve hakkında ihtilaflı bilgiler bulunan katil derhal öldürüldü ve kafası kesilerek cesedi ateşe atıldı. Mevdûd, yaralı olarak Tuğtegin'in evine götürüldü ancak birkaç saat sonra öldü ve aynı gün ikindi vaktinde cenazesi Melik Dukak'ın Babü'l-Farâdis'teki türbesine defnedildi. Mevdûd'un ölümü, Dimaşk halkı arasında büyük üzüntüye sebep oldu.²⁶¹

İbnü'l-Esir'in babasından naklettiğine göre Mevdûd'un öldürülmesinden sonra Kudüs Kralı I. Baudouin, Tuğtegin'e mektup yazarak *"İslâm'ın direğini bir bayram günü hem de Allah'ın evinde öldüren bir millet mutlaka Allah tarafından yok edilmeye layıktır"* cümleleriyle duygularını ifade etmiştir. Bu konuda Küçüksipahioğlu, *"bu rivayet eğer müellifin duygularını ifade eden bir mesaj değilse; hayatını Türk-İslam Dünyası ile mücadele ederek geçirmiş bir haçlı liderinin Mevdûd'un ölümü dolayısıyla sarf ettiği sözler çok anlamlı olmalıdır"* ifadelerini kullanmıştır.²⁶²

Dimaşk Atabeği Tuğtegin, müttefiki Mevdûd'un ölümüne çok üzüldüyse de bu suikasttan sorumlu tutuldu. Hiç şüphesiz Mevdud'un öldürülmesi Haçlı Seferleri döneminin en önemli olaylarından biridir. Mevdûd'u kimin öldürdüğü sorusunun cevabı, tarihçiler ve araştırmacılar arasında büyük tartışma konusu oldu. Batınîlerin yanı sıra Haleb Meliki Rıdvân da Mevdûd'un öldürülmesinden sorumlu tutulmuşsa da özellikle Haçlı kaynaklarının çoğu Tuğtegin'in Dimaşk'ın Mevdûd'un eline

rivayet edilmektedir. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 298; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C:XXXIV, s. 21.

²⁶⁰ Dimaşk Kalesi'nin kuzey tarafındaki kapılarından biridir. Şihâbî, **Ebvabü'd-Dimaşk**, s. 289.

²⁶¹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 298-299; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 39; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C:IX, s. 150; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 47-48; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C:XXXIV, s. 28; Süryânî Mihail, **Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, s. 79. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 58; Küçüksipahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin", s. 46.

²⁶² İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, aynı yer. Karş. Küçüksipahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin", s. 48.

geçmesinden korkması yüzünden kiralık katil eliyle onu öldürttüğünü zikretmektedir. Bazı İslâm kaynakları da Tuğtegin'in bu suikastta rolü olup Mevdûd'u bertaraf etmek için bir Bâtînî fedaisine bu işi yaptırdığına dair rivayetler nakletmiş ancak bu rivayetlerin doğruluğundan şüphe edilmiştir. Tuğtegin ve hanedan yanlısı olarak bilinen Dımaşklı tarihçi İbnü'l-Kalânîsî, Tuğtegin'e yöneltilen bu suçlama ve onun Haçlılarla ittifakı konularına hiç değinmemiş, sadece suikast olayını ve Mevdûd'un ölümüne üzüldüğünü anlatmıştır. Öte yandan Tuğtegin'in katilin derhal kafasını kestirip ateşe atarak cinayetin delillerini ortadan kaldırmak istediğini kabul eden Said Abdülfettah Âşûr ve Runciman gibi modern araştırmacılar mevcuttur. Tuğtegin'in Mevdûd karşısında korkuları yerinde olsa da, kendisine yöneltilen suçlamalar hakkında kesin sonuçlara varmak mümkün değildir. Ancak bu suçlamalar göz önünde bulundurulmalıdır.²⁶³

Tuğtegin, Sultan Muhammed Tapar'ın Mevdûd'un öldürülmesiyle ilgili suçlandığına dair haberlerin bildirilmesi üzerine endişelenmeye başladı. 507/1114 yılında Sultan Muhammed Tapar ile ihtilafa düşen Mardin'deki Artuklu Emîri Necmüddîn İlgazi, kayınpederi olan Atabeg Tuğtegin'in yanına gelip sultanın tehditlerine karşı yardımını istedi.²⁶⁴ Tuğtegin, Emîr Mevdûd'un öldürülmesiyle kendisinin suçlanmasının yanı sıra sultanın oğlu Mesûd'un Suriye'ye gelişinin Dımaşk'ı kaybetmesine yol açacağından endişeye kapıldı. Bunun üzerine Tuğtegin ile İlgazi Haçlılarla işbirliği yapmaktan çekinmediler. İbnü'l-Esîr, Tuğtegin ile İlgazi'nin

²⁶³ Bündârî, **Zübdetü'n-Nusra**, s. 158; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 48; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, aynı yer; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 851-853; Ebû'l-Ferec, **Abû'l-Farac Tarihi**, C:II, s. 352; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 495-496, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 154; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 252. Ayrıca bkz. Runciman, , C:II, s. 104; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 69; Âşûr, **el-Hareketü's-Salîbiyye**, C:I, s. 261; Cevni, **Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds**, s. 137; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 92-93; aynı müellif, "Mevdûd b. Altuntekin", s. 47-48; Fink, "The Role of Damascus...", s. 46-47.

²⁶⁴ Sultan Muhammed Tapar, Mevdûd'un ölümünden sonra Musul valiliğine Aksungur el-Porsukî'yi getirdi ve onu Haçlılarla mücadeleye devam etmekle görevlendirdi. 507/1114'de Aksungur, Urfa'yı kuşattığı sırada Selçuklu ordusuna İlgazi'nin katılmamasını bahane ederek bir miktar kuvvetle gönderdiği oğlu Ayaz'ı tutukladı. Bu durum karşısında İlgazi, Aksungur'a karşı harekete geçerek onu ağır bir yenilgiye uğrattı ve sultanın oğlu Mesûd'u esir aldıysa da hemen serbest bıraktı. Buna çok kızan Sultan Muhammed, İlgazi'yi tehdit etti. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 153-154. Karş. Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 93-94; Sevim, "Artukoğlu İlgazi", **Belleten**, 26/104 (1962), s. 666 vd; aynı müellif, "İlgazi, Necmeddin", **DİA**, C:XXII, 2000, s. 89.

Antakya Prinkepsi Roger de Salern'e başvurarak Humus yakınlarındaki Kades Gölü kıyısında yaptıkları görüşmede onunla bir anlaşmaya vardıklarını ve sonrasında da Roger'nin Antakya'ya, Tuğtegin'in Dımaşk'a ve İlgazi'nin de Diyarbakır'a döndüklerini kaydeder. İbnü'l-Esîr, bu anlaşmanın şartları hakkında hiçbir bilgi vermezken, Willermus, Tuğtegin'in Antakya Prinkepsi Roger'ye en kıymetli hediyelerle birlikte elçilerini gönderdiğini ve geçici bir barış antlaşması yapması karşılığında ona rehinler gönderme teklifinde bulunduğunu belirtir. Ayrıca antlaşma süreci içerisinde ona ait topraklara herhangi bir taarruzda bulunmayacağına ve bu anlaşmaya sadık kalacağına dair söz verdiğini de söyler. Bu anlaşmaya Kudüs Kralı I. Baudouin de dahil edilmiştir.²⁶⁵

Sultan Muhammed Tapar, Tuğtegin-Haçlı ittifakını öğrendiği zaman Hemedan Emîri Porsuk oğlu Porsuk kumandasında büyük bir orduyu Suriye'ye sevk ederek ona ilk olarak Tuğtegin ve İlgazi'yi cezalandırmasını sonra da Haçlılar üzerine yürümesini emretti. Bu seferin haberleri gerek Suriye Müslüman hükümdarlarını gerekse Haçlıları endişeye düşürdü. Porsuk, 19 Muharrem 509/14 Haziran 1115 tarihinde Tuğtegin'e ait olan Hama'ya yürüyüp kuşattıktan kısa bir süre sonra şehri zapt etti. Tuğtegin ve Haçlılar arasında yapılan antlaşma gereğince Kudüs Kralı Baudouin ve Trablus Kontu Pons'un da katılımıyla Roger, Tuğtegin ve diğer müttefikler Selçuklu ordusuna karşı koymak için Haçlı hâkimiyeti altındaki Efâmiye²⁶⁶ Kalesi önlerinde toplandılar. Ancak bu arada Şeyzer'de ordugâhını kurmuş olan Porsuk ordusuna karşı saldırmaya cesaret edemeyen müttefikler, Selçuklu kuvvetlerinin çokluğu karşısında bir şey yapmayıp kış geldiğinde onların dağılacakları düşüncesiyle Efâmiye'de kalmayı uygun gördüler. İki ay kadar bekleyen ordular karşı karşıya gelemediler. Sonunda Porsuk, müttefik orduları dağıtmak için taktik gereği geri çekildi. Gerçekten

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IX, s. 153-154; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 76-77; Fulcherius Carnotesis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 211, terc. İ. B. Barlas, s. 190; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 500-501, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 160-161; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 253 vd. Ayrıca bkz. Cahen, **La Syria du Nord**, s. 270 vd; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 71-72; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 93-95; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 66-67.

²⁶⁶ Hama'nın kuzeybatındaki 60 km. uzaklıkta yer alan bir şehir idi. Kaynaklarda Fâmiye şeklinde de geçmektedir. Talas, **el-Mu'cemü'l-Cografî**, C:II, s. 118; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 95 (372).

müttefikler onun geri çekildiğini görünce hemen dağılarak Eylül ortalarında Efâmiye'nin önünden ayrılıp ülkelerine geri döndüler. İbnü'l-Adîm'in rivayetine göre Tuğtegin Haçlıların Selçuklu ordusuyla bir savaşa girmesini Dımaşk'taki hâkimiyetinin tehlikeye gireceği düşüncesiyle önlemeye çalışmıştı.²⁶⁷

Tuğtegin'in Haçlılarla ittifakı, Dımaşk Atabegliği tarihinde Haçlılarla yapılan ilk işbirliği idi. Bu konuda Fink, Müslümanlar ile Haçlılar arasında büyük bir ittifak yapıldığını söyleyerek bu ittifakın yabancılara karşı Suriye dayanışmasının ilk açık örneği olduğunu ifade eder.²⁶⁸ Bu ittifakın en önemli sonucu Haçlı ve Müslüman müttefik ordularının dağılmasından sonra Dımaşk'a dönen Tuğtegin'in kendi iktidarını korumayı başarmasıdır. İleride görüleceği gibi, Tuğteginliler ile Haçlılar arasında Musul ve Halep hâkimleri İmâdüddîn Zengî ve oğlu Nûreddîn Mahmud'a karşı benzer ittifaklar kurulacaktır.

Porsuk'a gelince, Hısnü'l-Ekrâd'a çekilip müttefiklerin dağılması üzerine Antakya Prinkepsliği'nin hâkimiyeti altındaki Kefertâb²⁶⁹ üzerine yürüyüp şehri şiddetli bir kuşatmanın ardından ele geçirdi ve kaledeki Haçlıları öldürdü. Daha sonra Porsuk, Halep'e gitmek üzere Tell-Dânis'e²⁷⁰ gelir gelmez Haçlıların ani hücumuyla ağır bir yenilgiye uğradı (23 Rebîulâhîr 509/15 Eylül 1115). Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre²⁷¹ Haçlılar Kefertâb'da öldürülenlerin intikamını almak için 3000 Müslüman esirini öldürdüler ve geri kalan esirleri Dımaşk, Mardin ve Halep'e gönderdiler. Dönemle ilgili bilgi veren bazı kaynaklara yansıdığı kadarıyla bu olayın

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 158-159; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 77-78; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 263-264; Fulcherius Carnotesis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 211-213, terc. İ. B. Barlas, s. 190-191; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 501, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 161; Urfalı Mateos, **Vekayi'nâme**, s. 257. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 108-109; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 72-74; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 95-96; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 67-68; Bezer, "Tuğtegin", s. 348.

²⁶⁸ Fink, "The Role of Damascus...", s. 47.

²⁶⁹ Maarretünnu'mân ile Halep arasında yer alan bir şehir idi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:IV, s. 470.

²⁷⁰ Halep'e bağlı olup Halep ile Kefertâb arasında bulunan bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:II, s. 434.

²⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 78.

haberi Dımaşk'taki Tuğtegin'e ulaştığında çok üzölmüş ve Haçlılarla yaptığı iş birliğinin sonuçları karşısında pişmanlık duymuştur. Bunun üzerine ertesi yıl Sultan Muhammed Tapar'dan af dilemek için bizzat Bağdat'a gitti. Burada sultanın adamları ve halkın ileri gelenleri tarafından büyük bir saygıyla karşılandı. Sultan ve halife ile yaptığı görüşmelerde hakkındaki rivayetlerin tamamen asılsız olduğunu açıkladı ve kendisinin affını istedi. Sultanın teveccühünü kazanan Tuğtegin'e hediye ve hilatler takdim edildi. Ayrıca sultan Suriye valiliğine tayin ettiğine dair kendisine bir menşur verdi. Bu menşur, Muharrem 510/Mayıs-Haziran 1116'de devrin en ünlü münşî ve yazarı Tuğrâî Ebû İsmâîl el-İsfahânî tarafından kaleme alınmıştı. Bundan sonra Tuğtegin, Haçlı tehlikesi sebebiyle sultandan izin alarak 18 Rebûlevvel/31 Temmuz ayında Dımaşk'a döndü. Böylece atabeg, aldığı bu menşurla hedefine ulaşarak Suriye'deki hâkimiyetine meşruiyet kazandırmış oldu.²⁷²

Sennebra Savaşı'ndan sonra Kudüs Kralı I. Baudouin'in ölümüne kadar Dımaşk ile Kudüs arasındaki bölgelerde herhangi bir saldırı veya çatışma yaşanmadı. Yalnız 509/1115 yılında Kral Baudouin, Ürdün Nehri'nin doğusuna geçerek Vâdiimûsâ²⁷³ yakınlarında Şevbek denilen harap durumdaki eski bir kaleye geldi ve burada Montreal (Kral dağı) adını verdiği müstahkem bir kale yaptırdı. Ertesi yıl Montreal Kalesi'ne vardıktan sonra Kızıldeniz'e doğru inerek Akabe körfezine ulaştı, burada Aila veya Elyn adıyla bilinen şehri işgal edip bir iç kale inşa ettirerek tahkim etti. Bundan sonra Haçlıların Graye şeklinde adlandırdıkları Cezîretü'l-Fir'avn'a (Firavun adası) bakan küçük bir kale daha yaptırdı. Bütün bu müstahkem kalelere garnizonlar yerleştirdi. Kral Baudouin, Kudüs Krallığı'nın Ürdün Nehri'nin doğusuna doğru genişlemesinin yanı sıra o dönemde krallığın yaşadığı nüfus azlığı sorununu çözebilmek için kalelerin olduğu bölgelerde yaşayan yerli Süryânî Hristiyanlara önemli ayrıcalıklar vererek onları Kudüs'e yerleştirmeyi hedefledi. Aynı zamanda bu kaleler sayesinde Haçlılar Dımaşk ile Arabistan ve Mısır arasındaki kara yollarına

²⁷² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 159; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 264-265. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 109.

²⁷³ Ürdün'ün Maan bölgesinde bulunan ve adını Hz. Mûsâ'nın asâsıyla kayadan su çıkarması hadisesinden alan bir yerleşimdir; tarihi kaynaklarda Aynimûsâ adıyla da anılır. Mustafa L. Bilge, "Aynimûsâ", **DİA**, C:IV, 1991, s. 277.

hâkim olmuş ve böylece bu yollardan geçen Müslüman orduları ve ticari kervanlarını kolayca tehdit edebilmişlerdi.²⁷⁴

Kudüs Kralı I. Baudouin, Mısır'a yaptığı seferden Kudüs'e dönmekte iken ağır bir şekilde hastalandı ve 8 Zilhicce 511/2 Nisan 1118 tarihinde öldü.²⁷⁵ Kudüs Kralı I. Baudouin'in ölümünden sonra yerine Urfa Kontu Baudouin du Bourg, Kudüs'ün ikinci kralı oldu ve 20 Zilhicce 511/14 Nisan 1118 tarihinde taç giydi.

1118-1125 Yılları Arasında Tuğtegin'in Kudüs Kralı II. Baudouin ile Münasebetleri

Kudüs'teki yeni gelişmelerden habersiz olan Dımaşk Atabeği Tuğtegin, Kral I. Baudouin'in Mısır üzerine sefere çıkmasından istifade ederek Kudüs Krallığı'na ait topraklara akınlarda bulundu ve Havran ile el-Beseniyye'ye bağlı Deyr Eyyûb ile Kefer Basal köyleri arasında bir yerde konakladı. Bu arada Kudüs kralı I. Baudouin ölümüyle yerine geçen II. Baudouin Tuğtegin'e elçi göndererek kralın ölümünden dört yıl önce yapılan anlaşmanın yenilenmesini istedi. Haçlıların bu anlaşmaya ihtiyaçları olduğunun farkında olan Tuğtegin, daha önce yapılan anlaşmada aralarında Cebel 'Avf, el-Hayaniyye,²⁷⁶ Ürdün'ün doğusundaki es-Salt السلط ve el-Gavr'ın²⁷⁷ mahsulünün paylaşılması şartını kaldırarak mahsulün tamamını krala vermek talebinde bulundu. Fakat II. Baudouin bu talebi kabul etmedi. Bunun üzerine Tuğtegin Taberiye üzerine yürüyüp çevre araziye yağmaladıktan sonra Fâtımîlere ait Askalan'a geldi. Yaklaşık iki aydan fazla Askalan'da kalan atabeg, 512 yılın başlarında/1118

²⁷⁴ Fulcherius Carnotesis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 215-220, terc. İ. B. Barlas, s. 193-198; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 505-508, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 166-169; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:III, s. 370. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 81; Karaca, **a.g.e.**, s. 135; Cevni, **Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fi'l-Kuds**, s. 126; Fink, "The Role of Damascus...", s. 48; Müller-Wiener, **Castles of The Crusaders**, s. 14; Harold S. Fink, "The Foundation of The Latin States 1099-1118", **A History of The Crusades: The First Hundred Years**, ed. Kenneth Meyer Setton, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1969, C:I, s. 406.

²⁷⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 317; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 869; Fulcherius Carnotesis, **a.g.e.**, s. 199-200; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 515-516, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 178. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 87; Karaca, **a.g.e.**, s. 136 vd.

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, s. 178), bu yerin adını yanlış olarak "el-Hannâne" şeklinde yazmıştır.

²⁷⁷ Kudüs ile Dımaşk arasında Ürdün bölgesindeki bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:IV, s. 217.

yılın sonbaharında Dımaşk'a döndü. Çok geçmeden Haçlılardan oluşan 130 atlıının Sevâd'daki Habîs Celdek Kalesi'ne saldırıp kale kumandanıyla anlaşarak onu teslim aldığını ve sonra da Ezriât²⁷⁸ (bugünkü Der'â) şehrini yağmaladığını öğrendi. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin rivayetine göre²⁷⁹ Tuğtegin, Dımaşk ile Der'â arasındaki el-Beseniyye'de konaklamış bu Haçlı grubuna karşı oğlu Böri'yi gönderdi. Haçlılarla savaşma konusunda büyük tecrübeye sahip olan atabeg, oğluna kendilerini savunmak için tepelere çekilen Haçlılara taarruz etmemesini tavsiye etti. Fakat Böri, babasının tavsiyesini yerine getirmeyip Haçlıları sıkıştırdı ve bunun sonucunda onların hücumuna uğrayıp mağlup olarak büyük kayıplar verdi. Ardından babasıyla birlikte moralleri bozuk bir halde Dımaşk'a döndü.²⁸⁰ Böylece Tuğtegin ile oğlu Böri'nin Haçlılara karşı yaptığı hucüm başarısızlıkla sonuçlandı.

Yeni Haçlı saldırıları karşısında zor duruma düşen Tuğtegin, Zilhicce 512/Mart 1119'da Halep'e giderek şehrin yönetimini teslim alan Mardin hâkimi ve damadı Necmüddîn İlgazî'den acil yardım istedi. Ancak Tuğtegin, Halep'te bulunduğu sırada Kral II. Baudouin'in Havran'da saldırılarda bulunduğunu ve halkın bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir aldığını öğrendi. Bunun üzerine iki hükümdar, Tuğtegin'in ülkesini

²⁷⁸ Suriye'nin güneyindeki el-Belkâ ve Amman bölgelerine yakın bir şehirdir. Bugün Der'â adıyla bilinen Ezriât, Dımaşk'ın 101 km. güneyinde yer alır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:I, s. 130. Ayrıca bkz. Talas, **el-Mu'cemü'l-Cografî**, C:III, s. 322.

²⁷⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi (**Mir'atü'z-Zaman**, aynı yer), ise bu olayları 513 yılı olayları arasında zikretmiştir.

²⁸⁰ İbnü'l-Kalânîsî (**Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 318), yukarıda zikredilen olaylar hakkında herhangi bir bilgi vermezken 512 yılında sadece Haçlıların Müslüman topraklarına saldırmaya karar verdiklerine dair haberlerin yayıldığını ve bu haberler üzerine Tuğtegin'in civar beylere mektuplar göndererek onlardan yardım istediğini kaydeder; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Albertus Aquensis, **Historia Ierosolimitana**, s. 873, 875; Fulcherius Carnotesis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 225-226, terc. İ. B. Barlas, s. 203-204; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 521-524, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 186, 188. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 120-121; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 51-53; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 98-99; Karaca, **a.g.e.**, s. 143 vd. Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 73-74; Robert L. Nicholson, "The Growth of The Latin States 1118-1144", **A History of The Crusades: The First Hundred Years**, ed. Kenneth Meyer Setton, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1969, C:I, s. 411-412; Bezer, "Tuğtegin", s. 348-349.

savunmak için Dımaşk'a dönmesi ve İlgazî'nin de Haçlılara karşı cihad için Türkmenlerden kuvvet toplamak amacıyla Mardin'e gitmesi hususunda ittifak etti.²⁸¹

1119-1125 yılları arasında Tuğtegin, müttetikleri olan, Musul ve Halep hâkimleri, Necmüddîn İlgazî ve Aksungur el-Porsukî ile birlikte Kuzey Suriye'de Haçlılara karşı mücadeleyle meşgul olup iki taraf arasında meydana gelen çarpışmalarda aktif bir rol oynadı. Bu süreçte bazı küçük çaplı saldırılar dışında Dımaşk Atabegliği'nin ciddi bir Haçlı tehdidine maruz kalmadığı görülmektedir. Bunun sebebi II. Baudouin'in Emîr Belek b. Behrâm'ın eline esir düşmesi ayrıca Antakya Prinkepsliği'nin idaresiyle meşgul olmasıdır.²⁸² Ancak 1126 yılı ile durum değişecektir.

Dımaşk'ın Haçlılar Tarafından İlk Zapt Edilme Girişimi (1126)

518/1124 yılında Sûr'un düşüşünden itibaren Askalân dışında bütün Suriye kıyı şehirlerinin Haçlıların eline geçmesiyle Dımaşk, Haçlı tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Dımaşk Atabegi Tuğtegin'in hemen hemen Haçlılara karşı her savaşta Kuzey Suriye'deki Selçuklu ordularının yanında yer alması, Kudüs Kralı II. Baudouin'in bu Selçuklu ittifakına son vermek için Dımaşk'ı ele geçirmesinin önemini anlamasına sebep oldu. Ayrıca 518/1124 yılında Sûr'un zaptından sonra gücünü pekiştiren Baudouin, Dımaşk'ı ele geçirip Kudüs Krallığı'na tâbi hale getirmek amacıyla şehre karşı ciddi bir sefere karar verdi.²⁸³

Willermus Tyrensis'in kaydına göre 519/1125 yılında kendisi ile atabeg Tuğtegin arasında yapılmış olan barış antlaşması sona erince Kudüs Kralı II. Baudouin, Dımaşk topraklarına girerek yağma ve tahrip bulund ve halkın bir

²⁸¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 318-319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, C:XX, s. 181; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 289. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 53; Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 100-101.

²⁸² Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 318 vd.; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 185 vd.; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, s. 877-881; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:II, s. 25-27, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 193-202, 204. Ayrıca bkz. Cahen, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, s. 137-138; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 89 vd.; Nicholson, *a.g.e.*, s. 415-417.

²⁸³ Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 61; Fink, "The Role of Damascus...", s. 48; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 143; Tomar, "Şam", s. 312-313.

kısmını esir aldı. Ancak Askalân'a bir Fâtımî ordusunun gelmesi üzerine Kudüs'e döndü. Fulcherius, II. Baudouin'in Tuğtegin ile arasındaki barışın bozulması üzerine Dımaşk'a karşı bir sefer yaparak bol miktarda ganimetle geri döndüğünü kaydeder.²⁸⁴ Ancak bu saldırıdan önce II. Baudouin ile Tuğtegin arasında bir antlaşma yapıldığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz gibi Kudüs Haçlı Krallığı ile Dımaşk arasında daha önce yapılan anlaşma da yenilenmemiştir.

Zilhicce 519/Ocak 1126 tarihinde Kral II. Baudouin, Havran bölgesi üzerine yürüdü ve Dımaşk'a yakın bölgelere saldırarak şehre gelenlerin yollarını kesmeye başladı. Bu yaşananlar üzerine Tuğtegin, Haçlılara karşı koymak için kendi askerlerini hazırlarken bir taraftan da Diyarbakır ve civar yerlerdeki Türkmen beylerine mektuplar göndererek yardım istedi. İbnü'l-Kalânîsî'ye göre Tuğtegin, Haçlıların Taberiye yakınlarına geldiklerini ve Mercü's-Suffâr ve Şarhûb²⁸⁵ شرحوب yolundan ilerleyerek Dımaşk üzerine yürümek istediklerini öğrenmiş ve hemen askerleriyle birlikte yola çıkmıştı. Willermus ve Fulcherius, Dımaşk'ı ele geçirmek için Kudüs Krallığı'nın dört bir yanından Haçlı şövalye ve piyadelerinin Taberiye'de toplandıklarını ve burada birliklerini düzenledikten sonra ilerlemeye devam ederek Mercü's-Suffâr adlı yere geldiklerini söyleyerek İbnü'l-Kalânîsî'yi teyit etmektedirler. Tuğtegin, Dımaşk'tan ayrılmadan önce oğlu Böri'yi nâib olarak şehirde bırakarak gelecek yardım kuvvetlerini kendisine göndermekle görevlendirdi. Bu arada yardım talebi üzerine Tuğtegin'e Türkmenlerden 2000 atlı ile birçok kişi katılmıştı. Daha sonra Tuğtegin, Dımaşk'ın 38 km. kadar güneyindeki Mercü's-Suffâr'a gelip ordugâh kurdu. Bunun üzerine Haçlılar da, Mercü's-Suffâr'a gelerek Dımaşk ordusunun karşısında konuşlandı.²⁸⁶

²⁸⁴ Fulcherius Carnotesis **A History of...**, terc. Ryan, s. 258; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 528-537, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 256.

²⁸⁵ Günümüzde Dımaşk'ın güneyindeki Kisva ilçesine bağlı Şakhab köyünün güneyinde yer alan bir tarla idi. Şihâbî, **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, C:II, s. 217.

²⁸⁶ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 339; İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, C:IX, s. 240), bu olayı 520 yılı olayları arasında zikretmişti; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, C:XX, s. 186; Fulcherius Carnotesis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 264; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:I, s. 525, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 258-286. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 61-62; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, aynı yer.

Willermus, her iki tarafın savaşa hazırlanarak eşit kuvvetlere sahip olduğunu belirtir. Bununla birlikte kaynaklar, iki ordunun sayısı ile ilgili rakamlar vermemişlerdir. İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre savaştan önce Dimaşk Ahdâs milisleri, tecrübesiz gençler, Gûta, el-Merc ve civar bölgelerden erkekler, Humus'tan ve diğer yerlerden cesaret ve yiğitlikle bilinen Bâtînî çeteleri, el-Akbe, Kasrû'l-Haccâc ve eş-Şagûr mahallelerinden birçok kişi, tam silâhlı atlı ve piyade kuvvetleri ile gönüllüler ve din adamları Tuğtegin'e iltihak ettiler. 27 Zilhicce 519/25 Ocak 1126 Pazartesi günü, iki taraf karşı karşıya gelip şiddetli bir savaşa tutuştu. İbnü'l-Kalânîsî ile Sibt İbnü'l-Cevzi ilk olarak Türkmen ve Ahdâs birliklerinin Haçlılara saldırarak onlara üstünlük sağladıklarını, bunun üzerine Haçlıların karşı koyamayacaklarını anlayınca ülkelerine dönmek için çekildiklerini ve karargâhlarını kaldırmaya başladıklarını belirtirler. Ancak İbnü'l-Kalânîsî rivayetinin devamında başka bir Türkmen birliğinin çekilmekte olan Haçlılara saldırarak karargâhlarındaki bütün hayvan ve ağırlıklar ile çadır kiliseye el koyduklarını söyler. Bu yaşananlar üzerine Haçlılar, Türkmenlerin sıkıştırması sonucu kendilerini toparlayıp Dimaşk ordusuna şiddetle hücum etmiş ve Türk atlılarını güç durumda bırakmışlardı. İbnü'l-Esîr, savaş meydanında Tuğtegin'in atından düşünce öldüğünü sanan askerlerinin bozulup Dimaşk'a çekilmeye başladıklarını ve Kral II. Baudouin ile Haçlı şövalyelerinin kaçan Türk askerlerini takip ettiklerini kaydetmektedir. Bu sırada orada bulunan Türkmen birlikleri, Haçlı karargâhını koruyacak hiçbir muhafızın olmamasından istifade ederek savaş meydanında kalan Haçlı piyadelerinin çoğunu öldürmüş ve karargâhı da yağmalamışlardı. Daha sonra Türkmenler, ele geçirdikleri büyük ganimetlerle Dimaşk'a dönmüşlerdi.²⁸⁷

²⁸⁷ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 339-340; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, aynı yer; Süryânî Mihail, **Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, s. 86-87; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 29-30, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 259-260. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, aynı yer; Alptekin, **Dimaşk Atabekliği**, s. 62; David Nicolle, **İkinci Haçlı Seferi 1148**, terc. L. Ece Sakar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 5; Hillenbrand, **Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri**, s. 534; Özergin, **a.g.t.**, s. 124 vd.

İslâm kaynakları aşağı yukarı birbirini tamamlayan ifadelerle Tuğtegin'in tekrar atına binip geri çekilen askerlerine yetişerek aynı gün sonunda Dımaşk'a sağ-salim döndüğünü, Haçlılarla ertesi gün yeniden savaşmaya ve onların kuşatmasına karşı direnmeye hazırlanırken Haçlıların Kudüs'e dönmek üzere Dımaşk civarından çekildiklerini öğrendiğini kaydetmektedir. Aslında Kral II. Baudouin ve Haçlı şövalyeleri, Müslüman ordusunu takip etmeye devam edip Şarhub üzerinden Dımaşk'a giderek şehri kuşatmak istediler. Fakat II. Baudouin, Türkmenlerin Haçlı piyadelerine ağır kayıplar verdirmeleri ve Haçlı karargâhını yağmalamaları sebebiyle Dımaşk seferinden vazgeçerek Kudüs'e dönmeyi daha uygun buldu.²⁸⁸ Görüldüğü üzere, Haçlıların Dımaşk'a yaptıkları ilk zapt etme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.

Dımaşk'ta Bâtınî Tehlikesi

520/1126 yılından itibaren Dımaşk, Bâtınî tehlikesiyle doğrudan karşı karşıya kaldı. Halep ve çevresinde etkili olan Bâtınîlik hareketi, zamanla Dımaşk ve civarındaki bölgelere de yayılmaya başlamıştı. Halep'teki Bâtınî unsurların tasfiye edilmesinin ardından buradan kaçan grupların, diğer şehir ve köylere dağılarak faaliyetlerini sürdürdükleri görüldü. Emirler ve devlet idarecileri Bâtınîlerin kendilerine yönelik tehditlerinden çekinmiş ve bu nedenle onlara karşı doğrudan müdahale etmeye cesaret edememişlerdi Öte yandan, bazı idareciler Bâtınîlerin güçlerinden istifade etmeyi tercih etmişlerdi. Bu yaklaşımı benimseyenler arasında Dımaşk Emîri Tuğtegin de yer almaktadır. Nitekim Tuğtegin, Emîr Necmüddîn İlgazi'nin tavsiyesi üzerine Suriye'de büyük bir gizlilik içinde Bâtınî faaliyetlerini yürüten Behram el-Esterâbâdî adlı İranlı bir Bâtınî dâîsini kabul etti. Dımaşk'a gelen Behram, Tuğtegin tarafından iyi karşılanarak kendisine ilgi ve saygı gösterildi. Tuğtegin, gerek Bâtınî tehlikesinden korunmak gerekse onları Haçlılara karşı kullanmak için Behram ile işbirliği yaptı. Vezir Ebû Ali Tâhir b. Saad el-Mezdekânî

²⁸⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 340; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'atü'z-Zaman**, aynı yer. İslâm kaynaklarındaki savaşla ilgili rivayetler hakkında geniş bilgi bkz. Şihâbî, **Sumûdü Dımaşk**, s. 101-117. Dımaşk'ı zapt etme girişimi ile ilgili olarak Haçlı kaynaklarındaki bilgiler için bkz. Fulcherius Carnotesis, **A History of...**, terc. Ryan, s. 290-292, terc. İ. B. Barlas, s. 266-267.

de ona destek sağladı. Sıbt İbnü'l-Cevzi²⁸⁹, vezirin Dımaşk reisi Vecîhüddevle Müferric b. Hasan b. Sûfi'nin düşmanlığı yüzünden ondan korktuğunu ve bu sebeple Behram'la anlaştığını söylemektedir. Böylece Behram gerek Tuğtegin'in gerekse vezir el-Mezdekânî'nin kendisine gösterdiği hoşgörüden faydalanarak Dımaşk'ı Bâtınîler'in merkezi olarak kullandı ve propagandasını açıktan açığa yaymaya başladı.²⁹⁰

Behram, Dımaşk'ta zamanla nüfuzunu artırmış ve halktan belirli sayıdaki kitleyi kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Ancak çoğunluğu Sünnî mezhebine mensup olan Dımaşk halkı, Behram'a karşı giderek daha düşmanca bir tavır takınmış ve onun şehirde hâkimiyet kuracağından endişe duymaya başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine Behram, Tuğtegin'den adamlarıyla birlikte sığınacağı bir kale istedi. Vezir el-Mezdekânî de, Tuğtegin'e Banyas Kalesi'ni Behram'a teslim etmesini tavsiye etti. Bunun üzerine Tuğtegin, Bâtınîler'i Haçlılara karşı kullanmak için Zilkade 520/Kasım-Aralık 1126'da Behram'a Kudüs Haçlı Krallığı sınırındaki Banyas Kalesi'ni verdi. Bu olay hakkında Sıbt İbnü'l-Cevzi²⁹¹, *"Tuğtegin'in onlara Banyas'ı teslim etmesi onun en büyük hatalarından biri olup onun iyiliklerinin çoğunu yok etti"* ifadelerini kullanmaktadır. Bu şekilde Banyas, Bâtınîler'in Suriye'de elde ettikleri ilk kale oldu. Banyas'ı teslim alan Behram, kaleyi yeniden inşa ettirerek tahkim etti. İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre²⁹² Dımaşk'ın din adamları ve ileri gelenleri bu durumdan endişe duymalarına rağmen Bâtınîler'den çekindikleri için açıkça şikâyet etmeye cesaret edemiyorlardı, çünkü Bâtınîler kendilerine muhalif olanları ortadan kaldırıyorlardı.²⁹³ Ancak ileride görüleceği gibi bu durum uzun sürmedi ve Tuğtegin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Böri güney Suriye'de artan Bâtınî nüfuzuna son verdi.

²⁸⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 194-195.

²⁹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 342; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 235-236. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 79; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 121; el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye**, s. 56; Bezer, "Tuğtegin", s. 349; Özergin, **Dımaşk Melikliği**, s. 127-128.

²⁹¹ İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, aynı yer.

²⁹² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 343.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sıbt Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 79-80; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, aynı yer; el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye**, s. 57.

Tuğtegin'in Dımaşk'ta Vefatı

Dımaşk Atabeği Zahîrüddin Tuğtegin, Şaban 520/Ağustos-Eylül 1126'da hastalandı. Bir buçuk yıl boyunca hastalığının giderek şiddetlenmesi üzerine Atabegliğin bütün emirleri, ileri gelenleri ve kumandanlarını huzurunda toplayıp hayatının sonuna geldiğini söyleyerek oğlu Tâcü'l-Mülûk Börî'nin kendisinden sonra yerine geçmesini vasiyet etti ve onlardan bağlılık yemini aldı. Bu vasiyetten kısa bir süre sonra 8 Safer 522/12 Şubat 1128 Cumartesi günü Dımaşk'ta vefat etti ve şehrin güneyindeki el-Mescidü'l-Cedîd'in²⁹⁴ yanında inşa ettirdiği türbeye defnedildi.²⁹⁵

Yirmi üç yıl hâkimiyet süren Tuğtegin, Dımaşk'ı korumak için büyük çaba gösterdi. Tecrübeli bir hükümdar olarak nitelenen atabeg, Dımaşk'ı yönetme konusunda başarılı olmuş ve halkın gönlünü kazanmıştı. Tuğtegin, İslâm kaynaklarının ifadesiyle Haçlılarla yaptığı mücadeleyle tanınmış ve onlara karşı hemen her cephede savaşmıştı. Haçlı tehdidine maruz kalan Suriye şehirlerinin yardımına koşmuştu. İbnü'l-Esîr, *"Tuğtegin, Haçlıların Suriye'nin bazı şehirlerini muhasara ettiklerini duyunca askerlerini toplayıp onlara karşı çıkıyordu ve muhasarayı kaldırmak zorunda bırakıyordu. Ancak onun ölümüyle Suriye'nin her tarafı halka yardım edecek bir şahıstan mahrum kaldı."*²⁹⁶ demektedir. Ancak Tuğtegin'in kendi iktidarını koruma yönünde Selçuklulara karşı Haçlılarla işbirliği yapmaktan çekinmediğini de söylemek mümkündür. Bununla birlikte, Selçuklu Devleti'ne bağlılığını sürdürmeye çalışmış, mezhep farklılığına rağmen Fâtımîler'le iyi ilişkilerde bulunmuştur.

Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin kaydına göre Tuğtegin'in ölümü, Dımaşk halkı arasında büyük üzüntü yaratmış ve onun için şehrin her mahalle ve çarşısında matemler

²⁹⁴ Günümüzde Dımaşk'ın güneyindeki el-Meydan mahallesinde yer almaktadır. Şihâbî, **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, C:II, s. 238, 322.

²⁹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 342, 347-348; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:III, s. 25; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 248; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 213. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 85-86.

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 247; aynı mülâf, **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegîyye**, s. 38.

yapılmıştı. Akıllı, tedbirli, cesur ve adil bir insan olan Tuğtegin, hayır severliği ve cömertliğiyle tanınmıştı.²⁹⁷

Tuğtegin, Haçlılarla uzun süre savaşmasına rağmen hâlâ tartışmalı bir şahsiyettir. İddia edilen suçlamalara rağmen bazen Haçlılarla savaşarak, bazen onlarla anlaşma yaparak, bazen de yanlarında durarak Dimaşk'ı Haçlılara karşı savunmayı başarmıştır. Haçlılara karşı güçlü bir rakip olup Dimaşk'ı herkesin korktuğu büyük bir güç haline getirmiştir.

Tuğtegin'in Dimaşk'a hâkim olması şehri istikrarlı bir hale getirdi ve ekonomik durumu gelişmeye devam etti. Atabeg, 509/1116 yılında Bağdat'ı ziyaret etti ve Abbâsî Halifesi el-Müstazhir'den parasını askerlerin maaşlarına sarf etmek amacıyla Fâtımîler döneminde Dimaşk dışında terkedilmiş ve sahibi olmayan araziye halka dağıtmak için izin istedi. Halife tarafından kabul edilen bu istek üzerine arazilerin dağıtılmasına dair bir menşur yayınlandı. Bundan sonra araziye halka dağıtan Tuğtegin bu sayede birçok köyün imar edilmesini sağlayarak ekonominin canlanmasına destek verdi.²⁹⁸

Tuğtegin, Dimaşk'ı iyi yönetip halka çok iyi davrandı ve aralarında adaletle hükmetti, kamu düzenini bozmayı amaçlayan unsurları ve yol kesicileri tespit ederek cezalandırmak suretiyle şehirde güvenliği sağladı. Ortaçağ'ın en önemli İslâm coğrafyacısı olarak nitelenen İdrîsî, Dimaşk'ı ziyaret etmiş ve *Nüzhetü'l-Müştâk* adlı meşhur eserinde Tuğtegin devrinde şehir ve çevresindeki verimli tarım bölgesi olan Gûta'yı gözlemlerine konu etmiştir. Dimaşk'ı "*Suriye'nin en büyük ve güzel şehri*" olarak vasıflandıran İdrîsî, şehrin verimli toprakları, bol suları, meyvelerinin çeşitliliği, zenginliği ve askerlerinin çokluğundan bahsederek halkın Tuğtegin döneminde huzur ve refah içinde yaşadığını söylemiştir. Dimaşk'ın ekonomik durumuyla ilgili olarak

²⁹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 213.

²⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 347-348; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, aynı yer; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; Şehabeddin Ahmed Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. Saîd Aşur, Kahire, en-Nehdatü'l-Misriyyeti'l-Amme, 1985, C:XXVII, s. 77-78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XI, s. 371-372. Ayrıca bkz. el-Asimi, *ed-Devletü'l-Böriyye*, s. 47-49; el-Müneccid, *Vülâtu Dimaşk fî'l-'Ahdî's-Selcûkî*, s. 21; Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, s. 114.

dünyada eşi benzeri olmayan ve birçok ülkeye ihraç edilen değerli brokar ipek elbiselerinin olduğunu ve pek çok endüstri tesisinin bulunduğunu belirterek, ticaretin aktif olduğunu kaydetmiştir.²⁹⁹

Tuğtegin döneminde Haçlı Seferleri Suriye üzerinde çeşitli sosyal, dinî ve ekonomik açılardan derin izler bıraktı. Bu dönemde şehrin nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başladı. Çünkü Haçlı işgaliyle Kuzey Suriye'den ve Filistin'den kaçan birçok Müslüman Dımaşk'a sığındı. Özellikle Haçlılara teslim olan Suriye kıyı şehirlerinden binlerce insan Dımaşk'a göç etti.³⁰⁰ Bu da özellikle demografik açıdan bölgedeki yaşamı olumsuz etkiledi ve Dımaşk'ın nüfusu iki katına çıktı. Bu durum sosyal kaosa, yiyecek kıtlığına ve fiyatların yükselmesine neden oldu.³⁰¹ Bir başka açıdan da gelenler arasında şehir valileri, ileri gelenler, şairler ve âlimler bulunduğundan bunlar Dımaşk'ın siyasi, sosyal, dinî ve ilmî hayatına önemli katkılar sağlayarak şehir üzerinde olumlu etkiler bıraktı.

Trablus Haçlı Kontluğu, Kudüs Krallığı ve Dımaşk Atabegliği arasındaki ortak sınırlar, tarafsız olan ve İslâm kaynaklarında “paylaşım bölgeleri” بلاد المناصفات olarak geçen topraklardı. Bundan dolayı bu ortak sınır bölgeleri, silâhsızlandırılmış, tahkimat ve inşa açısından yasaklanmıştı. Ayrıca mahsulün taraflar arasında bölündüğü alanlardı ve bu durum taraflar arasında anlaşma ile sağlanmıştı. Mesela 502/1108 yılında Kudüs Kralı I. Baudouin ile Tuğtegin arasında yapılan anlaşma iki taraf arasında Taberiye bölgesindeki es-Sevâd ve Cebel 'Avf arazilerinin mahsulünü üç eşit kısma bölmekte, bundan Dımaşk, Kudüs Krallığı ve mahallî çiftçiler yararlanmaktaydı.

Taraflar arasında yapılan anlaşmaların sağladığı güven ve istikrar ortamı, özellikle ticaretin canlanmasına vesile olmuş, bu durum tarım ve ekonomi başta olmak

²⁹⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, C:I, s. 366-369. Ayrıca bkz. Serhan, *Dımaşk*, s. 41.

³⁰⁰ Konuyla ilgili daha geniş bir bilgi için bkz. Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, s. 104-105, 386-388.

³⁰¹ Muhammed İbn Tolun, *Kalaidü'l-Cevheriyye fî Tarihi's-Salihyye*, thk. Muhammed Ahmed Dehman, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980, C:I, s. 5. Ayrıca bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 473.

üzere tüm sektörlerle olumlu şekilde yansımıştı. Bu dönemde bölgenin merkezi ve en önemli çarşısı olan Dımaşk, İran, Irak ve Anadolu'dan gelen malların Mısır'dan, Arabistan'dan kuzeye doğru giden mallarla birleştiği stratejik bir nokta haline geldi. Dımaşk, Hindistan'dan gelen baharatı hem Basra Körfezi ve Fırat nehri üzerinden hem de Aden ve Mekke yoluyla temin etmekteydi, şehir aynı zamanda Doğu Asya mallarının da dağıtım merkeziydi. Ancak Haçlıların Kudüs'ü işgalinden sonra Hayfa, Yafa ve Arsûf gibi Suriye limanlarının birbiri arkasından ele geçirilmesi Dımaşk ile kıyı şehirler arasındaki ticarî bağlantıya zarar verdi, Dımaşk-Mısır kervan yolu tehlikeli bir hal almaya başladı. Dımaşk yönetimi, Fâtımîlere ait Beyrut, Sûr ve Sayda gibi Suriye limanları üzerinden yapılan ticaretini korumak amacıyla Haçlı tehdidine karşı bu limanlara yardım etmekten çekinmedi. Çünkü özellikle Avrupa ile ticaret Dımaşk üzerinden bu limanlarla yapılmaktaydı.³⁰²

2.1.2 Tâcûlmülûk Böri Dönemi (1128-1132)

1128 ile 1132 yılları arasında Dımaşk'ta atabeglik yapan Tâcûlmülûk Böri, babası Tuğtegin vefat edince vasiyeti üzerine yerine geçti. Tuğtegin'in ölümünden sonra Dımaşk çok kritik bir dönem yaşadı. Bâtınîler'in Dımaşk'ı ciddi tehdidi, Haçlıların şehri ele geçirme isteklerinin gittikçe artması ve kuzeyde Musul Atabeği İmâdüddîn Zengî'nin yeni bir rakip olarak ortaya çıkması Tâcûlmülûk Böri'nin karşılaştığı meselelerdi.

Tâcûlmülûk Böri, 2 Ramazan 478/22 Aralık 1085 tarihinde doğdu. Babası Zahîrüddin Tuğtegin, oğlunun idarî ve askerî işlerde tecrübe kazanması amacıyla gençliğinden itibaren çeşitli önemli görevlere getirmiş, önce Dımaşk'a bağlı Cebele muhafızlığına, daha sonra ise Baalbek'in idaresine tayin etmişti. Tuğtegin bir sefere çıktığı ve Dımaşk'ta bulunmadığı sıralarda Böri'yi nâibi sıfatıyla şehirde bırakmaktaydı. Ayrıca Tuğtegin'in Haçlılara karşı yardım istemek için oğlunu Fahrûlmülk İbn Ammâr ile birlikte elçi olarak Bağdat'a gönderdiği de bilinmekteydi.

³⁰² Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 177, 185.

Böri, Haçlılara karşı yapılan savaşlarda bazen babasının yanında bulunduğu gibi bazı seferleri bizzat kendisi yönetmişti.³⁰³

Tâcülmülûk Böri'nin, atabeg olarak ilân edilmesinin hemen ardından karşılaştığı ilk mesele, güney Suriye'de nüfuzu artan ve Dımaşk'a ciddi bir tehdit teşkil eden Bâtınîler'di. Tuğtegin, söylendiği üzere Bâtınî dâîsi Behram b. el-Esterâbâdî'nin Dımaşk'a yerleşmesine izin vermiş, o da Dımaşk'ı bir Bâtınî karargâhı olarak kullanarak kısa sürede çok sayıda taraftar kazanmayı başarmıştı. Ancak şehir halkının Behram aleyhine artan tepkileri üzerine Tuğtegin, vezir Ebû Ali Tâhir b. Saad el-Mezdekânî'nin de desteğiyle kendisine Banyas Kalesi'ni vermişti. Banyas'ı teslim alan Behram, kaleyi tamir ve tahkim ettikten sonra her yöne propagandacılarını göndererek taraftarlarını çoğaltmaya başladı. Bâtınîler, çevredeki şehir ve köylere saldırılar düzenleyerek insanlara zarar verdi. Bu arada hasta olan Tuğtegin, bu Bâtınî faaliyetlerinden rahatsız olduysa da onlara karşı bir harekâta girişme fırsatı bulamadan hayatını kaybetti.³⁰⁴

Tuğtegin'in 522/1128 yılındaki ölümünden birkaç ay sonra Behram öldürülmüş ve onun yakın adamlarından İsmâil adında yeni bir Bâtınî dâî ona halef olmuştu.³⁰⁵ Bâtınîler'in en büyük destekçisi vezir el-Mezdekânî, bu yeni dâîye daha fazla yardım etti. Böri, babası gibi Bâtınî faaliyetlerinden endişelenmesine rağmen onlara karşı hoşgörü politikasını sürdürdü. Bu sırada Bâtınîler, Dımaşk'ta büyük bir güç kazanarak şehrin yönetimini neredeyse elde etmişlerdi. Süryani Mikhail'in

³⁰³ Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 25; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:X, s. 409. Karşı. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 87; aynı mülf, "Böri," **DİA**, C:VI, 1992, s. 326; el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye**, s. 59.

³⁰⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 342-343, 350-351; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 250; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 213-214. Karşı. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 147; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 79-80; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 108-110.

³⁰⁵ Suriye'deki Kademûs gibi kaleleri eline geçiren Behram, Lübnan'ın Bikâ Vâdîsi'ne bağlı Hasbayya bölgesindeki Vâdi et-Teym'i almak için faaliyetlerde bulunmuş ve bu bölgede yaşamış Dürzîler'in lideri Barak b. Candal'ı öldürtmüştür. Fakat Behram, intikam almak isteyen Barak'ın kardeşi Dahhâk b. Candal ve akrabalarının ani bir baskınına uğrayarak öldürülmüştü. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 352; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 214. Karşı. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 80; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 111-112.

kaydına göre onlar şehirde saraya benzer bir propaganda merkezine (Dârü'd-Dava) sahip olarak faaliyetlerini yürütmekteydi.³⁰⁶ İbnü'l-Esîr, Dımaşk'ta bulunan Ebü'l-Vefâ adlı Bâtînî liderinin vezir el-Mezdekânî'nin kendisine sağladığı destek sayesinde durumunu güçlendirdiğini ve şehirdeki otoritesinin Böri'den daha fazla olduğunu belirtir.³⁰⁷ İbnü'l-Kalânî ise, Ebü'l-Vefâ ile ilgili herhangi bir şey söylemeden Dımaşk halkının başına gelen felaket ve kötülükten sorumlu tutulan Şazî el-Hâdim adında başka birinin bulunduğunu kaydederek Böri'nin Bâtînî faaliyetlerini asla tasvip etmediğini ve onları yok etmek için fırsat beklediğini ifade eder.³⁰⁸ Kayıtlardan anlaşıldığına göre, vezir el-Mezdekânî'nin Haçlılarla irtibatı söz konusudur. Konu ile ilgili olarak İbnü'l-Esîr, vezirin Haçlılara mektup yazarak Sûr şehrinin kendisine verilmesi karşılığında Dımaşk'ı onlara teslim edeceğini bildirdiğini ve Haçlılar ile el-Mezdekânî arasında bir anlaşma olduğunu rivayet etmektedir. Bu anlaşmaya göre bir Cuma günü Dımaşk içindeki Bâtînîler'in bir grubu, şehri zapt etmeye gelecek olan Haçlılara kapıları açarken, diğer grubu Emeviyye Cami'nin çıkışlarını tutarak halkın ve askerlerin Haçlılara karşı savaşmasına engel olacaktı. İbnü'l-Esîr rivayetinin devamında Böri'nin, bu gizli Haçlı-Bâtînî anlaşmasından haberdar olunca derhal vezir el-Mezdekânî'yi yanına çağırarak onu öldürttüğünü ve şehir halkına da Bâtînîler'i öldürmelerini emrettiğini söyler. Dımaşklı tarihçi İbnü'l-Kalânî, bu olaya şahit olmasına rağmen vezir el-Mezdekânî ile Haçlılar arasında yapılan anlaşma hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. İbnü'l-Kalânî'nin ve ondan aktaran Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin kayıtlarına göre Böri'nin Bâtînîler'e karşı harekete geçmesine sebep olan olay, Dımaşk şahnesi³⁰⁹ el-Hâcib Yûsuf b. Fîrûz'un ve şehrin reisi Sikatülmülk Müferric b. Hasan Sûfî'nin teşvik ve desteğidir. Bunun üzerine Bâtînîler'in kazandıkları gücün sorumlusu olarak görülen vezire suikast tertip edilmiştir. Tâcûlmülûk Böri, 17 Ramazan 523/3 Eylül 1129 Çarşamba günü Dımaşk Kalesi'ndeki

³⁰⁶ Süryânî Mikhail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi*, s. 106.

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer.

³⁰⁸ İbnü'l-Kalânî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 351-355; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, aynı yer; Karş. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, aynı yer; aynı mülf, "Böri", *DİA*, C:VI, s. 326; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 110-113.

³⁰⁹ Şahne, devletin idarî ve askerî teşkilatında Dımaşk reisinden sonra gelen en önemli görevlilerden biriydi. Geniş bilgi için bkz. Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 282-284.

Kübbtü'l-Verd'de (Güller Köşkü) yapılan toplantıdan sonra vezir el-Mezdekânî'nin öldürülmesini emretti. Vezirin başı kesilerek kalenin kapılarından Babü'l-Hadîd'e asıldı ve birkaç gün sonra cesedi yakıldı. Daha sonra askerler Dârü'd-Dava'ya gidip buradaki Bâtınîler'i tamamen yok etti. Böri'nin planı gereğince Dımaşk halkı ve Ahdâs kuvvetleri, el-Mezdekânî'nin öldürülme haberini duyunca ayaklandılar ve kaynaklarda geçen ifadelerle göre neredeyse Dımaşk'ta bulunan bütün Bâtınîler'i öldürerek şehri onlardan temizlediler. Geride kalan Bâtınîler ise dağıldılar. Dımaşk'ın sokakları korkunç bir katliama sahne oldu. Bu olayda öldürülen Bâtınîler'in sayısı konusunda kaynaklar 6.000 ile 20.000 kişi arasında değişen rakamlar vermektedirler.³¹⁰ Bu katliamı yapmaya sevk eden sebep ne olursa olsun, Böri'nin, uygun fırsatı bulduğunda Dımaşk'ı kurtarmak için Bâtınîler'e karşı hızla harekete geçmesi zorunluydu. Çünkü bu sıralarda Haçlılar da, Dımaşk'ı ele geçirmek için hazırlık içindeydi.

Bâtınîler'in Dımaşk'ta uğradıkları büyük felâketin haberi Banyas'a ulaşınca, Bâtînî dâîsi İsmâîl, Dımaşk halkının yaptığı gibi kaledekilerin ayaklanmasından veya Böri'nin kaleye saldırmasından endişeye düştü. Bunun üzerine İsmâîl, Haçlılara haber göndererek kendisi ve adamlarıyla onların himayesine girmesi karşılığında Banyas'ı kendilerine teslim etme önerisinde bulundu. Böylece Haçlılar, Kudüs-Dımaşk yolu üzerinde stratejik bir mevkiye sahip olan Banyas Kalesi'ni zorlanmadan elde ettiler. Haçlıların koruması altında olan İsmâîl çok geçmeden bir hastalığa yakalanarak öldü ve 524/1129 yılının sonlarında Banyas'ta defnedildi. Bu arada adamları ise Banyas'tan gizlice çıkarak Haçlı topraklarına yerleşti.³¹¹ Böylece Böri, başta Dımaşk olmak üzere Güney Suriye'yi Bâtınîler'den temizleyerek onların bölgedeki nüfuzlarına son verdi.

³¹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 354-355; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 53; İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, aynı yer), bu olayın 15 Ramazan günü olduğunu kaydeder; Sıbt İbnü'l-Cevzi (*Mir'âtü'z-Zamân*, aynı yer), bu İsmâîlî katliamı tarihini 7 Ramazan 523 olarak vermiştir; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 373; İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, *el-Bûstânü'l-Câmi*, s. 336; Süryânî Mihail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi*, (s. 107), bu katliamda öldürülen İsmâîlîler'in sayısını abartılı olarak 70 bin kişi göstermektedir. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 96-97; Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 121; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 113.

³¹¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 355-356; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 251; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 218; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:II, s. 40, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 317. Karş.

Haçlıların Dımaşk'ı İkinci Defa Zapt Etme Girişimi (1129)

Tâcûlmülûk Böri, Dımaşk'ı Bâtînî tehlikesinden kurtarmayı başardıysa da çok geçmeden yeni bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Daha önce anlatıldığı gibi Kudüs Kralı II. Baudouin, 520/1126 yılında Dımaşk'a yönelik başarısız bir zapt girişiminde bulunmuştu. Kral, Tuğtegin'in 522/1128 yılındaki ölümünü fırsat bilerek şehri ele geçirmek için yeni bir girişimde bulunma kararı aldı. Ancak kral, Dımaşk'a karşı büyük bir sefer düzenleyebilmesi için çok sayıda askere ihtiyaç duyacağını ve kendi birliklerinin yeterli olamayacağını anladı. Bu amaçla II. Baudouin, Templier Şövalye Tarikatı'nın³¹² ilk büyük üstâdı Hugue de Payens'i asker toplamak için Avrupa'ya yolladı. Bu arada Dımaşk'ta Bâtînî katliamı üzerine meydana gelen olaylar kralın lehine geliyordu. Çünkü Banyas'ın Bâtînî dâisi İsmâil tarafından Haçlılara teslim edilmesi, Baudouin'in Dımaşk ve civarını alma arzularını besledi ve şehre karşı teşebbüsünü kolaylaştırdı.³¹³

Dımaşk'ı kolay alabileceklerini ümit eden Haçlılar, vezir el-Mezdekânî'nin ve şehirdeki İsmâîlîlerin öldürüldüklerinden haberdar olunca son derece üzüldü. Buna rağmen Dımaşk'a karşı bir sefer düzenlemeye kararlı olan Kral II. Baudouin, Trablus Kontu Pons, Antakya Prinkepsi II. Bohemund ve Urfa Kontu Joscelin'i yardıma çağırdı. Bu şekilde bir araya gelip toplanan Haçlı liderleri Dımaşk üzerine yürümeye karar verdiler. Haçlılar, önce Banyas'a gelerek burayı teslim aldıktan sonra Dımaşk'a doğru ilerlemeye başladılar. Bu arada Kudüs Krallığı'na dönmüş olan Hugue de Payens'in Batı'dan topladığı askerler II. Baudouin'in kumandasındaki Haçlı ordusunu takviye etti. Ayrıca Kudüs'e gelip kralın kızı Mélisende (525-547/1131-1152) ile

Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 148; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 97; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 122; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 114.

³¹² Ortaçağ İslâm tarihçilerinin "Dâviyye" dedikleri Templier (Templar) tarikatı, 1119 yılının sonunda Champagne şövalyelerinden Hugues de Payens ve arkadaşları tarafından II. Baudouin'in verdiği izinle Kudüs'te kurulmuş ve 1128'de toplanan Troyes Konsili'nde resmen bir tarikat olarak tanınmıştır. Bu şövalyeler, hem hayır işleriyle hem de askerî konularla meşgul oldular. Templier şövalyeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhittin Çeken, **İsa'nın Yoksul Askerleri. Tapınak Şövalyeleri. Kuruluşu, Yükselişi, Düşüşü ve Kurumsal Yapısı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2020, s. 29 vd; Şeşen, "Dâviyye ve İsbîtarîyye", **DİA**, C:IX, 1994, s. 19.

³¹³ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 40, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 273. Ayrıca bkz. Malcolm Barber, **Tapınak Şövalyelerinin Tarihi**, terc. Berna Ülner, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006, s. 31-32; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 120-122.

evlenen Fransız asilzadesi Anjou Kontu Foulque'un yanında getirdiği birlikler de bu sefere katıldı. Latin tarihçisi Willermus Tyrensis, Haçlı ordusunun sayısı ile ilgili hiçbir rakam vermezken, İbnü'l-Kalânîsî, Haçlıların sayılarının 60.000 kadar olduğunu belirtir. Ancak bu rakam abartılı gözükmetedir. İbnü'l-Esîr ise Haçlıların yaklaşık 2000 şövalye ve sayılamayacak kadar piyadesinin olduğunu kaydeder. Haçlı ordusunun sayısı konusuna değinen çağdaş araştırmacı Jamal Al-Zanki, bu ordunun 2000 şövalye olmak üzere 30.000 kişiden fazla olmadığını düşündüğünü ve bu rakam doğruysa Haçlıların o dönemde şövalye sıkıntısı çektiği anlamına gelebileceğini belirtir. Ancak çağdaş araştırmacı Nicholas Morton, Urfa, Antakya ve Trablus'tan gelen yardım birlikleri ve Batıdan gönderilen takviye askerleri ile Baudouin'in elinin güçlendiğini ve bunun üzerine Haçlı Devletleri tarihindeki en büyük seferlerden birini veya muhtemelen en büyüğünü düzenlediğini ileri sürer.³¹⁴

Tâcûlmülûk Böri, bu Haçlı hareketini duyunca Dımaşk'ı savunmak için hemen gerekli tedbirleri almaya başladı. Ayrıca çevredeki Arap emîrlere ve Türkmen beylere elçiler yollayıp acil yardım istedi. Aynı zamanda Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin ve İbn Kesîr'in kaydına göre Böri, Dımaşklı Hanbelî fakihî Ebü'l-Kasım Abdülvehhâb eş-Şîrâzî'yi³¹⁵ bazı tüccarlarla Haçlılara karşı yardım istemek için Bağdat'taki Abbâsî Halifesi Müstersîd-Billâh'a (511-529/1118-1135) elçi olarak gönderdi.³¹⁶

Banyas'tan hareket eden Haçlılar, Zilkade 523/Ekim-Kasım 1129 tarihinde Mercü's-Suffâr üzerinden Dımaşk'a giderek şehrin güneybatısındaki Cîsrü'l-

³¹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 356-357; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 251; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 218; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, aynı yer, Türkçe terc. Ergin Ayan, aynı yer. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 94; Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 122-123; Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi*, s. 42; Nicholas Morton, *The Crusader States and Their Neighbours*, Oxford University Press, 2020, s. 97; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 115-117.

³¹⁵ Şerefü'l-İslâm Abdülvehhâb b. Abdilvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî, Dımaşk'ta önde gelen Hanbelî âlimlerinden biri idi. Şehirde Hanbeliyye Medresesi'ni kurdu ve 1141 (536)'de vefat etti. Ferhat Koca, "İbnü'l-Hanbelî, Ebü'l-Kasım", *DİA*, C:XXI, 2000, s. 67.

³¹⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 357; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, aynı yer; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XI, s. 373. Karş. Al-Asimî, *ed-Devletü'l-Böriyye*, s. 157; Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 122.

Haşeb'i³¹⁷ (Ahşap Köprüsü) geçip yakın bir yerde ordugâhlarını kurdular. Bunu duyan Böri, derhal kendisine yardıma gelip Dımaşk civarında kamplarını kuran Türkmen kuvvetlerinden ve Emîr Mürre b. Rebîa liderliğindeki Arap bedevîlerden oluşan 8000 kişilik atlı birlikleriyle birleşerek Haçlılara karşı harekete geçti.³¹⁸ Ancak, İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre³¹⁹, Böri bu kalabalık Haçlı ordusu karşısında savaşılamayacağını anlayıp kuvvetlerini birkaç gruba ayırarak Haçlı ordugâhının önünde dikildi ve saldırıya başlamak için onları kışkırtmaya çalıştı. Böylelikle Haçlıların kendilerini kışkırtan grupları takip etmesine ve ordunun dağılmasına sebep olacaktı. Bununla birlikte Böri, birkaç gün sonra Haçlıların hiçbir karşı harekette bulunmadıklarını görünce bunun sebebini araştırdı ve casusları vasıtasıyla Haçlı askerlerinden büyük bir kısmının erzak toplamak için Havran'a gittiğini öğrendi. Haçlılar, aslında askerî güç yetersizliğinin yanı sıra Dımaşk'ı uzun süre kuşatmak için yiyecek sıkıntısı da çekiyorlardı. Willermus Tyrensis, İbnü'l-Kalânîsî'yi doğrularcasına Haçlıların Mercü's-Suffâr'a ulaştıklarında Dımaşk'ı kuşatmadan önce erzak ve diğer ihtiyaç malzemeleri temin etmek için Guillaume de Bures'i 1000 şövalye ile birlikte etraf köyleri yağmalamaya gönderdiklerini kaydetmektedir.³²⁰

Tacülmülk Böri, bu fırsatı iyi değerlendirerek hiç tereddüt etmeden Haçlı kuvvetlerini ordugâhına dönerken pusuya düşürmek amacıyla Emîr Şemsü'l-Havâss kumandasında Dımaşklı Türk askerleri ile Türkmenleri ve Mürre b. Rebîa emrindeki Araplardan bir grubu yolladı. Ayrıca Hama kuvvetlerinin başında Emîr Seyfû'd-Devle Savar'ı da bu birliklere dahil etti. Böri'nin emri üzerine Müslüman birlikleri, gece

³¹⁷ Şihâbî (*Sumûdü Dımaşk Emame'l-Hamaletî's-Salibiyye*, s. 138-147), bu köprünün Dımaşk'a yaklaşık 8 km. uzaklıktaki Dâreyyâ köyünün yanında ve Beredâ Nehri'nin kollarından biri olan ed-Dârânî Nehri'nin üzerinde bulunmasının mümkün olduğunu belirtir.

³¹⁸ Bu yardım kuvvetlerinin sayısı hakkında bilgi veren tek kaynak İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, aynı yer), Haçlıların 523 yılının Zilhicce ayında Dımaşk önüne gelerek şehri kuşatmaya başladıklarını zikreder.

³¹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 357-358.

³²⁰ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, aynı yer; Süryânî Mikhail, s. 91; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:II, s. 40-41, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 273-274. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 94-95; Al-Asîmî, *ed-Devletü'l-Böriyye*, s. 158; Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 122-123.

boyunca ilerleyerek şafak sökerken Dimaşk'ın güneydoğusundaki Burak³²¹ adlı bir yere geldiler ve burada Haçlılara pusu kurdular. Gerçekten Havran'dan dönmekte olan Haçlılar, Müslüman birliklerinin ani bir baskınına uğrayarak onlardan çoğu öldürölüp imha edildi. Ancak Guillaume de Bures az sayıda şövalye ile kaçıp canlarını kurtarabildi. İbnü'l-Esîr, Haçlı kumandanı Guillaume de Bures'in 40 kişi ile kaçmayı başardığını, Müslümanların 10 bin yük hayvanı ele geçirdiklerini ve Haçlılardan 300 kişiyi esir aldıklarını kaydeder. Müslüman birlikleri, muzaffer olarak ve bol miktarda ganimetle Dimaşk'a döndüler. Bu zafer şehir halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. İslâm kaynaklarına göre bu yenilginin haberini alan Haçlılar, Müslüman ordusuna karşı savaşamayacaklarını anlamış ve taşıyabilecekleri silah ve eşya dışında her şeyi yakıp geri çekilmişlerdi. Bu arada Dimaşk'a dönen Müslüman birlikler, ertesi sabah Haçlı ordugâhına saldırmak üzere harekete geçti ancak ordugâha yaklaşınca Haçlıların buradan ayrıldıklarını görerek peşlerine düştü. Taberiye'ye kadar onları takip edip, bazılarını öldürdüler. Müslümanlar karşısında alınan bu yenilgiyi hafifletmeye çalışan Willermus, Kral II. Baudouin'in bu yenilgi haberini aldığıında öldürölenlerin intikamını almak için Dimaşk'a derhal taarruz etmeyi emir verdiğini, fakat tam bu sırada başlayan şiddetli yağmur ve fırtına yüzünden bu kötü hava koşulları içinde şehre taarruz ve kuşatma mümkün olamayacağını anlayıp vazgeçmek zorunda kaldığını kaydetmektedir.³²² Nitekim kötü hava koşullarının yanında Haçlılar, Burak felaketinde verdikleri ağır kayıplar ve temin edemedikleri gerekli yiyecek ve diğer malzemeler sebebiyle şehri kuşatmadan vazgeçmek ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Göröldüğü üzere, Haçlıların bu Dimaşk'ı ikinci defa ele geçirme girişimi

³²¹ Bugünkü Havran'daki Der'â ilinin es-Sanamayn ilçesine bağı el-Mismyah şehrinin 18 km. kuzeydoğusunda yer alan bir köydür. Talas, **el-Mu'cemü'l-Cografî**, C:I, s. 267.

³²² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 358-360; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, aynı yer; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, aynı yer; **Süryânî Mikhail** (aynı yer), Haçlıların Dimaşk emirinden 20 bin dinar aldıklarını ve yıllık vergi alacaklarını şart koşarak barış akdedip yerlerine döndüklerini söyler; Willermus Tyrensis (**A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 41-43, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 274-275), Burak felaketinin 6 Ocak 1130 tarihinde vukubulduğı kaydeder. Ayrıca bkz. Cahen, **La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades et la Principauté Franque D'Antioch**, Paris, P. Geuthner, 1940, s. 348; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 148; Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, C:II, 91; aynı müelf, "Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı Savar", **Belleten**, C:XLVIII, No: 191-192 (Temmuz-Ekim 1984)'ten ayrı basım, Ankara 1985, s. 459; Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 95; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 123-124; bu girişim ile ilgili rivayetler hakkında geniş bilgi bkz. Şihâbî, **Sumûdü Dimaşk**, s. 127-146.

de başarısızlıkla sonuçlanmış ve Böri Dımaşk'ı büyük Haçlı tehlikesinden kurtarmayı başarmıştır.

Böri'nin İmâdeddin Zengî ile İlişkisi

Bu dönemde Musul Valisi Aksungur el-Porsukî'nin bir Bâtınî tarafından öldürülmesi üzerine Musul valiliğine atanan İmâdüddin Zengî b. Kasîmüddeve Aksungur'un³²³ tarih sahnesine çıkışı, Haçlı Seferleri sürecinde başta Dımaşk olmak üzere Suriye tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Zengî, Haçlılara karşı yürütülen mücadelelerde sadece başarı kazanmak değil onlarla daha düzenli ve disiplinli bir şekilde mücadele etmek suretiyle bölgede kurulan Haçlı Devletleri'ni tamamen ortadan kaldırmayı hedefledi ve bunu gerçekleştirmek için bölgedeki şehirleri ele geçirip kendi hâkimiyetinde birleştirerek Haçlılara karşı güçlü bir Müslüman cephesi oluşturmaya çalıştı. Haçlıların Suriye kıyı şehirlerini ele geçirmesiyle Halep, Hama, Humus ve Dımaşk gibi şehirler Haçlı saldırılarına açık hale gelmişti. Dolayısıyla bu şehirler, Zengî'nin de Suriye'de ele geçirmek için uğraştığı ana hedeflerdi. Bu amaçla harekete geçen Zengî, Musul'da idaresini iyice yerleştirip sağlamlaştırdıktan sonra kısa sürede Cezîre-i İbn Ömer, Nusaybin, Sincar, Habur ve Harran'ı aldı ve Kuzey Suriye'nin en önemli şehri olan Halep'e girerek şehre sahip oldu (17 Cemâziyelâhir 522/18 Haziran 1128). Halep'ten sonra Suriye'nin orta bölgesindeki Hama ve Humus'u hedefledi. Çünkü Zengî'nin Dımaşk-Halep yolu üzerinde yer alan bu iki önemli şehri kendi topraklarına katmasıyla Dımaşk Atabegliği'nin gücü zayıflayacak ve şehre hâkim olması kolaylaşacaktı.³²⁴

³²³ Türk-İslâm dünyasının en büyük komutanlarından biri olan İmâdüddin Zengî, babası Aksungur'un Tutuş tarafından 487/1094 yılında öldürülmesinden sonra Musul valilerinin himayesinde büyüdü ve onların Haçlılarla giriştikleri savaşlara katılarak büyük tecrübe kazandı. Zengî 521/1127'de Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul Valiliğine getirildi ve böylece Musul Atabegliği oluşmuş oldu. İmâdüddin Zengî'nin 1127 yılına kadar ki hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb** (nşr. Ali Sevim), s. 157; İbnü'l-Esîr, **et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegîyye**, s. 6-32; aynı mülf, **el-Kâmil**, C:IX, s. 83 vd. Karş. Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin Haçlılarla Mücadelesi", **Şarkiyat Mecmuası**, 36 (2020), s. 108-109; Bezer, "Zengî, İmâdüddin", **DİA**, C:XLIV, 2013, s. 258-259.

³²⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 242-244, 246-247; aynı mülf, **et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegîyye**, s. 32, 35-39; İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb** (nşr. Ali Sevim), s. 157-159; aynı mülf, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 301. Karş. ; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 149; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 88-89; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 119; Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 108-111; Bezer, "Zengî", **DİA**, C:XLIV, s. 259.

İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre³²⁵ 524/1130'da Halep'te bulunan İmâdüddin Zengî, Böri'ye haber yollayarak Haçlılara karşı cihat için yardım talebinde bulundu. İki taraf arasında karşılıklı elçilerin gönderilmesinin ardından Böri, kendi ülkesine ve askerlerine zarar gelmeyeceğine dair teminat aldıktan sonra Zengî'ye yardım göndermeyi kabul etti. Böri, Emîr Şemsü'l-Havâss kumandasında 500 atlıdan oluşan bir birlik gönderdi ve Hama Emîri oğlu Bahâeddin Sevinç'e mektup yazarak askerleriyle birlikte Zengî'ye yardım etmek için Halep'e gitmesini emretti. Fakat Zengî, yanına gelen Sevinç'i iyi bir şekilde karşılayıp ona ikramda bulunmasına rağmen birkaç gün sonra Dimaşk ordusundaki emir ve kumandanlarla birlikte yakalayarak Halep'te tutsak etti. Onlara ait çadırlar ve ağırlıklar yağmalandı. Bunun ardından Hama üzerine yürüyen Zengî, 8 Şevval 524/14 Eylül 1130 tarihinde savunmasız bir durumda olan şehri kolayca ele geçirdi. Kaynaklara göre Sevinç'i tutuklamak için Zengî'yi teşvik eden Humus Emîri Kırhan b. Karaca idi.³²⁶ Zengî'nin hizmetine giren Kırhan, Hama'yı kendisine vermesi karşılığında ona büyük miktarda para teklif etmişti. Zengî teklifi uygun bulsa da şehri Kırhan'a teslim ettiği gün onu yakalatmıştı (14 Şevval/20 Eylül). Bundan sonra Zengî, Humus'u ele geçirmek için şehri kırk gün kadar kuşattı fakat başarılı olamadı. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla kuşatmayı kaldırmak zorundan kaldı, Sevinç ve diğer Dimaşklı esirlerle birlikte Musul'a geri döndü.³²⁷

Zengî'nin bu şekilde davranışı, Tuğteginliler ve Zengîler arasındaki ilişki açısından bir başlangıç noktası teşkil etti. Çünkü Zengî'nin önce Hama'yı alması

³²⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 361-362.

³²⁶ 507/1113 yılında Musul Valisi Mevdud'un öldürülmesinden sonra Humus Emîri Kırhan b. Karaca, Dimaşk Atabeği Tuğtegin ile Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar arasında vuku bulan anlaşmazlık sırasında sultanın tarafı tuttu. Daha sonra Tuğtegin, onu itaat altına almaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Kırhan b. Karaca, Humus ve çevresini bağımsız olarak idare etmeye devam etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 305, 332; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 154, 158. Ayrıca bkz. Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 161.

³²⁷ İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, C:IX, s. 251-252), Hama'nın zaptını 523 yılı olayları arasında zikreder; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 221; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 303-305. Ayrıca bkz. Cahen, **La Syrie du Nord**, s. 348; Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 89-91; Stevenson, **The Crusaders in The East**, s. 125; Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu**, C:II, s. 97; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 119-121; Küçükspahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 112; Bezer, "Zengî", **DİA**, aynı yer.

ardından Humus'u kuşatması sonraki hedefinin Dımaşk'ı ele geçirmek olacağı anlamına gelmekteydi. Sevinç'in başına gelenler de Zengi'ye bakış hususunda endişelenmelerine sebep olmuştu. Bu sebeple Tuğteginliler, Dımaşk Atabegliği'nin varlığını devam ettirmek amacıyla Haçlılarla ittifak yapmakta sakınca görmeyerek, kuzeydeki Zengîler Atabegliği ile güneydeki Kudüs Haçlı Krallığı arasında denge politikasını uyguladı. Bu politika, Dımaşk Atabegliği'nin ömrünü 549/1154 yılına kadar uzattı. Bu konuyla ilgili olarak Harold S. Fink, "*Dımaşk Atabegliği'nin varlığı, güç dengesinin başarılı bir şekilde korunmasına bağlıydı*" derken³²⁸, David Nicolle, bu Atabegliğin "*Birinci ve İkinci Haçlı Seferleri arasındaki öyküsü, bağımsızlığa kavuşma ve ardından bu bağımsızlığı korumak üzere mücadele hikâyesidir*" demektedir.³²⁹ Fakat görüleceği üzere iki ateş arasında kalan Tuğteginliler zaman zaman kendi topraklarını kaybedeceklerdi.

Tacülmülk Böri, oğlu Sevinç'in ve kumandanlarının serbest bırakılması için Zengî'ye elçiler gönderdi. İki taraf arasında yapılan mektuplaşmaların sonucu Zengî'nin elinde olan esirlerin serbest bırakılması karşılığında Böri tarafından 50.000 dinar fidye ödenmesiydi. Ancak Böri, daha şanslı olup Zengî'ye bu fidyeyi ödmeden oğlunu ve kumandanlarını kurtarmayı başardı. 525/1131 yılında Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh ile arasında anlaşmazlık bulunan Hille Emîri Dübeyş b. Sadaka, Busrâ'nın doğusundaki Sarhad Kalesi'ne gitmek üzere Irak'tan Suriye'ye kaçarken çölde yollarını kaybetti ve Dımaşk yakınlarına ulaştı. Bu arada Böri, Dübeyş'in el-Gutâ'nın doğusunda oturan Maktum b. Hassan b. Mismar bedevî kabilesinin köyüne geldiğine dair haber alınca hiç vakit kaybetmeden bir grup süvariye göndererek onu yakalatıp Dımaşk'a getirtti ve şehrin iç kalesinde hapsetti (6 Şaban/6 Temmuz). Daha sonra durumu Halife Müsterşid-Billâh'a bildirdi. Halife de Dübeyş'i Dımaşk'a göndereceği adamlarına teslim etmesini emretti. İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre³³⁰, bundan haberdar olan İmâdüddin Zengî, derhal Böri'ye haber göndererek Dübeyş'i kendisine teslim etmesi karşılığında oğlu Sevinç ile Dımaşklı esirleri serbest

³²⁸ Fink, "The Role of Damascus...", s. 49.

³²⁹ Nicolle, **İkinci Haçlı Seferi**, s. 8; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 121.

³³⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 366-367.

bırakacağını ve fidye olarak kararlaştırılan 50.000 dinarı ödemeyi teklif etti. Ancak İbnü'l-Esîr, Zengî'nin Böri'ye haber yollayıp Dübeys'i kendisine teslim etmesine karşılık oğlunu ve diğer esirleri serbest bırakacağını bildirdiğini fakat Böri'nin bu teklifi reddedmesi üzerine Zengi'nin onu Dımaşk'a yürüyüp şehri kuşatmak ve topraklarını yağmalayıp tahrip etmekle tehdit ettiğini belirtir.³³¹ Büyük bir ihtimalle Böri, halifeye vermiş olduğu söz sebebiyle Zengi'nin teklifini kabul etmekte tereddüt göstermiş fakat oğlunu esaretten kurtarmak için bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır. Nihayet 8 Zilkade 525/2 Ekim 1131'de Dımaşk-Humus yolu üzerindeki Kâra'da³³² iki taraf arasında esirler karşılıklı olarak değiştirildikten sonra Sevinç Dımaşk'a döndü.³³³ Böri diplomasi yoluyla oğlu Sevinç'i yanındakilerle birlikte kurtarmayı başarmış aynı zamanda Zengi ve Abbasi Hilafeti'ni de kendisine düşman etmeden kazanma yolunu seçmişti. Bu aynı zamanda Dımaşk'ın da büyük bir tehlikeden kurtarılması anlamına gelmekteydi.

Böri'nin Dımaşk'ta Vefatı

Alamut'taki Bâtînîler, 523/1129 yılında Dımaşk'taki arkadaşlarının başlarına gelene çok üzüldüler ve onların intikamını almak için harekete geçerek Böri'ye suikast düzenlediler. Alamut'tan Dımaşk'a gönderilen iki Horasanlı Bâtîni fedaisi, asker olarak hizmette bulunup kısa sürede Böri'nin koruması için Horasanlı kuvvetlerden oluşan muhafız birliğine girmeyi başardılar. 5 Cemâziyelâhir 525/5 Mayıs 1131 Perşembe günü bu fedailer, Dımaşk Kalesi'ndeki hamamdan sarayına dönerken Böri'yi boynundan ve böğründen hançerleyerek ağır şekilde yaraladılar. Böri, kendini korumak için zırh giymesinden dolayı bu saldırıdan kurtulmuş ve kısa bir süre iyileşmiş fakat böğründen aldığı yara tamamen kapanmamıştır. Çok geçmeden Böri, bu yaradan kurtulamayacağını anlayarak büyük oğlu Şemsülmüluk İsmâil'in

³³¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 252, 258.

³³² Humus'nun 65 km. uzaklıkta yer alan bir köydür. Talas, **el-Mu'cemü'l-Cografî**, C:IV, s. 501.

³³³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 366-367; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 252, 258; aynı mülf, **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegiyye**, s. 46; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 221, 231-232. Karş. Cahen, **La Syria du Nord**, 348-349; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 91-92; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 122-123.

kendisinden sonra yerine geçmesini vasiyet etti. Ertesi yıl 21 Recep 526/7 Haziran 1132 Pazartesi günü hastalığının ağırlaşması üzerine Dımaşk'ta vefat etti.³³⁴

Böri'nin ölümü, şehir halkı arasında büyük üzüntü yarattı ve onun için gözyaşı döküldü. Yumuşak huylu, cesur ve çok cömert bir kimse olan Tacülmülk Böri, sadece dört buçuk yıl kadar süren hâkimiyeti sırasında Dımaşk'ı bütün tehditlere karşı korumayı başardı. İdarî alanda babası Tuğtegin'in siyasetini devam ettirdi. Babasının valilerini ve diğer devlet adamlarını yerlerinde bırakmış, onlara iyi muamelede ve ikramda bulunmuştu.³³⁵

Böri zamanında Dımaşk'ta bazı medreseler ve camiler inşa edilmiştir. Dımaşk'ın büyük emîrlerinden Nâsırüddeve Tarhân, 525/1130-31 yılında Hanefiler için Tarhâniyye Medresesi'ni yaptırmıştır.³³⁶ Böri'nin karısı Safevtülmülk Zümrüd Hatun,³³⁷ 526/1131-32 yılında Hanefiler için Hâtûniyye Berrâniyye Medresesi'ni ve Mescidini yaptırmıştır.³³⁸ Ayrıca bu dönemde Dımaşk'a yerleşen şair Muhammed b. Nâsır İbnü'l-Kayserânî³³⁹ ve Hanefî fakihi Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Belhi³⁴⁰ gibi âlim ve şairler şehirde ilim ve edebiyat alanında önemli

³³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 365-366, 368, 370-371; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:X, s. 410; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 265-266; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 244. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 97-98; aynı mülf, "Böri", **DİA**, C:VI, s. 327.

³³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 350, 360-361, 364-365, 370. Ayrıca bkz. Alptekin, "Böri", **DİA**, C:VI, s. 327.

³³⁶ İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, s. 201. Ayrıca bkz. Şihâbî, **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, C:II, s. 193.

³³⁷ Zümrüd Hatun, Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak'ın kız kardeşi olup Tacülmülk Böri ile evlendi. İyilik seven ve âlimlere değer veren bir kimse idi. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:LXIX, s. 167; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XI, s. 445

³³⁸ İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, s. 218-219. Ayrıca bkz. Şihâbî, **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, C:II, s. 180.

³³⁹ Suriye'nin önde gelen şairlerindendi. 493/1100'de Haçlıların Filistin'in Kaysâriye şehrini zaptından sonra Dımaşk'a geldi. 548/1153 yılında vefat etti. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 498; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:LVI, s. 101-102; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 422-426; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân**, C:IV, s. 458-461.

³⁴⁰ Hanefî fakihi ve âlimi Burhaneddin el-Belhi, 510/1116 yılından sonra Dımaşk'a geldi. Burada büyük ilgi gören el-Belhi, Tarhâniyye, Hâtûniyye Berrâniyye ve Belhiyye Medreseleri'nde müderrislik yaptı. Bölgede meydana gelen bazı olaylarda önemli bir rol oynamıştır. 548/1153 yılında Dımaşk'ta vefat etti. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 499-450; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti**

gelişme sağlamışlardır. Devrin meşhur şairi İbnü'l-Hayyât ed-Dımaşkî³⁴¹ de Böri'ye birkaç kaside yazmıştır.³⁴²

2.1.3 Şemsü'l-Mülûk İsmâil Dönemi ve Dımaşk (1132-1135)

Ebu'l-Feth Şemsü'l-Mülûk İsmâil, 7 Cemâziyelâhir 506/29 Kasım 1112 tarihinde doğdu. Hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. İsmâil, babası Tacülmülk Böri'nin 21 Recep 526/7 Haziran 1132 tarihinde vefatından sonra onun vasiyeti gereği yerine geçti.³⁴³

Şemsü'l-Mülûk İsmâil'in, Dımaşk Atabegliği'nin başına geçmesinden sonra karşılaştığı ilk mesele Baalbek Valisi kardeşi Muhammed'in isyanı idi. Tacülmülk Böri hayattayken Baalbek şehrini oğlu Muhammed'e iktâ etmişti. Ancak Böri'nin ölümünden sonra oğlu Muhammed, civar bölgelerde hâkimiyetini genişletmeye başladı ve Baalbek'in kuzeydoğusunda el-Bikâ Vâdisi'nde yer alan el-Labva اللبوة ve er-Ra's الرأس (Ra's Baalbek) kalelerindeki muhafızlarla haberleşerek onlara bu iki kaleyi yolladığı valilere bırakmalarını istedi. İsmâil, ilk olarak bu meseleyi dostlukla halletmeye çalıştı ve kardeşine mektup yazıp bu kaleleri babasının buraya tayin ettiği naîblere geri vermesini talep etti. Fakat Muhammed tarafından bu talep uygun bulunmadı.³⁴⁴

Aslına bakılırsa Muhammed'in Dımaşk'a hububat sağlayan el-Bikâ Vâdisinde Baalbek merkez olmak üzere bağımsız bir emirlik kurma düşüncesi bulunmaktaydı ve bu da Dımaşk için büyük tehlike arz edecekti. Bunun üzerine Şemsü'l-Mülûk İsmâil,

Dımaşk, C:XLI, s. 389-341; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 440 443; Nuaymî, **ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris**, C:I, s. 368-369, 386, 415.

³⁴¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed et-Tağlebî İbnü'l-Hayyât ed-Dımaşkî, Dımaşk şairlerinin en büyüğü olarak kabul edilmektedir. Şiirleri “Dîvânü İbni'l-Hayyât” adını verdiği bir divanda toplanarak yayınlanmıştır. 517/1123 yılında Dımaşk'ta vefat etti. Süleyman Tülücü, “İbnü'l-Hayyât et-Tağlebî”, **DİA**, C:XXI, 2000, s. 80.

³⁴² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 371.

³⁴³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 372, 390; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:VIII, s. 379.

³⁴⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 372-373; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 266, 258; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 245. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 99; Al-Zankî, “The Emirate of Damascus...”, s. 132-133.

el-Labva ve er-Ra's (Ra's Baalbek) kalelerini geri almak için hazırlıklara başladı. Zilkade ayı sonlarında 526/Ekim 1132'de Dımaşk'tan ayrılan İsmâil, sanki başka bir yere sefer yapacağı izlenimi vererek kuzeye yöneldi ancak aniden batıya dönüp önce el-Labva sonra da er-Ra's kalelerine saldırarak bir günde bu iki kaleyi teslim aldı. İsmâil, buraya yeni valilerini tayin ettikten sonra kardeşinin bulunduğu Baalbek üzerine yürüdü. Bunu duyan Muhammed, derhal İsmail'e karşı koymak için hazırlıklara girişti, el-Bikâ Vâdisi'nden ve çevredeki dağlardan çok sayıda köylüden destek aldı. Muhammed, kardeşi İsmâil'in Dımaşk ordusuyla gelip, Baalbek'i kuşatmaya başladığında ona karşı şehir içindeki askerlerin bir kısmını gönderdi. Ancak bu askerler bozguna uğradı, geri kalanları da Baalbek'e kaçtı. İsmâil, birkaç gün sonra şehri şiddetli bir hücumla ele geçirdi ve iç kaleyi kurduğu mancınıklarla dövüp taarruzda bulundu. Bunun karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayan Muhammed, İsmail'e haber göndererek ona itaat arz edip babasının günlerinde olduğu gibi kendisini yerinde bırakmasını istedi. İsmâil, kardeşinin bu isteğini kabul etti ve Muharrem ayı başında 527/Kasım 1132'de muzaffer olarak Dımaşk'a döndü.³⁴⁵ Böylece Şemsü'l-Mülûk İsmâil, kardeşi Şemsüddeve Muhammed'in isyanını bastırmayı başararak dahilde karşılaştığı en önemli sorunu halletmiş bu sayede dış politika hedeflerini sağlama almıştı.

Banyas'ı Haçlıların Elinden Geri Alması

Baalbek'ten henüz dönen Şemsü'l-Mülûk İsmâil'e bazı Dımaşklı tüccarlar, Beyrut Haçlı hâkiminin onlara ait değerli mallarla dolu bir kervanı yağmaladığını şikâyet ettiler. Kudüs Haçlı Krallığı'na tâbi olan Beyrut hâkiminin bu saldırısı, Dımaşk ile Kudüs arasında yapılan anlaşmayı bozmak anlamına gelmekteydi. İsmâil, Beyrut hâkimine kervandan müsadere edilen malları iade etmesi için birkaç defa mektup yazdı ancak talebine olumlu cevap gelmeyince bu saldırının intikamını almak için hazırlıklara başladı. Haçlılar arasında çıkan anlaşmazlıktan faydalanarak onların elinden Banyas'ı almaya çalıştı. Çünkü bu sırada Kudüs Kralı Foulque (1131-1143),

³⁴⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 373-374; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, aynı yer. Ayrıca bkz. Elisseff, **Nur Ad-Din**, C:I, s. 242; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 99-100; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 133-135.

Willermus'un kaydına göre, rakibi Yafa Kontu Hugue Le Puiset'in isyanıyla meşguldü.³⁴⁶ Bu fırsatı değerlendiren İsmâil, nereye gideceğini gizli tutarak harekete geçti.

Şemsü'l-Mülûk İsmail, 527 yılı Muharrem ayı sonlarında/Aralık 1132'de Dımaşk'tan ayrıldı ve 1 Safer/11 Aralık ayında Banyas surları önüne gelerek şehri kuşatmaya başladı. 523/1129 yılında Banyas'ı teslim alan önceki Kudüs Kralı II. Baudouin oraya kuvvetli bir garnizon yerleştirmişti. Dımaşk kuvvetleri, surlardaki Haçlıları ok yağmuruna tutarak lağımcılar yardımıyla müstahkem surlarda delikler açıp şehre girmeyi başardı. Banyas'taki Haçlılar, İsmâil'in ansızın gelip şiddetli bir taarruzla şehri ele geçirmesi karşısında şaşkına dönmüş, hayatını kaybedenler ve esir düşenler olmuştu. Kaçabilenler ise iç kaleye ve kulelere çekildi. Ancak Haçlılar, kraldan herhangi bir yardım gelmediğini görünce İsmâil'den eman dileyip teslim olmak zorunda kaldılar. Yafa Kontu Hugue'ün isyanıyla meşgul olan Kral Foulque Banyas'a yardım sağlamaya çalışırken şehir Müslümanların eline geçti. İsmâil, 4 Safer/15 Aralık'ta Banyas'ı teslim aldıktan sonra kaledeki bütün Haçlıları esir aldı ve buraya İbrahim b. Turgut'u vali olarak tayin etti. 6 Safer/17 Aralıkta Haçlı esirleri ve öldürülenlerin başlarıyla birlikte Dımaşk'a dönen İsmail, şehir halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandı.³⁴⁷ Haçlılara gelince, İbnü'l-Kalânîsî şunları kaydeder: *"onlar bu fethin haberini duyunca endişe ve korkuya kapılmış, son derece müstahkem ve çok sayıda askerle takviye edilmiş olan Banyas'ın birkaç gün içinde düşmesini büyük bir şaşkınlıkla karşılamışlardı"*.³⁴⁸ Böylece İsmâil, Kudüs Krallığı'nın karışık

³⁴⁶ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 74, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 314; İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 375; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 268; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 248; İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb** (nşr. Ali Sevim), s. 139. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 101-102; Karaca, **a.g.e.**, s. 191; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 135-137.

³⁴⁷ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 375-376; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 248-249; İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb** (nşr. Ali Sevim), aynı yer; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, aynı yer, Türkçe terc. Ergin Ayan, aynı yer. Karş. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 157; Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 102; Stevenson, **The Crusaders in The East**, s. 131; Karaca, **a.g.e.**, s. 192; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 137-138.

³⁴⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 375 vd.

durumundan yararlanarak daha önce kendilerine ait olan stratejik bir kale olan Banyas'ı geri almayı başardı.

Hama'yı İmâdüddin Zengî'nin Elinden Geri Alması

Şemsü'l-Mülûk İsmâîl, 527/1132 yılında Banyas'ı yeniden ele geçirmeyi başardıktan sonra babası Böri zamanında İmâdüddin Zengî tarafından zapt edilen Hama'yı geri almaya karar verdi. Bunun üzerine İsmâîl her zamanki gibi plânlarını gizli tutarak hazırlıklara başladı. Aslında o, İmâdüddin Zengî ile Abbâsî Halifesi Müstersîd-Billâh arasındaki ilişkilerin bozulmasından ve 527 yılı 20 Ramazan yani 25 Temmuz 1133 tarihinde halifenin Musul'u kuşatmasından istifade etmek suretiyle derhal Hama üzerine yürümek istemişti. Ancak bu hazırlıklardan haberdar olan Hama valisi gerekli savunma tedbirleri alarak şehri iyi bir şekilde tahkim etti. Bunun üzerine komutanlar İsmail'i bu kararından vazgeçirmeye çalışmış ancak onun ısrarı karşısında hiç olmazsa şehre yönelik taarruzun Ramazan Bayramı'ndan sonraya ertelenmesinin daha iyi olacağını tavsiye etmişlerdi. Fakat İsmail bu sözlere aldırmaz etmeksizin Ramazan Bayramı'nın ilk günü yani 5 Ağustos 1133'de ansızın Hama surları önüne gelerek şehre taarruz etti. İsmâîl, bayramda onun saldıracağını hiç düşünmeyen Hama muhafızlarının şaşırmasından dolayı büyük bir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirmeyi başardı ve iç kaleyi kuşattı. Bu durum karşısında Hama Emîri Selâhaddin el-Yağısıyânî, Musul kuşatmasıyla meşgul olan Zengî'den hiçbir yardım alamayınca iç kaleyi İsmâîl'e teslim etmek zorunda kaldı.³⁴⁹ Böylece Hama Zengî'nin elinden çıkmış ve tekrar Tuğteginliler'in eline geçmişti

Şemsü'l-Mülûk İsmâîl, Hama'ya Emîr Şemsü'l-Havâss'ı vali olarak tayin etti ve doğruca 25 km. kuzeybatısında yer alan Şeyzer üzerine yürüdü. Münkızoğulları hânedanı hâkimiyeti altında bulunan Şeyzer, Dımaşk Atabegliği'ne bağlı değildi. Muhtemelen İsmâîl, Şeyzer Emîri Ebü'l-Asâkir İzzeddin Sultân b. Ali'nin (492-549/1098-1154) Zengî'nin himayesi altına girmesi sebebiyle şehir üzerine yürümek

³⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 378-379; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 270-271; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 249; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 309. Ayrıca bkz. Stevenson, *The Crusaders in The East*, s. 132; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 104-105; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 139-140.

istemişti. Neticede İsmâîl, Şeyzer'i kuşatıp kuvvetlerine şehrin civarını yağma ve tahrip etmeyi emretti ancak çok geçmeden Emîr Sultân b. Ali tarafından kendisine verilen büyük miktarda para karşılığında kuşatmayı kaldırıp Zilkade 527/Eylül 1133'de muzaffer olarak Dımaşk'a döndü.³⁵⁰

Şakîf Tirun Kalesi'nin Ele Geçirilmesi ve Haçlıların Havran'ı Yağmalaması

Şemsü'l-Mülûk İsmâîl, Dımaşk Atabegliği'nin kaybetmiş olduğu toprakları geri almakla yetinmeyip yeni yerleri kendi topraklarına dahil etmeye çalıştı. 24 Muharrem 528/24 Kasım 1133 tarihinde Beyrut ve Sayda limanlarının civarındaki yüksek dağlar üzerinde bulunan Şakîf Tirun Kalesi'ni³⁵¹ Teym Vâdisinin lideri Dahhâk b. Candal et-Temimî'nin elinden aldı. İsmâîl'in bu kaleyi ele geçirmesiyle ilgili olarak İbnü'l-Kalânîsî, herhangi bir bilgi vermezken, İbnü'l-Esîr, Dahhâk b. Candal'ın Müslümanlar ile Haçlıları birbirine karşı kullanarak bu kaleyi elinde tutmayı sürdürdüğünü ve bu yüzden her iki tarafın ondan çekindiğini rivayet eder. Görüldüğü üzere İsmâîl, Dahhâk b. Candal'ın faaliyetlerinden rahatsız olarak Şakîf Tirun'u ele geçirmişti.³⁵² İbnü'l-Esîr rivayetin devamında Şemsü'l-Mülûk İsmâîl'in Şakîf Tirun Kalesi'ni ele geçirmesini, Haçlılar arasında ciddi bir korku ve endişeye yol açtığını çünkü Dahhâk b. Candal kalenin hâkimi iken Haçlı topraklarına yönelik herhangi bir saldırıda bulunmadığını dolayısıyla bölgedeki Haçlı varlığı için doğrudan bir tehdit oluşturmadığını söyler. Bu kayıttan Haçlıların kaleye İsmail'in hâkim olması sebebiyle her an Müslüman emirin saldırısıyla karşılaşacaklarını düşündükleri ve bu nedenle endişelendikleri anlaşılabılır. Belki de bu olayın etkisiyle Haçlılar Dımaşk'a yönelik yeni bir hazırlığa başlamış ve bundan da emirin haberi olmuştur.

³⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 379; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 271. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 105; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 141-142; Özeydin, "Münkız (Benî Münkız)", *DİA*, C:XXXII, 2006, s. 15.

³⁵¹ Günümüzde Lübnan'daki Niha adıyla bilinen çok müstahkem bir kale idi. Franklar onu "Cave de Tyron" olarak adlandırdılar. Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa fî Sinaati'l-İnşa*, C:IV, 159 (3).

³⁵² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 273; İbnü'l-Furat, *Ayyubids Mamlukes and Crusaders Selections*, s. 137. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 105; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 141-142.

Zilkade 528/Ağustos-Eylül 1134'de İsmâîl, Haçlıların Dımaşk ile arasındaki anlaşmayı bozmak istediklerini ve Dımaşk'a bağlı yerleri yağmalamak amacıyla asker toplayıp hazırlıklara giriştiklerini öğrendi. İbnü'l-Kalânîsî böyle bir anlaşmadan bahsetse de diğer kaynaklar bu anlaşma hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Bununla birlikte İsmâîl'in Banyas'ı almasından sonra Kudüs Krallığı ile Dımaşk arasında bir anlaşmanın yapılmış olması ve anlaşma maddelerinden birinin her iki tarafın karşılıklı olarak birbirlerinin ülkelerine saldırmamalarını içermesi ihtimal dahilindedir. Ancak bu anlaşmaya rağmen İsmâîl'in bölgedeki başarılı askerî faaliyetleri Haçlıları endişelendirince onların yeniden dikkatlerini Dımaşk Atabegliği'ne yöneltmeleri söz konusu olabilir. İsmail aldığı bu haber üzerine derhal Suriye'deki Türkmenlerden yardım istemiş ve Haçlıların Havran üzerine yürüdüklerini duyunca kuvvetleriyle harekete geçmişti. Bu sırada Kudüs Kralı Foulque komutasındaki Haçlılar, Havran bölgesindeki köyleri yağma ve tahrip ediyorlardı. İsmâîl, askerleriyle buraya gelerek karargâhını kurdu. İki taraf arasında birkaç gün süren bir çatışma meydana geldi. Haçlıların Havran'dan çekilmelerini sağlamak için kuvvetlerinden bir kısmını onların karşısında bırakan önemli bir kısmını da onların elindeki Akkâ, Sûr, en-Nâsıra, Taberiye ve civardaki yerlere gönderen İsmail Haçlı topraklarında büyük yağma ve tahribatta bulunup bol miktarda ganimet ele geçirdi ve çok sayıda esir aldı. Haçlılar, bunu duyunca derhal Havran'dan ayrılıp ülkelerine döndüler. İsmâîl ise karargâhına dönerken Haçlıların hücumuna uğramamak için eş-Şu'arâ adlı başka bir yolu takip ederek Havran'a vardı ve Zilhicce ayının sonunda/Ekim 1134'de Dımaşk'a gitti. İslâm kaynaklarına göre Haçlılar, ülkelerine dönüp buraların uğradıkları büyük tahribatı görünce İsmâîl'e haber göndererek barış anlaşmasının yenilenmesini istediler. Latin kaynağı Willermus, Haçlıların Havran'a düzenledikleri yağma seferini dile getirmemekte ancak Banyas'ı ele geçirdikten iki yıl sonra Dımaşklıların Kral Foulque ile barış yapmak istediklerini kaydetmektedir. Bu anlaşmanın şartlarından biri olarak Banyas'tan aldıkları tüm Haçlı esirlerini iade edeceklerdir.³⁵³

³⁵³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 384-385; İbnü'l-Esir (**el-Kâmil**, aynı yer) bu anlaşmanın 528 yılı Zilkade ayında yapıldığını kaydeder); Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 254; İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb** (nşr. Ali Sevim), s. 139; Willermus Tyrensis, **A History**

Yaklaşık yirmi yaşındaki İsmâil, sadece dört yıl kadar süren hâkimiyeti sırasında büyük askerî başarılar kazandıysa da devlet yönetiminde takip ettiği siyasette muvaffak olamadı ve bu sebeple bir suikasta kurban gitti. İsmâil, ilk başlarda halka iyi davranıp adaletle hükmetti ve bazı vergileri kaldırdı, askerlere ihsanda bulundu ve maaşlarını arttırdı. Ayrıca bütün devlet işlerini Dimaşk şahnesi el-Hâcib Yûsuf b. Fîrûz'e bıraktı. İbn Kesîr, Şemsü'l-Mülûk İsmâil'in hayırlı bir kimse olup Yûsuf b. Fîrûz'u vezirliğe atadığını kaydeder. Fakat İsmâil çok geçmeden halka zulüm yapmaya başladı ve askerî faaliyetlerinin büyük masraflarını karşılamak için onlara ağır vergiler koyup valilerin mallarına el uzattı. Ayrıca çıkacağı seferleri her zaman gizli tutması, ne dedesi Tuğtegin'in ne de babası Bôri'nin büyük komutanlarına ve emîrlere danışıp tavsiyelerine kulak asmaması anlaşmazlıklara neden oldu.³⁵⁴

528/1134 yılında İsmâil, Dimaşk'ın kuzeyindeki Asâl³⁵⁵ عسال ve Seydnâya³⁵⁶ صيدنايا yakınlarında çıktığı bir av sırasında başarısız bir suikast teşebbüsüne uğradı. 9 Rebiyülâhîr/6 Şubat Salı günü Tuğtegin'in memluklarından olan İlbâ adlı biri, İsmâil'in av esnasında adamlarından uzaklaşmasını fırsat bilerek onu öldürmeye çalıştı fakat başaramadı. Oradan kaçarak uzaklaşan İlbâ kısa sürede İsmâil'in askerleri tarafından yakalanarak Dimaşk'a getirildi. Bu olayı detaylı olarak kaydeden İbnü'l-Kalânîsî'ye göre, ölümden kurtulan İsmâil, İlbâ'yı huzuruna getirerek ona neden öldürmek istediğini sordu, o da efendisine “*bunu sadece insanları senin zulmünden kurtararak Allah'a yaklaşmak istedim, çünkü güçsüz, fakir, sanatkâr ve çiftçilere zulüm yaptın ve sadece askerî işlerle ilgilendin*”³⁵⁷ demiş, fakat daha sonra bu

of..., İng. terc. Krey, C:II, s. 76, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 317. Karş. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 103-104; el-Asimi, **ed-Devletü'l-Bôriyye**, s. 161; Stevenson, **The Crusaders in The East**, s. 132; Karaca, **a.g.e.**, s. 193-194; Al-Zanki, “The Emirate of Damascus...”, s. 142, 144-146;

³⁵⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 372, 387-388; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 279; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 245, 270; İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb** (nşr. Ali Sevim), s. 138-139; **Zübdetü'l-Haleb**, s. 310; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XI, 379. Karş. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 106.

³⁵⁵ Günümüzde Asâl el-Verd adıyla bilinen ve Dimaşk'a 125 km. uzaklıkta bulunan bir kasabadır. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 382 (2). Ayrıca bkz. Talas, **el-Mu'cemü'l-Cografî**, C:IV, s. 300;

³⁵⁶ Dimaşk'ın 28 km. kuzeyinde bulunan bir şehirdir. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer.

³⁵⁷ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 382-383.

suikastın tertiplenmesinde yalnız olmadığını belirtip, gulâmlardan birkaç kişinin ismini vererek bunların kendisini öldürmek istediklerini iddia etmiştir. Bunun üzerine İsmâil, ismi verilen kişileri hemen tutuklatıp onlarla birlikte İlbâ'yı da öldürttü. Dimaşk halkı, İsmâil'i hiçbir araştırma yapmadan bir suikastçının lâfına inanıp bu suçsuz gulâmları öldürtmesinden dolayı kınadı. Ayrıca İsmâil, büyük kardeşi Sevinç'ten bile şüphelenerek onu kapattığı bir hücrede açlıktan ölüme terk etti.³⁵⁸

İsmâil, bu başarısız suikast teşebbüsünden sonra hayatından çok endişelenmiş ve herkesten şüphelenerek en yakın adamlarını da dahil bertaraf etmeye çalışmıştır. İslâm kaynaklarında İsmâil'in başlangıçta zeki, cesur, atılgan ve güçlü bir liderlik sergilediği fakat zamanla zalim, adaletsiz ve cimri bir kişiye dönüştüğü ifade edilmektedir. Mesela İbnü'l-Kalânîsî, İsmâil'in psikolojisinin iyice bozulduğunu ve her türlü haksız ve din dışı davranışlarda bulunduğunu belirtir. Ayrıca başta Dimaşk şahnesi el-Hâcib Yûsuf b. Fîrûz olmak üzere en yakın adamlarının ve emîrlerinin mallarını müsadere etmek istediğini söyler. Bundan dolayı 1 Muharrem 529/22 Ekim 1134 Cuma günü Yûsuf b. Fîrûz, Dimaşk'tan gizlice ayrılarak Tedmür'e kaçtı. Yûsuf, Tacülmülk Börî zamanında Bâtınîlerin ortadan kaldırılmasında önemli rol oynamıştı. Yûsuf, Şemsü'l-Mülûk döneminde devlet işlerini üzerine almasıyla büyük güce sahip oldu, fakat daha sonra İsmâil'in kendisini ortadan kaldırmak için bir komplo hazırladığını öğrenince endişe duydu ve belirtildiği gibi Tedmür'e kaçtı. Durumu haber alan İsmâil, Yûsuf b. Fîrûz'a mektup yazarak kendi tarafına çekmeye çalıştı ve Dimaşk'a dönmesini istedi. Ancak Yûsuf, ona itaatini muhafaza etmesine rağmen dönmeyi reddederek Tedmür'de ikamet etmeye devam etti. İbnü'l-Esîr, Yûsuf b. Fîrûz'un Tedmür'e kaçmasıyla ilgili olarak başka bir sebep zikreder, Yûsuf'un İsmâil'in annesi Safevtü'l-mülk Zümrüd Hatun ile ilişkisi bulunduğunu ve İsmâil'in bunu haber alınca onu öldürmek istediğini iddia eder. Büyük bir ihtimalle bu rivayet doğru değildir. Çünkü İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre, Yûsuf İsmâil'i öldürmeye çalışan İlbâ'yı ve beraberindeki gulâmları idam etmek için İsmâil'i kışkırtmış ve bu

³⁵⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 382-383; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 253-254. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 105-106; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 143-144, 272-273.

sebeple atabegliğin gulâmları Yûsuf'tan intikam almak amacıyla bu söylentiye yaymışlardır.³⁵⁹

Bütün bu olaylar Dimaşk'ta huzursuzluk ve karışıklıkların çıkmasına sebep oldu. Yûsuf b. Fîrûz'un Tedmür'e kaçmasından sonra idareyi Humuslu Bedrân el-Kâfir adlı biri üstlendi. Bu sıralarda İsmâil, Musul ve Halep Atabegi İmâdüddin Zengî'nin Dimaşk'ı kuşatmak ve ele geçirmek için ısrarcı olup hazırlıklara başladığını öğrenmişti. Bunun üzerine bir komplo sonucu öldürülebileceğinden veya el-Hâcib Yûsuf'un kumandasında çıkacak bir ayaklanmayla tahttan indirileceğinden korktu ve kendi el yazısıyla Zengî'ye mektup yazarak ona muhalif olan bütün ileri gelenleri ve emirleri bertaraf edeceğini belirterek Dimaşk'a hemen gelip şehri kendisine teslim etme teklifinde bulundu. Herhangi bir gecikme olursa Dimaşk'ı Haçlılara teslim edeceğini ve şehir halkının kanlarının sorumluluğunun Zengî'ye ait olacağını bildirdi.³⁶⁰

Aynı bilgileri İbnü'l-Kalânîsî'den aktaran Sıbt İbnü'l-Cevzi, onlara bazı ilâveler yapar ve Dimaşk'ın teslimiyle ilgili İmâdüddin Zengî'ye gönderilen davetin ilk olarak Dimaşklılardan geldiğini belirtir. Ayrıca İsmâil'in bundan haberdar olduğunda Zengî'ye mektup yazarak “*asker toplama, Dimaşk'a hemen gel ve şehri sana teslim ederim*” dediğini kaydeder. Sıbt İbnü'l-Cevzi rivayetinin devamında Safevtü'l-mûlk Zümrüd Hatun, oğlu İsmâil'den dedesi Tuğtegin'in ve babası Böri'nin uyguladıkları siyaseti takip etmesini ve hânedanın yıkılmasına müsaade etmemesini istemiştir; ancak İsmâil'in ona ağır hakaretlerde bulunması ve onu öldürmekle tehdit etmesi üzerine oğlunun öldürülmesini emretmiştir.³⁶¹ Kanaatimizce Dimaşklıların Zengî'yi şehri teslim almaya davet etmeleri pek doğru olmayacaktır. Çünkü yukarıda gördüğümüz gibi Zengî'ye yönelik Dimaşklılar bir tavır içinde sebep olmuş ve ileri de

³⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 386-387, 399; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C:VIII, s. 379; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 279; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 270-271; İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-Taleb** (nşr. Ali Sevim), s. 139; **Zübdetü'l-Haleb**, s. 312; Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 106-107; Al-Zanki, “The Emirate of Damascus...”, s. 146-148.

³⁶⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 388; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 310-311. Karş. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 106-107.

³⁶¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi (**Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 271), İsmâil'in ölüm tarihi olarak 14 Rebîülevvel'i verir. Ayrıca bkz. el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye**, s. 87-88.

bahsedeceğimiz üzere onlar Zengî'ye karşı büyük direniş göstermeye ve mücadeleye başlamışlardır

Zengî'nin bu teklife olumlu cevap vermesi üzerine İsmâil, malları ile eşyalarını Sarhad Kalesi'ne taşımaya başladı. Böylece İsmâil, Zengî'nin himayesi altına girerek Sarhad'a yerleşmeye karar verdi. Fakat çok geçmeden bu gizli plânı ortaya çıkınca başına bir şey gelmesinden korktuğu için saray erkânını ve emîrleri tutuklatarak onlara karşı bir hareket başlattı. Bu durum karşısında Atabeglik ileri gelenleri, emîrleri ve gulâmları, İmâdüddin Zengî'nin Dimaşk'ı teslim almasıyla başlarına geleceklerden endişeye kapıldılar ve durumu annesi Safevtü'l-mülk Zümrüd Hatun'a anlattılar. Çok zeki ve dirayetli bir kadın olan Zümrüd Hatun, sarayda güçlü ve büyük nüfuza sahip olup yönetimde etkin bir rol oynamaktaydı. Zümrüd Hatun, oğlu Şemsü'l-Mülûk İsmâil'i Dimaşk'ı Zengî'ye teslim etme fikrinden vazgeçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre İsmâil, annesi Safevtü'l-mülk Zümrüd Hatun'un Yûsuf b. Fîrûz ile olan ilişkisinden dolayı onu cezalandırmak istiyordu. Neticede Atabegliğin nüfuzlu adamları ve Safevtü'l-mülk Zümrüd Hatun tarafından düzenlenen suikast sonucu (14 Rebiülâhır 529/1 Şubat 1135) Çarşamba günü İsmâil Dimaşk Kalesi'nde öldürüldü ve yerine kardeşi Şihâbeddin Mahmud getirildi. İbnü'l-Kalânîsî'nin belirttiği üzere İsmâil'in ölümünden bir önceki gün en yakın adamı Bedrân el-Kâfir ağır bir hastalıktan ölmüştü. Çağdaş araştırmacı Jamal Al-Zankî'ye göre Bedrân'ın zehirlenmiş olması mümkündür.³⁶²

2.1.4 Şihâbeddin Mahmud Dönemi (1135-1139)

529/1135 ile 533/1139 yılları arasında Dimaşk'ta atabeglik yapan Şihâbeddin Mahmud'un künyesi, Şihâbeddin Mahmud b. Bôri b. Atabeg Tuğtegin Ebü'l-Kâsım b. Ebû Saîd idi. Annesi Safevtü'l-Mülk Zümrüd Hatun'un emriyle kardeşi Şemsü'l-Mülûk İsmâil'in öldürülmesinden sonra yerine geçti ve atabeg ilan edildi. Devlet

³⁶² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 389-390; Sibt İbnü'l-Cevzi (**Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 272, Bedrân'ın ölümünün İsmâil'in öldürülmesinden sekiz gün önce olduğunu kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 311. Karş. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 107; Nicolle, **İkinci Haçlı Seferi**, s.39; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 149-151.

adamları ona ve annesine biat ederek bağılıklarını bildirdiler. Böylece Zümrüd Hatun, oğluyla beraber devleti yöneterek yönetim üzerinde etkili oldu.³⁶³

Şihâbeddin Mahmud, Rebiülâhır 520/Mayıs 1126'de dedesi Tuğtegin tarafından Tedmür valiliğine getirilmişti. Ancak babası Böri zamanında Tedmür'de ikamet etmekten sıkılmış ve Dimaşk'a dönmesine izin verilmesi talebi babası Böri tarafından kabul edilmişti. Dimaşk şahnesi el-Hâcib Yûsuf b. Fîrûz, bu fırsattan istifade ile Tedmür'ü kendisine vermesi için Böri'yi ikna etti.³⁶⁴ Şihâbeddin Mahmud, selefleri gibi dört yıl kadar süren hâkimiyeti sırasında Dimaşk ve çevresindeki şehirleri ele geçirmek isteyen İmâdüddin Zengî gibi Türk-İslâm dünyasının en büyük komutanlarından biriyle karşı karşıya kaldı.

İmâdüddîn Zengî'nin İlk Dimaşk Kuşatması (1135)

Şemsü'l-Mülûk İsmâîl bilindiği üzere ölümünden önce Musul ve Halep Atabeği İmâdüddin Zengî'ye mektuplar göndererek Dimaşk'ı teslim almasını istemişti. Bunu kabul eden Zengî, Musul'dan yola çıkarak Fırat Nehri'ni geçtikten sonra Dimaşk'a doğru ilerledi ve şehrin teslim şartlarını görüşmek üzere elçiler gönderdi. Elçiler Dimaşk'a varınca gayet iyi bir şekilde karşılandılarsa da şehirdeki yeni siyasî gelişmelerden haberdar oldular ve halk ile devlet adamlarının Şihâbeddin Mahmud'a itaat arz ederek onu desteklediklerini ve Dimaşk'ı teslim etmeyi reddedip şehri savunmak için hazırlıklarda bulunduklarını öğrendiler. Zengî'nin yanına döner dönmez de bu durumu ileterek gelişmelerden haberdar ettiler. Buna rağmen Zengî, Dimaşk'ı ele geçirmek düşüncesinden vazgeçmedi. İbnü'l-Kalânîsî'nin ifadesine göre elçilerin ilettikleri cevaba önem vermeyen Zengî, Şemsü'l-Mülûk İsmâîl'in ölümünden sonra Dimaşk'taki emîrler ve Atabeglik gulâmları arasında çıkacak ihtilâftan faydalanıp şehri kolayca teslim alacağını düşündü. Bu gaye ile Cemâziyelevvel başlarında 529/Şubat 1135 tarihinde Dimaşk önlerine geldi ve şehrin

³⁶³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 390; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, C:LVI, s. 103; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 270.

³⁶⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 342-386.

kuzeydoğusundaki ‘Azrâ عذرا ile el-Kusayr القصير köyleri arasında bir yerde ordugâh kurdu. Zengî’nin Dimaşk’a yaklaşmakta olduğu haberi üzerine şehirde ona karşı savunma hazırlıkları yapıldı. Ayrıca telâşa kapılan çevre köylerin halkı kaçıp Dimaşk’a sığındı ve şehirde toplanan kuvvetlere dahil oldu. Bu esnada Zengî, ordugâhın yerini değiştirmiş ve Dimaşk’ın güneyindeki el-Akaba el-Kıblîye’ye³⁶⁵ gelerek Midanu’l-Hasa³⁶⁷ الحصى adlı bir yerde konuşlanmıştı. Muhtemelen Zengî, Dimaşk’a güneyden taarruz etmenin daha kolay olacağını ve buradan şehrin askerî gücünün hareketlerini yakından takip edebileceğini düşünmekteydi. Ancak kuşatmaya başlayıp, şehre sürekli taarruzlarda bulunsa da istediği neticeyi alamadı.³⁶⁸ Çünkü Dimaşk askerleri, Ahdâs kuvvetleri ve gönüllüler şehri güçlü bir şekilde savunmuşlardı. Ayrıca Dimaşk’ın müdafaası ile görevlendirilen Muînüddin Unur ve Emîr Bazvac da savunma da etkin rol oynamışlardı. Bu gelişmeler üzerine Zengî, bir elçi göndererek bazı şartlarla Şihâbeddin Mahmud’a barış teklifinde bulundu. Zengî, Şihâbeddin Mahmud’dan kendi karargâhına gelip yanında bulunan ilk Irak Selçuklu Sultanı Mahmud’un (511-525/1118-1131)³⁶⁹ oğlu Melik Alp Arslan’un huzuruna çıkıp kendisine itaat arz etmesini istemekte ve buna karşılık Şihâbeddin’e

³⁶⁵ Dimaşk ilinin Duma ilçesinin 3 km. kuzeydoğusundaki Dimaşk-Humus eski yolu üzerinde bulunan bir köy idi. Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemü’l-Büldan**, C:IV, s. 367. Ayrıca bkz. Talas, **el-Mu’cemü’l-Cografî**, C:IV, s. 573.

³⁶⁶ Dimaşk’ın 15 km. kadar güneyinde, şehrin ovasının önemli bir geçit yerindedir. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 108 (253).

³⁶⁷ Dimaşk’ın güneyinde at yarışı meydanıydı. İbn Şeddâd, **el-A’lâku’l-Hatîre**, s. 164; Şihâbî, **Mu’cemu Dimaşk et-Târîhî**, C:II, s. 322.

³⁶⁸ İbnü’l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 390-391; Sıbt İbnü’l-Cevzi, **Mir’âtü’z-Zamân**, C:XX, s. 271; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 279; İbnü’l-Adîm (**Zübdetü’l-Haleb**, s. 311), Zengî’nin Fırat Nehri’ni geçtikten sonra Übeydiyye adlı bir yere geldiğini zikreder. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dimaşk Atabegliği**, s. 108; Küçüksipahioğlu, “Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî’nin...”, s. 113.

³⁶⁹ Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar’ın 512/1118 yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mahmud, onun hükümdarlığını tanımasını reddeden amcası Sencer ile mücadeleye girdi. Ancak Sultan Sencer, yeğeni Mahmud’u mağlup etti ve ona babası Muhammed Tapar’ın doğrudan yönettiği toprakların bir kısmını bıraktı. Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. Sultan Mahmud, İmâdüddin Zengî’yi Musul valiliğine getirdiğinde onu oğlu Alp Arslan’a atabeg tayin etmişti. Zengî, Sultan Mahmud’un 525/1131 yılındaki ölümünden sonra Melik Alp Arslan’ı sultan ilan ettirmeye ve onun adına hutbe okutmaya çalıştı. Geniş bilgi için bkz. Bezer, “Zengî”, **DİA**, C:XLIV, s. 259; Sümer, “Selçuklular”, **DİA**, C:XXXVI, s. 370; Özeydin, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, **DİA**, C:XXVII, 2003, s. 371-372.

hilat giydireceğini ve onun emniyetli bir şekilde Dımaşk'a dönmesini sağlayacağını vaat etmekteydi.³⁷⁰

İmâdüddin Zengî, muhtemelen Dımaşk hâkimi Şihâbeddin'in doğrudan kendi hâkimiyetini tanımayı kabul etmeyeceğini bildiğinden ondan Melik Alp Arslan'a bağlılığını arz etmesini istemişti. Şihâbeddin Mahmud ise bu teklifi kabul etmekte tereddüt göstermiş ve kendisine bir komplo hazırlanmasından endişelenmişti. Bu sebeple yerine kardeşi Behram Şah b. Tâcûlmülûk Börî'nin gönderilmesini uygun buldu. Tam bu sırada Abbâsî Halifesi el-Müsterşid-Billâh tarafından gönderilen elçi Bişer b. Kerim b. Bişer el-Cezerî Zengî'nin yanına gelerek halifenin Zengî'den Dımaşk kuşatmasını kaldırmasını ve hızlıca Irak'a geri dönmesini istediğini bildirdi.³⁷¹

Halife elçisi Bişer ile Kadı Bahâeddin eş-Şehrezûrî,³⁷² Dımaşk'a girerek Şihâbeddin Mahmud ile görüştü. Neticede 28 Cemâziyelevvel 529/15 Mart 1135 Cuma günü Dımaşk'ta Alp Arslan adına hutbe okunması karşılığında İmâdüddin Zengî'nin kuşatmayı kaldırmasına karar verildi. Ertesi gün Zengî, bir ay kadar süren kuşatmadan ayrılarak kuzeye çekildi. Halifenin Zengî'den kuşatmayı kaldırmasını istemesiyle ilgili çeşitli sebepler mevcuttur. Bunlardan birisi Halife Müsterşid-Billâh'ın, Melik Alp Arslan'ın amcası Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a (529-547/1134-1152) karşı Zengî'nin yardımına muhtaç olmasıdır. Diğer de Bağdatlı tarihçi İbnü'l-Cevzî'nin ifadesine göre³⁷³, Dımaşk yöneticilerinin halifeye çokça mal ve para gönderip Zengî'yi Dımaşk kuşatmasını kaldırmaya ikna etmesi karşılığında her yıl 50 bin dinar teklif etmeleridir. Ancak İbnü'l-Kalânîsî, bu teklifle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Ne var ki Dımaşk'ta Melik Alp Arslan adına okunan hutbe dışında

³⁷⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), 390-392; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 312. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 109; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 155-156.

³⁷¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 392; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 280; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, aynı yer; Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, aynı yer; el-Asimi, *ed-Devletü'l-Böriyye*, s. 89.

³⁷² Kadı Bahâeddin Ebü'l-Hasan Ali b. el-Kâsım eş-Şehrezûrî, 16 Ramazan 532/28 Mayıs 1138'de Halep'te vefat etti. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C:II, s. 329.

³⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C:XVII, s. 293

şehrin siyasî durumunda hiçbir değişiklik olmamıştır.³⁷⁴ Böylece İmâdüddin Zengî ilk Dımaşk'ı ele geçirme girişiminde istediği neticeyi alamamıştır.

Humus için Mücadele ve İmâdüddîn Zengî'nin Şehri Teslim Alması

Hatırlanacağı üzere 524/1130 yılında İmâdüddin Zengî, Hama'yı ele geçirdikten sonra Humus'u zapt etmek için iki ay kadar kuşatmış fakat ele geçirememiştir. Bununla birlikte Halep Şahnesi Emîr Seyfû'd-Devle Savar, 524-529/1130-1135 yılları arasında Humus ve arazisine akınlar düzenlemeye devam etti. Emîr Savar, bilindiği üzere Tâcûlmülûk Börî'nin hizmetinden ayrılıp Zengî'nin hizmetine girerek Halep ve civarının şahneliğine tayin edilmişti.³⁷⁵

Bu yaşananlar üzerine Humus'ta hüküm süren Kırhan b. Karaca'nın oğulları ve onların adına şehri idare eden vali Humârtaş, Zengî'ye karşı koyamayacaklarını anladıklarından Şihabeddin Mahmud'a elçiler gönderip kendilerine uygun görülen başka bir yeri vermesi karşılığında Humus şehrini ve iç kalesini ona teslim etmeyi teklif ettiler. Bu teklifi kabul eden Şihabeddin, 22 Rebülevvel 530/30 Aralık 1135 tarihinde Humus'a gelerek şehri ve iç kaleyi teslim aldı. Hâcib Yûsuf b. Fîrûz'u Humus valiliğine tayin etti ve şehrin nâibliğine de Muînüddin Unur getirildi. Ayrıca Kırhan b. Karaca'nın oğullarına ve Humârtaş'a Tedmür'ü verdi. Şihabeddin, Humus'u askerlerle ve yiyeceklerle takviye ettikten sonra Dımaşk'a döndü. Böylece Suriye'nin büyük ve önemli şehirlerinden olan Humus, Dımaşk Atabegliği'ne tekrar bağlanmış oldu.³⁷⁶

İmâdüddin Zengî, bu sırada Irak'taki Selçuklu-Abbâsî mücadelesiyle meşgul olduğundan dolayı Humus'a bir taarruzda bulunamadı sadece Halep'teki nâibi Savar ve Hama valisi Selâhaddin el-Yağısıyânî'ye Humus'a akınlarda bulunmalarını emretti.

³⁷⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, C:XVII, s. 293; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, aynı yer. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s.109-110; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 156-158.

³⁷⁵ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Demirkent, "Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı Savar", s. 460-461.

³⁷⁶ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 397-398; Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 286; İbnü'l-Esrî, **el-Kâmil**, C:IX, s. 289-290. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 110-111.

Emîr Savar, Humus'a yağma akınları yapmaya devam etse de asker ve yiyecek bakımından şehir takviye edildiği için bu akınlardan sonuç alınamadı ve Dımaşk hâkimi Şihâbeddin ile yaptığı mektuplaşmaların ardından anlaşma yapmak zorunda kaldı. Şâban 531/Nisan-Mayıs 1137 İmâdüddin Zengî dikkatini tekrar Suriye'ye çekme fırsatını bulunca Fırat Nehri'ni geçerek Halep'e geldi (24 Ramazan/15 Haziran). İlk olarak Hama Valisi Selâhaddin el-Yağısıyânî'yi Humus'a önden yolladı. Bu sıralarda, Humus Valisi Hâcib Yûsuf b. Fîrûz Dımaşk'a çağrılmış ve şehrin idaresi Muînüddin Unur'a bırakılmıştı. Humus'a gelen Selâhaddin el-Yağısıyânî, Muînüddin Unur'a mektup yazarak şehri Zengî'ye teslim etmek için onu ikna etmeye çalıştı fakat başarılı olamadı. Görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine Zengî, Humus üzerine yürüyerek kuşatmaya başladı (2 Şevval/23 Haziran). Kuşatma sırasında Muînüddin Unur'un direnişi karşısında ona haberler yollayarak şehrin teslimini istedi. Fakat Unur, buranın asıl hâkimi olan Şihâbeddin Mahmud adına idare ettiğini ve kendisine emanet olarak verildiğini, güç kullanılarak alınmadıkça teslim edemeyeceğini söyledi ve teklifi reddetti. Zengî, Unur'un bu cevabı karşısında Humus'u alamayacağını anladı ve 20 Şevval/11 Temmuz kuşatmayı kaldırdı. İbnü'l-Kalânîsî, Şevval ayında Zengî ve Dımaşk hâkimi Şihâbeddin Mahmud arasında ateşkes anlaşması yapıldığını belirtir. Ancak bu anlaşma şartlarından bahsetmez. İbnü'l-Adîm ve Azîmî ise bu anlaşmanın Zengî'nin Bârîn Kalesi'ni almasından sonra yapıldığını zikrederler. Ne var ki bu ateşkes çok uzun sürmemiştir.³⁷⁷

İmâdüddin Zengî, kuşatmayı kaldırdıktan sonra ülkesine dönmek yerine Trablus Haçlı Kontluğu'na ait olan Bârîn بعرين (Montferrand) Kalesi'ne ilerleyerek burayı kuşatmaya başladı. Zengî'nin Humus kuşatmasından vazgeçmesinde Haçlıların Humus'a yardım için geldiklerini haber alması gösterilir. Fakat kaynaklarda Humus Valisi Muînüddin Unur'un Haçlılardan yardım istediğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Aksine, ileride görüleceği üzere, Zengî'nin Humus'u

³⁷⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 407; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 298; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 314; İbn Vâsıl, *Müferriçü'l-Kürûb fî Ahbâri benî Eyyûb*, C:I, s. 63 vd. Karş. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 111-112; Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 132-134, aynı mülf, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 114.

kuşatmasından önce Dımaşk ordusu kumandanı Bazvac, Trablus Kontluğu'na yönelik başarılı bir taarruzda bulunmuş ve bu saldırı sonucu Trablus Kontu Pons yenilgiye uğrayarak hayatını kaybetmişti. Zengî, Pons'un ölümünden sonra Trablus Kontluğu'nun askerî gücünün zayıflamasından faydalanarak Humus ile Halep arasında müstahkem kale olan Bârîn'i ele geçirmeyi istedi ve buraya yönelerek ³⁷⁸ şehre hâkim oldu.³⁷⁹

Bütün bunlar olurken Suriye'de yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos (511-538/1118-1143) 531/1137 yılı ilkbaharında büyük bir ordu ile harekete geçerek Zilkâde-Zilhicce/Ağustos ayında Antakya önlerine gelmiş ve Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers (530-544/1136-1149) ile görüşmeler yapmıştı. İmparatorun güneye yönelik bu seferi Haçlıları hedef aldığı gibi Musul, Halep ve Dımaşk Atabegliği'ni de tehdit etmekteydi. Dolayısıyla Hama, Humus gibi şehirler de tehlike altındaydı.³⁸⁰

İmâdüddin Zengî, imparatorun bölgede olmasından ve Haçlılarla ittifak yapmasından endişelenmekle birlikte Humus'u hedefinden düşürmedi. Ayrıca 14 Muharrem 532/2 Ekim 1137'de Dımaşk Atabegliği'ne bağlı başka bölgelerde de faaliyetlerde bulundu. Muhammed b. Böri'nin idaresindeki Baalbek üzerine yürüse de şehri alamadı. Yoluna devamla el-Bikâ Vâdisi'ne gelerek Mecdel Kalesi'ni³⁸¹ ele geçirdi. Dımaşk'ın güneyindeki Banyas'a yönelerek şehrin valisi İbrahim b. Turgut'un itaatini aldı. Kış aylarını Dımaşk Atabegliği topraklarında geçirdikten sonra

³⁷⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 407-408; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, aynı yer; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 298-299; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, aynı yer; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 82, 85-87, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 323, 326-327. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 112; aynı mülf, "The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)", **Doktora tezi**, School of Oriental and African Studies, University of London, 1972, s. 94; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 128, 131, 133-134.

³⁷⁹ Bârîn'in fethi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 85-88, 89-92, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 326-329, 331-333. Ayrıca bkz. Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 132-140.

³⁸⁰ Niketas Khoniates, **Historia**, s. 18-20; Süryânî Mikhaîl, **Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, s. 111; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 92-93, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 334-335. Ayrıca bkz. Alptekin, "The Reign of Zangi", s. 114-117; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 177-178; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 174-175.

³⁸¹ Aynü'l-Cerr yakınındaki Mecdel denen bir köydür. Baalbek'ten Vâdi et-Teym'e giden yol üzerindedir. Ebü'l-Fidâ, **Takvimü'l-Büldan**, s. 200.

Rebiyülâhir 532/Aralık 1137-Ocak 1138'de Hama'ya geri döndü.³⁸² Banyas'ın alınması önemliydi. Çünkü bu sayede güney Suriye'de stratejik bir yerde bulunan kaleye sahip olunmuş, Dımaşk ile Kudüs Haçlı Krallığı'nı tehdit edebilme şansı yakalanmıştı.³⁸³

Zengî bundan sonra yine Dımaşk Atabegliği'ne karşı harekete geçti ve önceliği Humus oldu. Şehrin önlerinde karargâh kuran Zengî, bu sefer diplomasi yoluyla Şihâbeddin Mahmud ile temasa geçmeye çalıştı ve kendisine haber göndererek annesi Safevtü'l-Mûlk Zümrüd Hatun ile evlenmek ve bu sayede akrabalık kurmak istediğini söyledi. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin ifadesine göre, Zengî, bir önceki yılda, yani 531/1137'de de evlilik teklifinde bulunmuş ancak Emîr Bazvac *"efendilerimizin devletini kendi ellerimizle yok etmeye sebep oluruz"* diyerek bu teklifin reddedilmesini sağlamıştı. Bazvac'ın ölümü üzerine ise Zengî yine aynı teklifte bulundu.³⁸⁴ Zengî ile Şihâbeddin Mahmud arasında yapılan müzakereler sonucunda teklif şu şartlarla kabul edildi.

- İmâdüddin Zengî, Safevtü'l-Mûlk Zümrüd b. Çavlı Hatun ile evlenecek.
- Humus çeyiz olarak Zengî'ye teslim edilecek.
- Şihâbeddin Mahmud'un kendisi de Zengî'nin kızı ile evlenecek.
- Vali Muînüddin Unur'a Humus karşılığında Bârîn Kalesi'nin yanı sıra el-Akma³⁸⁵ ve Hısnı Şarkî³⁸⁶ kaleleri verilecek.

Bu anlaşma üzerine İmâdüddin Zengî ile Safevtü'l-Mûlk Zümrüd Hatun'un nikâhları kıyıldı (17 Ramazan 532/29 Mayıs 1138). Muharrem 533/Eylül 1138'de İmâdüddin Zengî, Zümrüd Hatun'u Humus dışında karşıladı. Düğün, Abbâsî Halifesi, Selçuklu Sultanı, Mısır Fâtımî Halifesi ile Bizans İmparatoru'nun elçilerinin de hazır

³⁸² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 409, 412-414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 301; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 315. Karş. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 112, 116; Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 117.

³⁸³ Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 112-113.

³⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 304-305.

³⁸⁵ Arka'nın yanındaki sahil üzerinde bulunan bir kaledir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, C:V, s. 22.

³⁸⁶ Bu kale hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır.

bulunduğu bir ortamda gerçekleşti.³⁸⁷ Böylece Zengî, birkaç girişime rağmen zorla elde edemediği Humus'u barış yoluyla Tuğteginlilerden almayı başardı.

Emîr Bazvac'ın Trablus Haçlı Kontluğu'na Yönelik Seferi ve Haçlılarla Mücadele

531/1137 yılında Şihâbeddin Mahmud, Trablus Haçlı Kontluğu'na karşı harekete geçti ve Emîr Bazvac kumandasında Dimaşk ordusunu gönderdi. Bu ordu, Trablus Haçlı Kontluğu'na yönelik başarılı bir akında bulundu. İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre 531 yılı Recep/1137 yılı Mart-Nisan ayında Emîr Bazvac, Dimaşk Türkleri ve Türkmenlerden oluşan büyük bir birlik ile Trablus'a gitti, Trablus Haçlı Kontu Pons ile karşılaştı ve onu yenerek çok sayıda Haçlı askerini öldürdü, ardından Vâdi İbnü'l-Ahmer Kalesi'ni³⁸⁸ ele geçirdi. İbnü'l-Kalânîsî, 531/1137 yılı olaylarını anlatırken de aynı olayla ilgili daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Müellife göre 4 Recep/28 Mart ayında Bazvac, topladığı Türkmen askerleriyle birlikte Trablus üzerine yürüdü, Trablus Kontu Pons atlılarıyla ona karşı çıktı ancak Bazvac onlara birkaç yerde tuzaklar kurdu, Haçlılar el-Kura³⁸⁹ الكورة olarak bilinen bir yerde tuzağa düşerek yenilgiye uğrayıp çoğu kılıçtan geçirildi, çok azı kurtuldu. Bundan sonra Bazvac yakın bir yerde bulunan kaleye (Vâdi İbnü'l-Ahmer Kalesi) saldırarak burayı yağmalayıp kale muhafızlarını öldürdü ve Haçlı esirlerini yüklü bir fidye karşılığı serbest bıraktı, büyük miktarda ganimet ele geçirdi. İbnü'l-Esîr'in de aynı rivayeti çok az farklarla

³⁸⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 418-420; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 301; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 305; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 318-319. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 113; Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengi'nin...", s. 117.

³⁸⁸ Bahrü's-Şam (yani Akdeniz) kıyılarında bulunan bir kale idi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, C:I, s. 117. Bu kalenin, Trablus ile Tartus arasında yer alan Yahmor Kalesi olması mümkündür. Burası Arapça'da Yahmor ve İngilizce'de Chastle Rouge olarak bilinmektedir. Müller-Wiener, *Castles of The Crusaders*, s. 64.

³⁸⁹ Trablus'un güneyinde bulunan bir bölgedir. Hassan Hallak, *Meâlimu et-Tarihiyye ve'l-Eseriyye ve's-Seyyahiyye fi'l-Alemi'l-Arabi*, Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 2009, s. 141.

naklettiği görülür. Ancak bu iki kaynak, Pons'u esirlerin veya ölümlerin arasında zikretmemektedir.³⁹⁰

Willermus bu konuyla ilgili farklı detaylar vermektedir. Müellif, Dımaşk ordu Kumandanı Bazvac'ın Trablus topraklarına karşı taarruz ettiğini, Hacılar Tepesi³⁹¹ olarak adlandırılan müstahkem bir yerde Trablus Kontu Pons ile karşılaştığını, iki taraf arasında meydana gelen savaşta Pons'un yenilgiye uğrayarak askerleriyle birlikte kaçarken yakalanıp esir düştüğünü ve Lübnanlı yerli Hristiyanların ihaneti ile öldürüldüğünü kaydeder. Willermus, Pons'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu II. Raymond'un babasının intikamını almak için onun ölümünden sorumlu olan yerli Hristiyanları ağır bir şekilde cezalandırdığını anlatır. Anlaşıldığına göre Cebel-i Lübnan'ın kuzeyinde el-Kura'da yaşayan Marunîler³⁹² Dımaşk ordusuna rehberlik edip yardımcı olmuş ve büyük bir ihtimalle Willermus'un dediği gibi Pons'u kaçırmaya çalışırken yakalayıp öldürmüşlerdir. Ancak Willermus, Trablus'taki Haçlılar ile Mârûnîler arasındaki ilişkilerde gerginlik sebebine dair bir bilgi vermemektedir.³⁹³

³⁹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 406, 412; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 298; Süryânî Mihail (**Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, s. 112), Frankların pusuya düşüp Türkler tarafından öldürüldüğünü ve Saint Gilles oğlunun (yani Pons) da ölümlerin arasında olduğunu kaydeder. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 116-117; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 128.

³⁹¹ 495/1102 yılında Toulouse Kontu Raymond de Saint Gilles Trablus'u kuşattığında şehrin yakınındaki tepe üzerine büyük bir kule inşa ettirmiş ve buraya Hacılar Tepesi (Mont Pelerin) adını vermiştir. Ayrıca burası Saint-Gilles Kalesi adıyla da bilinmekteydi. Bu kale hakkında geniş bilgi için bkz. Müller-Wiener, **Castles of The Crusaders**, s. 47-48; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 49; Tomar, "Trablusşam", **DİA**, C:XLI, 2012, s. 293.

³⁹² Marunîler'in kökeni, V. yüzyılın başında Suriye'de yaşayan Aziz Marun'a dayanmaktadır. Marunîler, VII. yüzyılda ilk patrikleri Yuhanna es-Sarumi seçilmesinden sonra bağımsız bir kilise olma yolunda ilk adım attı. "Marunî" adının, kilisenin kurucusu olan ve V. yüzyılda yaşayan Aziz Marun'dan geldiği varsayılmaktadır. Marunîler, kuzeyden güneye Nehr el-Kelb ile Nehr el-Bârid arasında ve doğuda dağların zirvelerinden batıda Akdeniz'e uzanan topraklarda yaşamaktaydılar. Kura, Marunîlerin Cebel Lübnan'ın kuzeyindeki en eski yerleşim yerlerinden biridir. XI. yüzyılda bölgeye Haçlıların gelmesiyle Marunî Kilisesi, Roma Katolik Kilisesi ile ilk ciddi ve sürekli ilişkilerini kurmuştur. Geniş bilgi için bkz. Yasin Athloğlu, **Savaşta ve Barışta Lübnan Marunileri: Aziz Marun'dan İç Savaş'a Maruni Kimliği ve Çatışma**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014, s. 34-37.

³⁹³ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 82, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 323. Ayrıca bkz. Athloğlu, **Savaşta ve Barışta Lübnan Marunileri**, s. 105; Demirkent, **Haçlı Seferleri**, s. 99; Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 129; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 166.

Aynı yıl Emîr Bazvac, Kudüs Haçlı Krallığı'na da saldırdı. 531/1137 yılı Temmuz ayı ortalarında veya Ağustos ayı başlarında Şihâbeddin Mahmud, Kudüs Kralı Foulque'un İmâdüddin Zengî tarafından Bârîn Kalesi'nde kuşatılmasından yararlanarak kumandan Bazvac'ı Haçlılara karşı yolladı. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi veren tek kaynak Willermus, Bazvac'ın Kudüs Haçlı Krallığı'nın topraklarına girerek Nablus şehrine âni bir baskın yaptığını, çok sayıda kişiyi öldürdükten sonra şehrin etrafını ateşe vererek tahrip ettiğini ve büyük miktarda ganimetle Dımaşk'a geri döndüğünü kaydetmektedir. Burada işaret edilmesi gereken nokta, Müslüman tarihçilerin bu Nablus akınından hiç bahsetmemiş olmalarıdır.³⁹⁴

Görüldüğü üzere Şihâbeddin Mahmud, Bazvac'ın kumandasında düzenlenen bu akınlar dışında Haçlılara karşı büyük askerî harekâta bulunamadı. Zaten Dımaşklılar, Trablus veya Kudüs'e yönelik saldırı düzenleyecek güce sahip değillerdi. Onlar daha çok Dımaşk Atabegliği'ne ait Humus'u ve diğer şehirleri ele geçirmek isteyen İmâdüddin Zengî'ye karşı koymakta ve Dımaşk'ta baş gösteren iç karışıklıklara son vermekle meşguldüler.

Bu arada yukarıda zikrettiğimiz gibi Bâtınîlerin ortadan kaldırılmasında önemli rol oynayan el-Hâcib Yûsuf b. Fîrûz, Şemsü'l-Mülûk İsmâîl'in nezdinde önemli mevkiye sahip olmuş ve İsmâîl'in güvenini kazanarak nüfuzu gittikçe artmıştı. Ancak İsmâîl onu bertaraf etmek isteyince hizmetinden ayrılarak Tedmür'e kaçmıştı. Bir müddet sonra Yûsuf, İsmâîl'in öldürülmesi ve yerine kardeşi Şihâbeddin Mahmud'un geçmesi üzerine Dımaşk'a dönmek istedi. Yûsuf b. Fîrûz, Muînüddin Unur'un arabuluculuğu sayesinde devletin iç işlerine karışmayacağına dair söz vermesi üzerine Dımaşk'a dönebildi.³⁹⁵ Başka bir rivayete göre Yûsuf'un dönmesinde oğlu Şihâbeddin Mahmud üzerinde büyük otoritesi bulunan Safevtü'l-Mülk Zümrüd Hatun'un da rolü bulunmaktaydı. Çünkü Zümrüd Hatun, Emîr Bazvac ile beraberindeki gulâmların

³⁹⁴ Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:II, s. 88-89, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 330; Süryânî Mihail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi*, s. 112. Ayrıca bkz. Alptekin (*Dımaşk Atabegliği*, s. 117), İbnü'l-Kalânîsî'nin 531/1136-1137 yılı olaylarını verirken Nablus akınına ikinci Trablus akını olarak göstermekle hataya düştüğünü söylemektedir.

³⁹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 397-399; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 290-291; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 294.

giderek artan nüfuzunu önlemek amacıyla Yûsuf'un Dımaşk'a dönmesini ve Sarhad Valisi Emînüddevle Gümüştegin'in sipehsâlârlığa getirmesini sağlamıştır. Anlaşıldığına göre Zümrüd Hatun ile Emîr Bazvac arasında bir güç mücadelesi bulunmaktadır. Ancak Yûsuf'a bu iznin verilmesi Emir Bazvac'ı kızdırdı. Şihâbeddin Mahmud ve annesi Zümrüd Hatun'a haber gönderip Yûsuf'a dönmek için izin vermelerinden dolayı onları kınadı ayrıca Emîr Gümüştegin'in yerine sipehsâlârlığa getirilmesini istedi. Şihâbeddin Mahmud'un bu şartları reddetmesi üzerine Bazvac ve taraftarları Dımaşk'ın doğusundaki el-Merc'de konaklayıp Şihâbeddin'e karşı isyan ederek şehrin çevresini yağmalamaya başladılar. Bunun üzerine Şihâbeddin Mahmud, büyük kuvvetleri onların üzerine sevk etmek durumunda kaldı ancak bir sonuç alamadı.³⁹⁶

Bazvac'ın isyanı zamanla daha tehlikeli boyutlara ulaştı. Çünkü Bazvac, Şihâbeddin Mahmud'a karşı koyamayacağını anlayınca, üvey kardeşi Baalbek hâkimi Muhammed'e gidip ondan yardım istedi. Baalbek önlerine gelen Bazvac, Muhammed ile karşılaştı ve itaatine girerek onunla kardeşi Şihâbeddin Mahmud'a karşı anlaştı. Şihâbeddin Mahmud, Bazvac ile kardeşi Muhammed'in kendisine karşı birleşmesinden endişeye kapıldı. Bu sırada Bazvac da kendisine katılanlarla Dımaşk'a giden ticari yolları tehdit etmeye başlamıştı. Bu durum karşısında Şihâbeddin Mahmud, Bazvac'a haber gönderip gönlünü almaya çalıştı ve talep ettiği şartları kabul etmek zorunda kaldı. Sıbt İbnü'l-Cevzi³⁹⁷, Şihâbeddin Mahmud'un Emîr Bazvac ve Atabegliğin gulâmlarını bertaraf etmesinde ısrarlı olduğunu ancak adamlarının devletin dört bir yandan düşmanlarla çevrilmiş olduğunu söyleyerek Bazvac'ı bağışlamak gerektiğini tavsiye ettiklerini rivayet etmektedir.³⁹⁸ Sonuçta 530 yılı Şaban ayı başlarında/Mayıs 1136'da Şihâbeddin Mahmud, Havran'da Bazvac ile karşılaştı ve onu sipehsâlârlığa tayin ederek atabeg unvanı verdi. Ayrıca Bazvac, Cemâleddin lâkabıyla vezir oldu.³⁹⁹ Böylece Bazvac'ın Dımaşk'a dönüşü ile isyanı sona erdi.

³⁹⁶ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 400-401; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, aynı yer.

³⁹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, aynı yer.

³⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 401; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer.

³⁹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer.

Ancak Bazvac bir süre sonra Şihâbeddin Mahmud'un hazırladığı bir komplo sonucu hayatını kaybetti (6 Şaban/19 Nisan Pazartesi). Onun ölümünden sonra Muînüddin Unur sipehsâlârlığa getirildi ve atabeg olarak anıldı.

Dımaşk hâkimi Şihâbeddin Mahmud, 23 Şevval 533/23 Haziran 1139 Cuma gecesi en çok güvendiği köleleri olan Ermeni asıllı el-Baguş, Hâdım Yûsuf ve el-Harkâvî tarafından yatağında uyurken öldürüldü. İbnü'l-Kalânîsî'ye göre⁴⁰⁰, Şihâbeddin Mahmud'un öldürüldüğü haberi yayılınca devletin malî işlerini yürüten müstevfî Ebü Tâlib Ukayl b. Haydara kaçtı ancak tutuklanıp öldürüldü. Sıbt İbnü'l-Cevzi ise⁴⁰¹ Şihâbeddin Mahmud'un emîrlere kötü davrandığını ve bu sebeple onların Mahmud'u öldürmeye karar verdiklerini kaydeder. Suikastçılar, Şihâbeddin Mahmud'u öldürdükten hemen sonra Dımaşk Kalesi'nden kaçıp gittiler. Hâdım Yûsuf ve el-Harkâvî yakalanarak Dımaşk'ın güneybatısındaki Babü'l-Câbiye'de idam edildi ancak Ermeni asıllı kölesi el-Baguş kaçıp kurtuldu.⁴⁰²

İslâm kaynaklarında onun öldürülmesinin arkasında olan emîrlere hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. İbnü'l-Kalânîsî, bu suikastla ilgili daha ayrıntılı bilgi vermiş olsa da herhangi bir kişiyi açıkça suçlamamıştır. Onun rivayetinden anlaşıldığına göre Mahmud, annesi Safevtü'l-Mûlk Zümrüd Hatun'un İmâdüddin Zengî ile evlenip Dımaşk'tan ayrılmasından sonra devlet adamları üzerinde otorite kurmaya çalışmış ve onlarla anlaşmazlığa düşmüştür. Bu adamlardan birisi müstevfî Ebü Tâlib Ukayl b. Haydara'dır. Şihâbeddin Mahmud, devletin hazine geliri konusunda Ukayl b. Haydara ile ihtilâfa düşmüş ve onu Bazvac'ın kaderine benzer bir kaderle karşılaşabileceği şeklinde üstü kapalı tehdit etmiştir. Bunun üzerine Ukayl b. Haydara suikast planları yapmaya başlamış olmalıdır.⁴⁰³ Sonuçta yaklaşık dört yıl hâkimiyet süren Şihâbeddin Mahmud, kardeşi İsmâil gibi bir suikast sonucu hayatını

⁴⁰⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 421-422.

⁴⁰¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 319.

⁴⁰² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 421-422; İbn Asâkir (*Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LVII, s. 104), Şihâbeddin Mahmud'un 23 veya 24 Şevval'de öldürüldüğünü kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 309; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XI, s. 397. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 120-121.

⁴⁰³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 421-422.

kaybetmiştir. Genç yaşı ve zayıf bir şahsiyeti olan Mahmud, annesi Safevtü'l-Mûlk Zümrüd Hatun'un ve devletin güçlü emîrlerinin otoritesi altındaydı. Mahmud'un hükümdarlığı boyunca karşılaştığı en büyük tehlike, başta Dımaşk olmak üzere atabegliğin bütün topraklarını ele geçirmek isteyen İmâdüddin Zengî idi. Bu dönemde Dımaşk, Zengî'nin ilk kuşatmasına maruz kaldı. Yukarıda görüldüğü üzere Şihâbeddin Mahmud, Zengî'nin bu hedefine mâni olmak için Zümrüd Hatun'un onunla evlenmesini kabul edip Humus'u kendisine teslim etti. Haçlılara gelince, Şihâbeddin Mahmud'un veziri ve başkumandanı Bazvac'ın düzenlediği seferler dışında onlara karşı ciddi bir harekâta bulunmadı. Mahmud'un öldürülmesinden sonra yerine Baalbek'teki kardeşi Muhammed, Cemâleddin lakabıyla Dımaşk'ın başına geçti.

2.1.5 Cemâleddin Muhammed Dönemi (1139-1140)

1139 ile 1140 yılları arasında Dımaşk'ta atabeglik yapan Ebü'l-Muzaffer Muhammed, babası Tâcûlmülûk Böri'nin ikinci eşi Selçuklu hanedana mensup adı bir hanımın oğluydu. Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Muhammed, babası Böri tarafından Baalbek'e vali olarak atandı. Babasının ölümünden sonra hâkimiyeti altındaki bölgeyi genişletmeye çalışarak üvey kardeşi Şemsü'l-Mülûk İsmâil'e karşı isyan etmiş ancak kardeşinin yaptığı şiddetli kuşatma ve hücum karşısında ona itaat etmek zorunda kalmıştı.⁴⁰⁴

Diğer kaynaklarda yer almayan Üsâme b. Münkız'ın bir rivayetine göre⁴⁰⁵, İmâdüddin Zengî 529/1135 yılında Dımaşk'ı kuşattığı sırasında Baalbek Vâlisi Muhammed, Atabegle haberleşmiş ve onun hizmetine girmek üzere Baalbek'ten ayrılmıştı. Zengî, Muhammed'i yakalamak için Dımaşk ordusunun harekete geçtiğini haber alınca Selâhaddin el-Yağısıyânî'ye Şemsüddeve'yi karşılayıp Dımaşklıları kaçırmak için gönderdi. Bu rivayetten anlaşıldığına göre, Muhammed, kardeşi İsmâil'in öldürülmesine ve yerine diğer kardeşi Şihâbüddin Mahmud'un getirilmesine

⁴⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LII, s. 164. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 123; Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 39.

⁴⁰⁵ İbn Münkız, *Kitâbü'l İ'tibâr*, s. 180-181, terc. *İbretler Kitabı*, s. 133-134.

razı olmamış, bundan dolayı Zengî'nin yanında yer almak istemiş ancak daha sonra kardeşi Mahmud'a itaatini arz ederek Baalbek'e dönmüştü.

533/1139 yılında Şihâbüddin Mahmud'un ölümü üzerine Muînüddin Unur, Baalbek'teki Muhammed'e derhal mektup yazarak durumu bildirdi ve Atabegliğe hâkim olmak için süratle Dımaşk'a gelmesini istedi. Muhammed, hiç vakit kaybetmeden Dımaşk'a gelip Cemâleddin lakabıyla tahta oturdu. Emîrler, kumandanlar ve şehrin ileri gelenlerinden bağlılık yeminleri aldı. İbn Asâkir⁴⁰⁶, *"Muhammed b. Bôri'ye hiç kimse itiraz etmeyerek şehre ve kaleye hâkim oldu."* ifadelerini kullanmaktadır. Bu hizmete karşılık Cemâleddin Muhammed, Muînüddin Unur'a Baalbek'i iktâ ederek ödüllendirdi ve sipehsâlâr makamının yanı sıra bütün devlet işlerini ona bırakarak veziri yaptı. Hatta annesinin Unur ile evlenmesine rıza gösterdi.⁴⁰⁷

Halepli tarihçiler Azîmî ve İbnü'l-Adîm, Muînüddin Unur'un Muhammed'i Dımaşk tahtına getirmesinin ardından burada bulunan diğer kardeşi Behramşah'ı şehirden uzaklaştırdığını, bunun üzerine Behramşah'ın Musul'daki İmâdüddin Zengî'nin yanına gidip hizmetine girdiğini kaydederler.⁴⁰⁸

İmâdüddîn Zengî'nin İkinci Dımaşk Kuşatması

Halep'te bulunan Safevtü'l-Mülk Zümrüd Hatun, en sevgili oğlu Şihâbeddin Mahmud'un öldürüldüğü haberini alınca çok üzüldü ve Musul'daki eşi İmâdüddin Zengî'ye haber göndererek Dımaşk üzerine hemen yürüyüp oğlunun intikamının alınmasını istedi. Buna çok üzülen Zengî, Zümrüd Hatun'un davetini memnuniyetle karşılayarak Dımaşk'ı ele geçirmek için iyi bir fırsat olarak değerlendirdi, üstelik

⁴⁰⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LVII, s. 104

⁴⁰⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 422; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LVII, s. 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 309-310; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 319-320. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 123; Âşûr, *el-Hareketü's-Salibiyye*, C:I, s. 474; Cevni, *Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds*, s. 158-159; .Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 39.

⁴⁰⁸ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 63; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 320-321.

Behramşah'ın kendisine sığınması bu niyetini daha da pekiştirdi ve hiç vakit kaybetmeden hazırlanmaya başladı.⁴⁰⁹

İmâdüddin Zengî, gerekli tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra Dımaşk'a yürümek üzere harekete geçti. Bunu haber alan Unur, Zengî'ye karşı koyabilmek için gerekli tedbirleri aldı ve şehir savunmasını üstlendi. Ancak Zengî, doğrudan Dımaşk üzerine yürümek yerine Baalbek'e yönelip burayı kuşatmaya başladı (20 Zilhicce/18 Ağustos). Burası bilindiği üzere Unur'a iktâ edilmiş ve onun tarafından tahkim edilip, silah ve askerle donatılmıştı. İbnü'l-Esîr, Zengî'nin Dımaşk'a giderken Unur'a haber gönderip büyük bir miktar para karşılığında şehri kendisine teslim etmesini istediğini ancak Unur'un bu teklifi reddettiğini, bunun üzerine Zengî'nin Baalbek'e yürüdüğünü söylemektedir.⁴¹⁰ Bu rivayetten anlaşıldığına göre Zengî, Baalbek'i kuşatıp ele geçirerek Unur'dan intikam almak istiyordu. Ayrıca Zengî'nin Baalbek'i ele geçirmekle ilgili iki hedefi daha vardı, birincisi Dımaşk'a bağlı olan yerleri zapt etme kapsamında Baalbek'i almak diğeri de Dımaşk'a yardım ulaşmasını engellemek için bu şehirle bağlantısını kesmekti.

İmâdüddin Zengî, yaklaşık on dört mancınıkla müstahkem bir şehir olan Baalbek'i gece gündüz döverek kuşatma altına aldı. Son derece güç şartlarda olan şehir halkı, daha fazla dayanamayacağını anlayıp ondan aman diledi. Böylece 14 Safer 534/10 Ekim 1139 tarihinde şehir Zengî'ye teslim edildi. İç kaledeki Türk muhafızları yaklaşık on gün direnmeye devam etseler de Dımaşk'tan bekledikleri yardımdan ümit kesince şehrin tamamını Zengî'ye teslim etmeyi kabul ettiler (25 Safer/21 Ekim). Unur şehrin Zengî'nin eline geçmesini önlemek için Haçlılardan yardım istemeye bile hazırды.⁴¹¹

⁴⁰⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 422; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LVI, s. 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 310; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 320. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 122-123; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 194; Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 118-119.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), 422-423; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XI, s. 399. Ayrıca bkz. Cevni, *Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fî'l-Kuds*, s. 159; Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 119.

⁴¹¹ İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, C:IX, s. 310-311; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 423; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 63; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 322; İbnü'l-Adîm,

Baalbek'in alınmasından sonra Zengî Rebûlevvel 534/Kasım 1139'da Dımaşk'a yöneldi. Şehri kuşatmadan önce Cemâleddin Muhammed'e haber gönderip Dımaşk'ı savaştan teslim etmesini istedi. Buna karşılık istediği yeri kendisine vermeyi teklif etti. Fakat Unur'un etkisi altında olan Cemâleddin bu teklifi reddetti. İbn Ebî Tayy'ın dediğine göre Dımaşk hâkimi Cemâleddin Muhammed, el-Bikâ Vâdisi'ne gelen Zengî'ye hediyeler göndererek geri dönmesi karşılığında 50 bin dinar vermeyi ayrıca Humus şehrini teslim etmeyi teklif etmiş ancak Zengî tarafından bu teklif kabul edilmemişti. Bununla birlikte, İbn Ebî Tayy'ın Humus'un verileceği ifadesi doğru olmasa gerekir. Çünkü bu sırada Humus zaten Zengî'nin elindedir. Konuyla alakalı çağdaş araştırmacı el-Asimi, Cemâleddin Muhammed'in Zengî'ye Busrâ veya Sarhad şehrini teklif ettiğini söyler ki bu ihtimal dahilinde düşünülebilir.⁴¹² Aslında Cemâleddin Muhammed bu teklifle Zengî'yi Dımaşk'ı kuşatmaktan vazgeçirmeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Dımaşk Atabegliği'ne ait Humus, Hama, Bânîyâs ve Baalbek'i alan ve atabegliğin sınırlarının küçülmesine sebep olan Zengî'nin Dımaşk'tan vazgeçmemesi anlaşılabilir bir durumdur.

Bu arada Dımaşk'ta Muînüddin Unur'un hizmetinde bulunan Üsâme b. Münkız, Fâtımî Veziri Rıdvân b. Velahşî'nin Halife Hâfız-Lidîmillâh'ın (525-544/1131-1149) askerlerinin ayaklanması üzerine Mısır'dan Suriye'ye kaçarak Sarhad Valisi Emînüddeve Gümüştegin'e sığındığını rivayet eder. İbn Münkız'a göre Zengî Baalbek'i kuşatmaya hazırlanırken Sarhad'a sığınan Rıdvân'a haber göndererek onu kendisine katılmaya ikna etmiştir. Unur, bu ittifaktan haberdar olunca Rıdvân ile Mısır askerlerinin Zengî'ye katılıp onların Dımaşk'a karşı birleşmesinden endişelenmiş ve derhal büyük bir ikna kabiliyetine sahip olan Emîr Üsâme b. Münkız'ı elçi olarak Rıdvân'a göndermeyi uygun bulmuştu. Sarhad'a gelen Üsâme, Rıdvân ile görüşüp onu Zengî'den ayırarak anlaşma yapmayı başarmıştı. Bu anlaşmayla, Rıdvân'ın

Zübdetü'l-Haleb, s. 321; İbn Ebî Tayy, **Kitâbatu İbn Ebî Tayy**, s. 187. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 123-124; Al-Zanki, "The Emirate of Damascus...", s. 197-198.

⁴¹² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 424; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 313; İbn Ebî Tayy, **Kitâbatu İbn Ebî Tayy**, s. 192-193; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:I, s. 165. Ayrıca bkz. el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye**, s. 94 (3).

Dımaşk'a gitmesi karşılığında kendisine 30 bin dinar ödenmesi, Dımaşk'taki Dâr el-Akîki'nin verilmesi ve askerleriyle birlikte ona maaş bağlanması kararlaştırıldı.⁴¹³

İki taraf arasındaki görüşmeler bir neticeye varmayınca İmâdüddin Zengî, el-Bikâ Vâdisi'nden güneye doğru inerek Dımaşk'ın 8 km. güneybatısındaki Dârayya'da⁴¹⁴ karargâhını kurdu (13 Rebûlahîr/7 Aralık). İlk taarruzda iki tarafın öncü kuvvetleri karşı karşıya geldi ve Zengî'nin askerleri Dımaşk kuvvetlerini mağlup edip bir kısmını öldürdü. Kaçabilenler ise Dımaşk'a döndü. Daha sonra Zengî, 28 Rebûlahîr/22 Aralık ayında şehre ikinci defa taarruzda bulundu. Bu defa atabeg'in askerleri, Musallâ yakınlarında Dımaşk askerleriyle Ahdâs ve Gutâ kuvvetlerinden oluşan bir grup ile karşılaşp onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bir kısmı öldürölüp esir alındı, geri kalanlar da Dımaşk'a döndüler. İbnü'l-Kalânîsî'nin ifadesine göre *“o gün az kalsın Dımaşk zapt edilecekti.”* Ancak Zengî birkaç gün taarruzlarını durdurdu ve esirlerle karargâhına döndü. Aslında Zengî, Dımaşk kuvvetlerine karşı elde ettiğı zaferlere rağmen şehri barışla teslim almayı tercih etmekteydi. İbnü'l-Esîr'in, **et-Târîhu'l-Bâhir** adlı eserinde konuyla ilgili Zengî'nin, Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî⁴¹⁵ başkanlığındaki bir elçi heyetini Cemâleddin Muhammed'e göndererek barış teklifini tekrarladığını, Humus, Baalbek veya istediğı başka bir şehri verebileceğı önerisinde bulunduğunu söylemektedir. Zengî, ayrıca Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî'nin Dımaşk'ta bulunduğu sırada Ahdâs liderleri ve Zanatira⁴¹⁶ ile görüşerek onları kendi tarafına çekmeyi emretmişti. Gerçekten Kadı Kemâleddin, bu liderlerden büyük bir kısmını kendi tarafına çekmeyi başarak belirlenecek bir günde Zengî'nin

⁴¹³ İbn Münkız, **Kitâbü'l İ'tibâr**, s. 55-56, 90-92, terc. s. 29, 59-61. Ayrıca bkz. Cevni, **Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fi'l-Kuds**, s. 159; Seyyid, “Fâtımîler”, **DİA**, C:XII, 1995, s. 232.

⁴¹⁴ el-Gutâ'daki Dımaşk köylerinden zengin bir köy. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:II, s. 431.

⁴¹⁵ Muhammed b. Abdüllah b. Kâsım Kemâleddin Ebû el-Fâzıl b. eş-Şehrezûrî 491 yılında doğdu. Devlet işlerinde büyük tecrübeye sahip olan Kemâleddin eş-Şehrezûrî, iyi bir siyasetçi, edip ve şair idi. İmâdüddin Zengî'ye elçilik yaptı, ayrıca oğlu Nûreddin Mahmud ve Selâhaddin Eyyûbî dönemlerinde Dımaşk kadılığı yaptı ardından vezirliğe tayin edildi. 572/1177'de Dımaşk'ta vefat etti. İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, C:IV, s. 241-244.

⁴¹⁶ Büyük şehirlerde fırsat buldukça haydutluk, hırsızlık, kabadayılık, iç mücadelelerde veya sınırlarda gönüllü veya ücretli askerlik eden ayyarlar ve Fütüvvet teşkilatlarına benzer sınıf zümre teşkilatı idi. Selahaddin Döğüş, “Avrasya Steplerinde İlk Gaziler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 20 (2008), s. 333.

Dımaşk'a saldırdığında şehrin kapılarını içerden açacaklarını ve böylece şehri kendisine teslim edeceklerini söyledi. Fakat Zengî bunu uygun görmedi, çünkü Dımaşk içine gönderdiği casuslar vasıtasıyla şehrin sokaklarının dar olduğunu öğrenmiş, askerlerinin şehrin kuvvetlerinin ve halkının şiddetli direnişiyle karşılaşp onlarla çatışmaya girmesi halinde bu dar sokaklarda savaşılamayacaklarından ve dağılmak zorunda kalarak imha edileceklerinden endişelenmişti. Bunun üzerine Zengî, Cemâleddin Muhammed'in teklife cevabını beklemek üzere savaşı durdurdu. Cemâleddin Muhammed, İmâdüddin Zengî'nin ısrarı karşısında daha fazla kan dökülmesini istemeyerek şehri teslim etmeyi düşünmüş ve bu arzusunu devlet adamlarıyla paylaşmıştı. Fakat başta Unur olmak üzere ileri gelenler karşı çıkarak böyle bir kararın alınmasını engellemişlerdi.⁴¹⁷ Böylece İmâdüddin Zengî'nin Dımaşk'ı teslim yoluyla ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.

İmâdüddin Zengî henüz Dımaşk önlerinde bulunurken Cemâleddin Muhammed bir hastalığa yakalandı (Cemâziyelevvel 534/Aralık 1139-Ocak 1140); bütün tedavilere rağmen hastalığı giderek ağırlaştı ve yaklaşık üç ay sonra 8 Şaban/29 Mart Cuma günü vefat etti. Cenazesi büyük annesinin Babü'l-Farâdîs'teki türbesine defnedildi. Cemâleddin Muhammed'in sadece on ay kadar süren hâkimiyet süresi, Tuğtegin hanedanına mensup olan hükümdarlar arasında en kısa süreli olanıydı. Zayıf bir hükümdar olan Cemâleddin Muhammed, bu kısa hâkimiyeti süresince güçlü vezir ve başkumandan Muînüddin Unur'un etkisinde kaldı. Hatta Dımaşk'ı Zengî'ye teslim etme endişesiyle Cemâleddin Muhammed'in öldürülmesinin Unur tarafından tertip edildiği söylenmektedir. Onun ölümünden sonra küçük yaşta olan oğlu Abak, söz sahibi olan ve önde gelen devlet adamlarından vezir Muînüddin Unur tarafından atabeg ilân edildi.⁴¹⁸

⁴¹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 424-425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 313; aynı mülf, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegiyye*, s. 58-59; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 322; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 321. Karş. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 124-125; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 200; Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 119.

⁴¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:LII, s. 164. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 125; Cevni, *Dımaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fi'l-Kuds*, s. 160.

2.1.6 Mücîrüddin Abak Dönemi ve Dımaşk (1140-1154)

1140 ile 1154 yılları arasında Dımaşk'ta atabeglik yapan Mücîrüddin Abak'ın künyesi Abak b. Muhammed b. Böri b. Atabeg Tuğtegin Ebu Muzaffer Ebî Saîd et-Türkî idi. Abak, Tuğtegin oğullarından son hükümdardı. Baalbek'te doğan Abak 533/1139 yılında babası Cemâleddin Muhammed ile birlikte Dımaşk'a geldi ve babasının ölümünden sonra Mücîrüddin lakabıyla Dımaşk atabeği ilan edildi.⁴¹⁹ İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre büyük kumandanlar ve emîrlere, bu karara itiraz etmeyip Mücîrüddin Abak'a biat ederek bağlılıklarını bildirdiler.⁴²⁰

İmâdüddîn Zengî'nin Üçüncü Dımaşk Kuşatması ve Dımaşk-Kudüs İttifakı

Dımaşk'ın önlerinde hala bulunan Zengî, Muhammed'in ölüm haberi alınca şehre taarruza geçti. Aslında Zengî, Cemâleddin Muhammed'in öldürülmesinden sonra Dımaşk emîrleri arasında çıkacağı anlaşmazlığın şehre taarruzundan savunma çabalarını engelleyeceğine inanarak şehri teslim yoluyla hâkim olmak istemiştir. Fakat gördüğü şiddetli mukavemet karşısında ümitsizliğe düşüp Dârayya'daki karargâhına döndü. Çünkü Unur, Zengî'ye karşı Dımaşk savunmasını güçlendirmişti.⁴²¹

İslâm Kaynakları, Muînüddin Unur'un, İmâdüddin Zengî'nin kuşatmayı kaldırmaya hiç niyetli olmayıp Dımaşk'ı ele geçirmeye kararlı olduğunu görünce Dımaşk askerlerini ve Ahdâs kuvvetlerini Baalbek halkına verdiği sözü tutmadığını söyleyerek Zengî'ye karşı kışkırttığını aynı zamanda Haçlılara haber göndererek yardım istediğini kaydetmektedir. İbnü'l-Kalânîsî, ümitsizlik içindeki Zengî'nin

⁴¹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 313; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 322; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:VII, s. 299; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 321. Ayrıca bkz. Alptekin (*Dımaşk Atabegliği*, s. 126), Abak'ın lakabı "Abdû'd-Davle الدولة" olarak hatalı Türkçe'ye çevrilmiştir. Ancak İslâm kaynaklarda lakabı "Adubüddeyle الدولة" olarak yer almaktadır. Ayrıca bkz. Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 20.

⁴²⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XXI, s. 151; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, aynı yer. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, aynı yer.

⁴²¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 425-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, aynı yer. Ayrıca bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 186; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 126-127; Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 9; Küçüksipahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengî'nin...", s. 119.

karargâhına geri döndüğünde onu Dımaşk'tan uzaklaştırmak için Haçlılarla ittifakın gerçekleştirildiğini ve Haçlıların bu yardım karşılığında kendilerine bir miktar para ödenmesini ve bazı rehineler gönderilmesini istediklerini belirtir. Ayrıca Banyas'ın da Haçlılara verileceği ifade edilmiştir. Unur'un, Kudüs Kralı Foulque ile gerçekleştirdiği bu ittifakta temel mesele Zengî'nin Halep, Hama, Humus, Baalbek ve Banyas şehirlerine hâkim olmasından sonra Dımaşk'ı zapt edebileceği ve bunun Haçlılar için de büyük bir tehlike olacağıdır.⁴²²

Kral Foulque, krallığın istişare meclisi ile yaptığı toplantıda Unur'un teklifini kabul etti. Willermus'un ifadesine göre Haçlıların bu cazip teklifi kabul etmelerinin sebebi Dımaşk'ın Zengî'nin eline geçmemesi ve stratejik bir mevkie sahip olan Banyas'ı geri almak istemeleriydi.⁴²³ Ardından kral bütün Haçlı liderlerine haber göndererek İmâdüddin Zengî'ye karşı harekete dahil olmalarını istedi. Bu ittifaktan haberdar olan Zengî, hemen kuşatmayı kaldırarak Dârayya'daki karargâhını terk etti ve Havran'a gitti (5 Ramazan/24 Nisan). Ra's el-Mâ'ya gelerek Haçlıların Dımaşk kuvvetleri ile birleşmesini önlemeyi ve hatta onlarla savaşmayı düşündü. Ancak Haçlıların bunu göze alamaması üzerine bir ay kadar kaldığı bu bölgeden ayrılarak Dımaşk önlerine geldi ve şehrin kuzeydoğusundaki 'Azrâ'da karargâhını kurdu (6 Şevval/25 Mayıs). Birkaç gün Gûta ve el-Merc'deki köyleri tahrip ederek Dımaşk'a iktisâdi baskı yapmak istedi, fakat bu sırada birleşen Kudüs ve Dımaşk kuvvetleri arasında kalmamak için Humus'a çekilmek zorunda kaldı (13 Şevval/1 Haziran). Böylece Unur ile Haçlılar arasında yapılan ittifak, Zengî'nin Dımaşk üzerindeki kuşatmayı kaldırması ve geri çekilmesiyle amacına ulaştı.⁴²⁴

⁴²² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 425-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; İbn Münkız, *Kitâbü'l İ'tibâr*, s. 156-157; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, aynı yer; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:II, s.105-106, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 352-353. Ayrıca bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 186-187; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 127; Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 9, 20.

⁴²³ Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:II, s.105-106, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 352-353. Karş. Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 205-206.

⁴²⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 313-314; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 322-323; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 321-322; Willermus Tyrensis, *A History of...*, İng. terc. Krey, C:II, s. 106-107, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 353. Karş. Alptekin (*Dımaşk Atabegliği*, s. 127), bu tarihi hatalı olarak 15 Ramazan

Dımaşk'ın Zengî tehlikesinden kurtulmasıyla anlaşmanın ikinci şartı olan Banyas'ı ele geçirip Haçlılara teslim etme şartı yerine getirilmeliydi. Bunun üzerine Haçlılarla yapılan ittifaka sadık kalan Unur, çok sayıda Haçlı askeriyle birlikte şiddetli bir muhasara sonunda şehri alıp Kral Foulque'a teslim etti ve Şevval/Haziran'da Dımaşk'a döndü.

Unur, Haçlılarla yaptığı ittifak ile Dımaşk'ı İmâdüddin Zengî'den kurtarmayı başarmış ve şehrin onun eline geçmesini engellemiştir. Hatta Unur, Kudüs Krallığı ile yapmış olduğu anlaşmayla yetinmemiş ve bunu güçlendirmek için Üsâme b. Münkız'ın ifadesiyle bizzat Kudüs Krallığı'na resmî ziyaret ve seyahatler gerçekleştirmişti. Unur'un 534-538/1140-1143 yılları arasında Haçlı işgali altındaki Kudüs, Akkâ, Nablus, Hayfa ve Taberiye gibi Suriye ve Filistin şehirlerine ziyareti Üsâme'nin kaydıyla uyusmaktadır. Ayrıca Unur, Üsâme refakatinde Akka'daki kral sarayına resmî bir ziyarette bulunarak Kral Foulque ile görüşmüş ve burada kral tarafından hoş ve samimi bir şekilde karşılanarak kendisine hediyeler verilmişti. Kral ayrıca Taberiye Prensi William de Bures'i Unur'a yolculuğunda eşlik etmesi için görevlendirdi. Unur, Üsâme de yanında olduğu halde Kudüs'e gelerek Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'yi ziyaret etti. Başka bir defasında da Unur Nablus üzerinden Kudüs'e gitti.⁴²⁵

Dımaşk ile Kudüs Krallığı arasında yapılan ittifakın sonucunda kuşatılan Banyas söylendiği üzere Haçlılara verildi. Bu kuşatmada Haçlıların da yer aldığı ifade edilmekte, konuyla ilgili olarak Willermus, kralın çağrısı üzerine Antakya ve Trablus yöneticilerinin kuşatmaya katıldıklarını belirtmektedir. Hatta Willermus, Unur komutasındaki Dımaşk kuvvetlerinin Banyas'ın ele geçirilip düşmanları olan Haçlılara teslimi için gösterdikleri çabaya şaşırmakta ve şu sözlerle ifade etmektedir: *“Burada düşmanların düşmanlarla savaşmaları için cesaretlendirildikleri ve üçüncü bir tarafla*

vermektedir. Al-Zanki, “The Emirate of Damascus...”, s. 206; Harold S. Fink, “Zengi and The Fall Of Edessa”, *A History of The Crusades*, C:I, s. 442-443.

⁴²⁵ İbn Münkız, *Kitâbü'l İ'tibâr*, s. 158, 223-224, 227-230, 300, terc. s. 171, 173, 233-234. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 130; P. M. Cobb, *Usama Ibn Munquidh: Warrior Poet of The Age of Crusades*, Oxford, Oneworld Publication, 2005, 28-29; el-Asimi, *ed-Devletü'l-Böriyye*, s. 163-164; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C:II, s. 187-188.

birbirini aldatmadan bir araya geldikleri olağanüstü bir manzara vardı. İki taraftan hangisinin ortak düşmana karşı daha hararetle silah kullandığını ya da saldırıda daha şiddetli olduğunu veya savaşın zorluklarının üstesinden gelmek için daha fazla gayret gösterdiğini ayırt etmek zordu. Zira Haçlılar ordusu ve Dimaşklılar aynı arzu ve amaca sahiptiler.”⁴²⁶

Haçlılar Banyas’a eski Vali Rainer de Brus’u tayin etmişlerdir. Ancak Rainer iki taraf arasındaki anlaşmaya aykırı hareket ederek Banyas yakınlarındaki eş-Şuarâ adlı bir yere baskın yapmış ve Müslüman köylülerin sürülerini yağmalamıştır. Durum krala Üsâme yoluyla bildirilmiş ve kral da valiyi cezalandırarak yağmalanan malları iade etmesini ve zarara uğrayan köylülere tazminat ödenmesini istemiştir.⁴²⁷

Zengî Sonrası Dimaşk’ta Yaşananlar

Musul ve Halep Atabegi Zengî 534/1140 yılında Dimaşk önlerinden ayrıldıktan sonra şehirde iç karışıklıklar başladı. İbnü’l-Kalânîsî’nin kaydına göre 538/1143 yılında Dimaşk’ın büyük emîrlerinden el-Hâcib Esedüddin Akız tutuklanarak hapsedildi ve mallarına el konuldu (3 Cemâziyelevvel/13 Kasım). Bunun nedeni Akız’ın taraftarlarının sayısının çoğalması, nüfuz ve gücünün artmasıydı. Bunu devlet adamları arasındaki kavga ve çekişmeler takip etti. İbnü’l-Kalânîsî 539/1144 yılında Dimaşk reisi Müeyyedüddin Müseyib b. Ali b. Sûfî’nin, Vezir Ebî’l-Kerâm ve Emîr Üsâme b. Münkız’ın kendi aleyhinde bulunmaları yüzünden Sarhad’a giderek şehri terkettiğini (11 Muharrem/14 Temmuz) bildirir.⁴²⁸ Muînüddin Unur, Müeyyedüddin b. Sûfî’nin Sarhad Valisi Altuntaş ile birlikte kendisine karşı bir isyan çıkarması endişesiyle derhal ona mektup göndererek Dimaşk’a dönmesi hususunda

⁴²⁶ Banyas’ın zaptı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü’l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 426-427; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 314; Sıbt İbnü’l-Cevzi, **Mir’âtü’z-Zamân**, C:XX, s. 323; İbnü’l-Adîm, **Zübdetü’l-Haleb**, s. 322. Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 107-109, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:II, s. 354-355.

⁴²⁷ İbn Münkız, **Kitâbü’l-İ’tibâr**, s. 135, terc. s. 96; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 67. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 188.

⁴²⁸ 530/1136 yılında Dimaşk reisi Müferric b. Hasan Sûfî’nin bir komplo neticesinde öldürülmesi üzerine başta Müeyyedüddin Müseyib b. Ali b. Sûfî olmak üzere diğer akrabaları birkaç gün tutuklandıktan sonra Sarhad’a gitmek için izin aldılar. Ertesi yılda Sarhad Valisi Emînüddevle Gümüştegin’in vasıtasıyla Dimaşk’a dönebildiler. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü’l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 404-405, 410, 433-435.

iknaya çalıştı. Nihayet Vezir Ebî'l-Kerâm ve Emîr Üsâme b. Münkız'ın Mısır'a sürgün edilmesi karşılığında İbn Sûfi'nin Dımaşk'a dönmesi kararlaştırıldı.⁴²⁹ Unur, Ahdâs kuvvetlerinin ayaklanmasından endişelenerek Dımaşk'ta sekiz yıl ikamet eden dostu Üsâme b. Münkız'ı şehirden uzaklaştırmak zorunda kaldı. Üsâme'nin kaydettiğine göre Unur, ona “... *herkes benim aleyhimde ittifak etti, ben güçsüz kaldım*”.⁴³⁰ demişti.

İmâdüddîn Zengî'nin Dımaşk'ı Ele Geçirmek İçin Son Planı (1146)

Zengî Dımaşk önlerinden ayrıldıktan sonra Haçlıların Banyas'a hâkim olmasını kabullenemeyerek askerlerinin bir kısmını Dımaşk'a bağlı Havran, Gûta ve el-Merc topraklarına akına göndermiş, kendisi de 7 Zilkade/24 Haziran sabahı erken saatlerde Dımaşk üzerine tekrar yürüyerek az sayıda muhafız birliği ile şehrin güneyindeki Musallâ önlerine gelerek surlara çok yaklaşmıştı. Bundan haberdar olan Dımaşklılar şehirlerini Zengî'ye karşı korumaya çalışarak onun şehre sahip olmasını önlemişlerdi. Bu savunma karşısında Zengî Dımaşk'tan ayrılarak Halep'e dönmüştü (24 Cemâziyelevvel 535/5 Ocak 1141).⁴³¹ Bundan sonra Zengi Diyarbekir ve Mardin bölgesinde Artukoğulları ve Urfa Haçlı Kontluğu ile meşgul oldu. 539 (1144) yılında Urfa'yı fethederek Haçlılar tarafından ilk kurulan devlet olan Urfa Haçlı Kontluğu'na son verdi ve İkinci Haçlı Seferi'nin başlamasına yol açtı. Urfa'nın fethi, Zengî'nin Dımaşk'ı ele geçirme ve bütün Suriye'yi kendi hâkimiyeti altında birleştirerek Haçlılara karşı birleşik bir cephe oluşturma planlarını canlandırdı. İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydettiğine göre, Cemâziyelevvel 540/Kasım-Aralık 1145 tarihinde Zengî'nin cihat için büyük bir ordu toplayarak Dımaşk üzerine yürümeye hazırlandığı haberleri geldi. Bu sebeple Dımaşk'ta Unur tarafından ciddi hazırlıklar yapıldı. Fakat Zengi

⁴²⁹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 434-435.

⁴³⁰ İbn Münkız, **Kitâbü'l-İ'tibâr**, s. 55, terc. s. 29.

⁴³¹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 426; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 313-314; aynı mülf, **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye**, s. 59; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 322-323; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb**, s. 322. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabekliği**, s. 128; Fink, *The Role of Damascus...*, s. 51. İbnü'l-Esîr, Mücîrüddin Abak'ın Zengî'ye elçiler gönderip itaat arz ettiğini ve hutbede adını okuma teklifinde bulunduğunu, Zengî'nin de Unur'un Haçlıları tekrar yardıma çağıracağı endişesiyle şehrin önlerinde daha fazla kalamayacağını anlayarak teklifi kabul ettiğini belirtir.

Ermenilerin Urfa'yı yeniden Haçlılara teslim etmek istediklerini öğrenince bu planından vazgeçmek zorunda kaldı (Şaban 540/Ocak 1146) ardından da 1146'da hayatını kaybetti. Toprakları oğulları arasında paylaştırıldı ve büyük oğlu Seyfeddin Gazi Musul'a, ikinci oğlu Nûreddin Mahmud Zengî de Halep'e hâkim oldu.⁴³²

Bu gelişmelerden haberdar olan Muînüddin Unur, Zengî'nin ölümü ve iki oğlu arasında çıkan anlaşmazlıklardan yararlanarak Baalbek'i geri almak için harekete geçti ve şehrin valisi Necmeddin Eyyub ile anlaşarak şehre hâkim oldu. (Cemâziyelevvel 541/Ekim 1146). İbnü'l-Kalânîsî'nin kaydına göre⁴³³ Necmeddin Eyyûb, Unur'un Baalbek'i kuşatmasından birkaç gün sonra iç kalede su azlığından dolayı Unur'a haber gönderip kendisine başka bir iktâ verilmesi karşılığında şehri teslim etme teklifinde bulunmuş, Unur da, bu teklifi kabul ederek Baalbek'i teslim almıştı (Cemâziyelevvel 541/Ekim 1146). Bunu teyit eden İbn Ebî Tayy, konu hakkında bazı farklı detaylar da vermektedir. Ona göre Necmeddin Eyyûb Unur'un kuşatmasına karşı büyük direnç göstermiş ancak iç kalede su azalıp tükenince şehirden kaleye su getirmiş ve Unur'un şehri ele geçirip kaleye getirilen suyu kesmesi yüzünden Unur'dan eman isteyip ona Baalbek'i teslim etmek zorunda kalmıştır.⁴³⁴ Bilindiği üzere Dımaşk hâkimi Şemsüddeve Muhammed Baalbek'i Unur'a iktâ etmiş ancak Zengî bu şehri zapt edip Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb b. Şâdî'yi vali olarak atamıştı.

Unur, Baalbek'i kolayca teslim aldıktan sonra Suriye'deki Zengîlere ait diğer şehirlerin yöneticileriyle yakın ilişkiler kurarak Dımaşk Atabegliği'nin durumunu güçlendirmeye çalıştı. Dolayısıyla Humus ve Hama valileri ile mektuplaşıp onlarla antlaşma yaptı ve bu iki şehrin Dımaşk'a tekrar bağlanmasını sağladı. Halep'te babasının yerine hüküm süren Nûreddin Mahmud Zengî, Urfa ile meşgul olabilmek

⁴³² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 436-437, 440-441, 444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 331-333, 339; aynı mülf, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*, s. 66-70; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s.349, 366-367; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 324-327. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 130 vd; aynı yazar, "The Reign of Zangi", s. 142-143; Küçükspahioğlu, "Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengi'nin...", s. 119-123.

⁴³³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 445, 449

⁴³⁴ İbn Ebî Tayy'ın rivayeti hakkında bkz. Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, C:I, s. 195. İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 445, 449; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 341; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 369; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 329. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 133.

için Unur ile anlaşma yapmayı uygun gördü. Her iki taraf arasında Şevval 541/Mart 1147 tarihinde bir anlaşma imzalandı. Ayrıca Unur'un kızı İsmetüddin Nûreddin Mahmud ile evlendirilerek akrabalık tesis edildi. Daha sonra Nûreddin'in elçileri, gelini yanlarına alarak Dımaşk'tan Halep'e doğru yola çıktılar (15 Zilkâde/18 Nisan).⁴³⁵

İkinci Haçlı Seferi ve Dımaşk

Belirtildiği üzere Urfa'nın İmâdeddin Zengî tarafından fethi Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı ve İkinci Haçlı Seferi'nin başlamasına sebep oldu. Papa III. Eugenius (1145-1153), Batı Hristiyanlarını Doğu'daki din kardeşlerini kurtarmaya ve Urfa'da başlarına gelenler sebebiyle intikam almaya çağırdı. Papa tarafından görevlendirilen başrahip Bernard de Clairvaux'nun gayretleri ile Fransa Kralı VII. Louis ve Alman Kralı III. Konrad seferde yer aldı.⁴³⁶ Bu şekilde ilk kez Avrupa kralları Haçlı Seferi'ne çıkmış oldu. Filistin'e ulaşan Haçlıların hedefinde Dımaşk bulunmaktaydı ve bu kararı 24 Haziran 1148'de Akka'da yaptıkları toplantıda almışlardı. Toplantıya Kudüs Kralı III. Baudouin, annesi Melisende, Alman ve Fransız kralları, Templier ve Hospitalier Şövalyeleri'nin liderleri ve ileri gelenler katılmıştı.⁴³⁷ Willermus, toplantıda uzun müzakereler ve ileri sürülen değişik görüşlerden sonra Kudüs Krallığı'na en çok zararı dokunan Dımaşk şehrinin kuşatılması kararının alındığını söyler.⁴³⁸ İbnü'l-Kalânîsî ise Haçlıların hangi şehre taarruz edecekleri konusunda aralarında uzun uzun tartıştıktan sonra Dımaşk'a saldırmaya karar verdiklerini ve hatta bu şehre bağlı bölgeleri ve köyleri nasıl paylaşılacağını bile

⁴³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 449-450. Ayrıca bkz. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 133.

⁴³⁶ Sefer ile ilgili bkz. Otto von Freising, **The Deeds of Frederick Barbarossa**, s. 34 vdd; Odo de Deuil, **De Profectione Ludovici VII**, s. 7 vdd. Karş. Jonathan Phillips, **The Second Crusade**, London, Yale University Press, 2010, s. 37 vdd; V.G. Berry, "The Second Crusade", **A History of The Crusades: The First Hundred Years**, ed. Kenneth Meyer Setton, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1969, C:I, s. 463 vdd.

⁴³⁷ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 184-186, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 57-59.

⁴³⁸ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 184-186, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 57-59.

kararlaştırdıklarını belirtir.⁴³⁹ Böylece Haçlılar, Dımaşk'ın zaptıyla büyük kazanımlar elde etmek ve Kudüs Krallığı'nın sınırlarını genişlemek istemişlerdir. Ayrıca Suriye'nin ortasında stratejik konumda bulunan şehrin çok verimli toprakları ve zengin ticareti de onları heyecanlandırmaktaydı. Üstelik buraya hâkim olmak Mısır Müslümanlarının Kuzey Suriye ve Doğu'da bulunan Müslümanlarla bağlantılarının tamamıyla kesilmesi anlamına da gelmekteydi. Aynı zamanda Haçlılar Unur'un Nûreddin Mahmud ile gelişen ilişkilerinden de endişelenmeye başlamışlardı.⁴⁴⁰

Daha önce belirtildiği gibi Dımaşk 1126 ve 1129 yıllarında Kudüs Kralı II. Baudouin döneminde iki kez ele geçirilme girişimlerine maruz kalmıştı. Fakat bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Bundan sonra Haçlılar, Dımaşk'a büyük bir taarruzda bulunmadı fakat şehre bağılı yerlere saldırıları görüldü. 534/1140 yılından itibaren Dımaşk ile Kudüs Krallığı arasındaki ilişkiler farklı bir yöne kaydı. Zengî'nin Dımaşk'a yönelik artan tehdidi karşısında Unur, şehri korumak için Kudüs Krallığı'ndan yardım isteyerek Haçlılarla bir barış antlaşması yaptı. Bu antlaşma gereğince Unur, Haçlılara bir miktar para ödeyip stratejik bir konuma sahip olan Banyas şehrini teslim etti. Böylece Kudüs ile Dımaşk arasında güçlü bir ittifak tesis edilip dostluk ve diplomatik ilişkiler kuruldu ve birkaç yıl sürdü. Ancak 541-542/1147'deki Havran Seferi, iki taraf arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oldu. Dımaşk hâkimlerine karşı çıkan Sarhad valisi Altuntaş, Busrâ ve Sarhad kalelerini Haçlılara bir miktar para karşılığı teslim etme telifinde bulunarak Havran bölgesinde bağımsızlık ilan etmek istedi. Haçlıların Altuntaş'a desteğı Dımaşk ile aralarındaki ittifakının bozulmasına sebep oldu.

Dımaşk Kuşatması (24-28 Temmuz 1148)

Muînüddin Unur, Haçlıların Akka toplantısında verilen karardan haberdar olunca derhal Dımaşk'ı savunmak için gerekli tedbirleri almaya başladı. Başta Nûreddin Mahmud ve kardeşı Seyfeddin Gazi olmak üzere bütün Müslüman

⁴³⁹ İbnü'l-Kalânî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 463.

⁴⁴⁰ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 185, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 58. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 233-234; Şihâbî, **Sumûdü Dımaşk**, s. 156.

hükümdarlarına mektuplar göndererek yardım talebinde bulundu. Aslında Unur, Kudüs Krallığı ile uzun bir ittifak ve dostluk ilişkisinden sonra Haçlılardan böyle bir harekâtı hiç beklemezdi. Bu sebeple şehrin surlarının zayıf olan yerlerini süratle tahkim ettirip Haçlıların ilerlemelerini engellemek için şehre uzanan yollara askerler yerleştirdi ve bu yollar üzerindeki su kaynaklarını kapattı.⁴⁴¹

Haçlılar 5 Rebülevvel 543/24 Temmuz 1148 Cumartesi günü, Dımaşk'ın 4-5 km. güneyindeki Menazilü'l-Asakir⁴⁴² adlı bir yere geldiler, fakat buradaki su kaynaklarını kapatılmış olması yüzünden şehrin güneybatısında bulunan el-Mizza köyüne geçtiler. İbnü'l-Kalânîsî, onlara karşı koymak için çıkan Dımaşk askerleri, Türkler, Ahdas kuvvetleri, gönüllüler, Türkmenler ve diğer kuvvetler ile şiddetli çarpışmaların yaşandığını belirtir.⁴⁴³ İbn Asâkir de Haçlıların Dârayya ile el-Mizza yolu üzerindeki Keneyya kasabasında konaklamış olduklarını kaydeder.⁴⁴⁴ Dımaşk'a doğru ilerleyen Haçlılar şehri kuşatmadan önce zaptını kolaylaştırmak için etrafındaki meyve bahçelerini ele geçirmeyi planladılar ve şehrin yakınlarına kadar geldiler. Fakat Dımaşk güçlerinin mukavemeti ile karşılaştılar. Bununla birlikte sayılarının ve teçhizatlarının fazla olmasından dolayı Dımaşk kuvvetleri üzerinde üstünlük sağlayarak sulama kanallarını ele geçirdiler. Ardından Beredâ Nehri'ni geçtikten sonra bahçelere yayılıp şehrin surlarına çok yakın bir yerde karargâhlarını kurdular. İbnü'l-Kalânîsî bu durumu “*Şehre iyice yaklaştılar; daha önce ne eski ne de yakın*

⁴⁴¹ Kaynaklar, Haçlı ordularının sayısı hakkında çeşitli rakamlar vermektedirler. İbnü'l-Kalânîsî, Haçlı ordularının Dımaşk önlerine vardığında sayılarının 50.000 kişi olduğunu ve yanlarında çok miktarda yük getirdiklerini belirtmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzi, Haçlılarla 6.000 şövalye ve 20.000 piyade veya 10.000 şövalye ve 100 bin piyade bulunduğunu, Dımaşk kuvvetlerinin de atlılar dışında 100.000 piyade olduklarını nakleder. Süryânî tarihçisi İbnü'l-İbrî ise Kral Konrad ile birlikte 10.000 şövalye ve 60.000 piyade, Müslümanların sayısını da 130.000 şeklinde vermektedir. İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 463; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 353; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 381-382; Ebû'l-Ferec, **Abû'l-Farac Tarihi**, C:II, s. 385. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 138; Demirkent, **Haçlı Seferleri**, s. 112; Nicolle, **İkinci Haçlı Seferi**, s. 55, 57.

⁴⁴² Muhtemelen bu yer Dımaşk'a aynı mesafede bulunan Dârayya'ya yakın idi. Şihâbî, **Sumûdü Dımaşk**, s. 250.

⁴⁴³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer, taarruzun 6 Rebülevvel'de başladığını belirtir. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 138; Şihâbî, **Sumûdü Dımaşk**, s. 161.

⁴⁴⁴ İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımaşk**, C:II, s. 319, C:LXXIV, s. 235.

*zamanlarda hiçbir ordu bu kadar yaklaştı” şeklinde dile getirmektedir.*⁴⁴⁵ Bu sırada Müslüman âlim ve fakihler de Dimaşk’tan dışarı çıkarak mücadele etmişlerdi. Bunlardan birisi Mağribî asıllı fakih Hüccetüddin Yûsuf el-Fendelevî idi. İslâm kaynaklarının naklettiğine göre Muîneddin Unur, el-Fendelevî’yi görünce yaya olarak yanına gitmiş ve selam vererek “*Ya şeyh! Sen yaşlılığından dolayı mazursun, biz Müslümanları müdafaa ederiz*” diyerek geri dönmesini istemişti. Fakat şeyh “*Ben canımı Allah yolunda feda ettim, Allah benim canımı ve malımı satın aldı*” sözleriyle geri dönmeyeceği söylemişti.⁴⁴⁶ Yine Filistin asıllı sufî âlimi Abdurrahman el-Halhûli,⁴⁴⁷ Dimaşk’ın batısındaki Nayrab⁴⁴⁸ ve Rabva⁴⁴⁹ köylerinin arasında bir bölgede Haçlılarla savaşırken şehit düşmüştü.⁴⁵⁰

6 Rebülevvel/25 Temmuz Pazar günü, şehir halkı başlarına gelenlerden korkuya kapılıp ümitsizliğe düşmesine rağmen surlardan çıkıp Haçlıların üzerine şiddetli bir taarruzda bulunarak pek çok kişiyi öldürdüler. Unur da Haçlılarla girdiği savaşlarda büyük bir cesaret ve sabır gösterdi. İki taraf arasında ağır çarpışmalar akşama kadar sürdü, fakat herkes bitkin durumda konumuna geri döndü. Dimaşklılar, geceyi Haçlıların karşısında nöbet tutmak ve gözcülük yapmak için surların üstünde geçirdiler.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), aynı yer. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 186-188, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 59-60; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 353; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 386-387; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, C:LXXIV, s. 234-236.

⁴⁴⁷ el-Halhûli, Halep'te doğdu. Geniş bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:II, s. 290.

⁴⁴⁸ Meyve bahçelerinin ortasında Dimaşk'tan yarım fersah mesafede yer alan ünlü bir köy. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:V, s. 330.

⁴⁴⁹ Kâsiyûn Dağı'nın eteklerinde Dimaşk'tan bir fersah mesafede bulunan bir yer. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:III, s. 26.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 463-464; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, aynı yer; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 386; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XI, s. 411. Karş. Nicolle, **İkinci Haçlı Seferi**, s. 67.

⁴⁵¹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 464.

Konuyla ilgili çok önemli bilgi veren İbnü'l-Esîr'in ve Sıbt İbnü'l Cevzî'nin kaydettiklerine göre⁴⁵² Unur Musul hâkimi Seyfeddin Gazi ve kardeşi Halep hâkimi Nûreddin Mahmud'a elçiler gönderip Haçlılara karşı yardıma çağırdı. Onlar da askerlerini toplayıp Humus'a geldiler. Sıbt İbnü'l Cevzî⁴⁵³, Seyfeddin Gazi'nin 20 bin askerle Suriye'ye harekete geçtiğini ekledi. Ancak Seyfeddin Dımaşk'ın önlerinde Unur'a haber göndererek kendi temsilcilerinin şehirde bırakmalarını istedi, eğer Haçlılarla bir savaşa girip yenilgiye uğrarsa askerlerle birlikte şehre sığınmalarını talep etti ve eğer Haçlılara galip gelirse şehri hemen geri vereceklerini bildirdi. Seyfeddin Gazi'nin ve kardeşi Nûreddin Mahmud'un gerçek niyetlerini bilinmemekte ancak bu durumu Haçlılar tarafından kuşatılan Dımaşk'ı ele geçirmek için bir fırsat teşkil edebilmektedir. Bu isteği Unur'u endişelendirdi ve Seyfeddin'i oyalamaya çalıştı, aynı zamanda Haçlıları kuşatmayı kaldırmak için onları tehdit edip Seyfeddin ve Nûreddin'in gelişinden korkutmayı istedi. Unur, Haçlılara iki mektup gönderdi; birini Avrupa'dan gelen “yabancı” Haçlılara haber göndererek şöyle dedi “*Doğu'nun hükümdarı buraya geldi. Ya çeker gidersiniz ya da ben şehri ona teslim ederim, o zaman pişman olursunuz*”, diğerlerine yani Kudüs Haçlılarına şöyle bir mektup gönderdi “*siz hangi akılla bize karşı bunlara yardım ediyorsunuz Bilirsiniz ki eğer onları Dımaşk'a hâkim olurlarsa sahildeki bütün yerleri elinizden alırlar. Bana gelince eğer şehri savunmadan aciz kalırsam Seyfeddin'e teslim ederim. Yine iyi bilirsiniz ki, eğer Seyfeddin'in Dımaşk'a hâkim olursa sizin onunla beraber Suriye'de kalmanız da mümkün değildir*.”⁴⁵⁴

Latin kaynağı Willermus, Dımaşk halkının savunmadan ümidini kesip şehri teslim etmeyi düşünürken, bazı Kudüs baronlarının kuşatmayı kaldırmak için Unur tarafından kendilerine verilen bir miktar para karşılığında Haçlı ordugâhının bulunduğu mevkiden ayrılıp, şehrin doğu tarafına taşınmaya ikna edildiklerini söyler. Bu sefer de Unur tarafından rüşvet aldıklarına dair dedikodular Haçlı ordugâhında yayıldı ve anlaşmazlık çıkmasına sebep oldu. Sonunda Haçlılar Dımaşk'ın artık

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 353; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 382.

⁴⁵³ Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 383.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 353-354. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabekliği**, s. 139.

kendileri tarafından zapt edilemeyeceğini anladılar ve ümitsizlik içinde kuşatmayı kaldırarak Dımaşk önlerinden geri çekildiler.⁴⁵⁵

Dımaşk halkı, sayı ve teçhizat açısından az olmasına rağmen büyük bir direniş ve cesaretle Haçlılara karşı koydular. Unur, katılan Müslüman kuvvetlerinin desteğiyle Haçlılara karşı taarruzları artmaya başladı. Dımaşklılar Haçlı askerlerin vur kaç saldırıları düzenlediler ve böylece Haçlıları tüketmeyi başardılar.⁴⁵⁶

Dımaşk kuşatmasının on gün sürdüğünü ileri süren Sıbt İbnü'l Cevzî, *“Müslümanlar şehrin kapılarını açtı ve İslam uğruna tek vücut olmuş bir halde ölüme yürüyüp taarruz eylediler... Haçlıları yenilgiye uğratıp onlardan 10.000 kişi öldürdüler ve haçlarını ve çadırlarını neft ile ateşe verdiler”* dedi.⁴⁵⁷

İslâm kaynaklarının kaydettiğine göre 9 Rebûlevvel 543/28 Temmuz 1148 Çarşamba sabahı Haçlı orduları Galilaea istikametinde geri çekilmeye başladılar ancak onlar geri çekilirken Rabva'yı yakıp kubbeleri yıktılar ve meyve bahçeleri keserek Dımaşk çevresini tahrip ettiler.⁴⁵⁸

Görüldüğü üzere Dımaşk'ı Haçlıların ellerine düşmekten kurtuldu. İkinci Haçlı Seferi ordularının çok kısa bir sürede uğradığı mağlubiyeti Müslümanlara büyük umut verdi. Unur, Dımaşk Atabekliği'nin varlığını birkaç yıl daha devam ettirmeyi başardı. Bu seferde Haçlılara karşı üstünlük sağladığı gibi Nûreddin Mahmud ile olan ilişkilerini pekiştirdi. Fakat bu durum sadece Unur'un ölümüne kadar devam etti. Ayrıca Nûreddin Mahmud, İkinci Haçlı Seferi'nin sonrasında Dımaşk'ı bir an önce almak gerektiğini anladı. Çünkü Haçlılar, Dımaşk hâkimleriyle ittifak halinde olmasına rağmen şehrin zayıflığından yararlanmaya çalışıp ona saldırdılar ve şehre göz diktiler.

⁴⁵⁵ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 190-195, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 62-65. Ayrıca bkz. Demirkent, **Haçlı Seferleri**, s. 112; Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 234-235.

⁴⁵⁶ Şihâbî, **Sumûdü Dımaşk**, s. 172.

⁴⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 383. Karş. Nicolle, **İkinci Haçlı Seferi**, s. 71.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 466; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân**, aynı yer. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 236.

Trablus Kontluğu'na Yardım ve el-Arimâ Kalesi'nin Alınması (1148)

Haçlıların geri çekilmesinin hemen ardından Muînüddin Unur, henüz bölgeden ayrılmayan Nûreddin Mahmud ile birlikte Trablus Kontu II. Raymond'a yardım etmek için yola çıktı. Dımaşk kuşatmasında yer almayı reddetmiş olan II. Raymond, Trablus Kontluğu üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunan Alfonso-Jordain'in oğlu Bertrand'ın el-Arimâ kalesini ele geçirmesi karşısında çaresiz kalmış ve onu bu kaleden çıkaramamıştı. Bunun üzerine kont, Muînüddin Unur ve Nûreddin Mahmud'dan yardım istedi. Her ikisi de bu yardım isteğine olumlu cevap verdi. Çünkü Unur ve Nûreddin Mahmud II. Raymond'un Dımaşk'ı kuşatan Haçlı ordularına katılmamasını unutmamışlar ve bu sebeple onun yardım çağrısına olumlu cevap vermişlerdi. 543 yılının Rebîülevvel ayının sonlarında/1148 yılının Eylül ayında Baalbek'te bir araya gelen Unur ile Nûreddin Mahmud el-Arimâ kalesine gelerek kaleyi kuşattılar ve onu birkaç hücumdan sonra alarak kaleye girmeyi başardılar. Nûreddin Mahmud, Bertrand, ve annesini esir olarak ele geçirdi ve onlarla birlikte Halep'e döndü, Unur da Dımaşk'a gitti.⁴⁵⁹

Bu olaydan sonra Dımaşk ile Kudüs Krallığı arasında karşılıklı saldırıların tekrar başladığı görüldü. Haçlılar, Unur'un el-Arimâ Kalesi'nin kuşatmasıyla meşgul etmesinden istifade ederek Dımaşk'a bağlı yerlere tekrar saldırdılar. 543 yılı sonlarında/1149 yılı baharında Haçlılar, İkinci Haçlı Seferi'nin ardından Unur ile yapmış oldukları anlaşmayı bozdular ve Havran'da tahribatta bulundular. Bu durum karşısında Muharrem 544/Mayıs 1149'da Unur ordusuyla Havran'a hareket ederek onları durdurmaya çalıştı. Unur, Türkmenler ve Arapların desteğiyle Haçlıların bölgelerinde sadırılarda bulundu. Bu durum karşısında Haçlılar barış istemek zorunda kalıp Unur ile iki yıllık bir anlaşma yaptılar. Aynı sıralarda Antakya Prenkpsliği'ne yönelik faaliyetlerine devam etmekte olan Nûreddin'in, Unur'dan istediği yardıma sadece Mücâhidüddin Bozan b. Mâmîn komutasında bir birlik gönderilmesi uygun

⁴⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî, Târîhu Dımaşk (nşr. Süheyl Zekkar), s. 466-467. Ayrıca bkz. Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 144-145; Nicolle, **İkinci Haçlı Seferi**, s. 75-76.

görüldü. (10 Safer/19 Haziran). Çünkü Unur, Nûreddin'in kendisini yakalayıp Dımaşk'ı ele geçirmesinden endişelenmişti.⁴⁶⁰

Unur, Rebûlevvel 544/Ağustos 1149'da şiddetli bir dizanteriye yakalanarak 23 Rabiü'lâhir/28 Ağustos Pazartesi gecesi öldü. Cenazesi önce Atabegiyya Sarayı'nda defnedildi ve daha sonra yaptırdığı Muînîyye Medresesi'ne nakledildi.⁴⁶¹

Unur, Haçlı Seferleri döneminde Dımaşk tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri idi. Atabeg Tuğtegin'in kurduğu devleti yaklaşık on iki yıl süreyle idare etmiş tecrübeli bir devlet adamı, başkomutan, siyasetçi ve diplomat idi Sıbt İbnü'l-Cevzi, Tuğtegin'in memlukü olan Unur b. Abdillâh Muînüddin'in, efendisinin oğullarının adına devletin işlerini yönettiğini ve Tuğtegin Hanedanını korumak için büyük gayret gösterdiğini belirtir.⁴⁶² Tuğtegin'in oğulları ve torunları, Dımaşk Atabegliği'nin ömrünü yaklaşık on yedi yıl daha uzatmasını Muînüddin Unur'a borçludur. Bu Unur'un Zengîler ile Haçlılar arasında başarılı bir şekilde uyguladığı denge politikası ile sağlanmıştı.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 471-472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 362; İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk*, C:II, s. 18. Ayrıca bkz. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 143-144; Al-Zankî, "The Emirate of Damascus...", s. 189.

⁴⁶¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 475-476; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 395-396.

⁴⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 395-396.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜREDDİN MAHMUD ZENGÎ VE SELÂHADDİN EYYÛBÎ DÖNEMİNDE DİMAŞK'IN SİYASÎ VE ASKERÎ TARİHİ

Dımaşk VI/XII. yüzyılın ortalarından itibaren siyasi istikrarın sağlanmasıyla birlikte yeniden bir canlanma ve gelişim sürecine girdi. Bu dönemde İslâm dünyasının iki büyük hükümdarı Nûreddin Mahmud ve Selâhaddîn Eyyûbî'nin başşehri olarak güçlü bir şekilde kendisinden söz ettirdi. Emevî döneminin sonundan bu yana kaybettiği konumunu geri kazanmak için güç, şan ve refaha kavuştu ve bir yüzyıl boyunca önemli bir siyasî merkez haline geldi.

3.1. Nûreddin Mahmud Zengî Dönemi (1154-1174)

Nûreddin Mahmud Zengî'nin Dımaşk'ı ele geçirmesi, hem İslâm, hem de Haçlı Seferleri tarihi açısından önemli bir dönüm noktası oldu. 497/1104 yılından itibaren Dımaşk'ta hüküm süren Tuğtegin Hanedanı'na son verilmesi ilk kez Halep ve Dımaşk'ı aynı yönetim altında birleştirdi. Bu aynı zamanda Kudüs'ün fethine giden yolun açılması, küçük ve bağımsız bir devlet merkezinden el-Cezîre, Halep, Orta ve Güney Suriye, Musul, Mısır ve Yemen'i de içine alan geniş bir devletin başşehrine geçilmesi anlamına gelmekteydi. Kendisini Haçlı saldırılarına uğrayan Dımaşk topraklarının ve halkının hatta İslâmın savunucusu olarak gören Nûreddin, planlı ve programlı bir siyaset izleyerek Dımaşk'ı zapt etmeyi başardı.

Nûreddin Mahmud Zengî'nin Dımaşk'ı Zapt Etme Plânları ve Şehre Hâkim Olması (1150-1154)

Nûreddin Mahmud Dımaşk'ı alabilmek için çok uğraştı. Dımaşk'ın güçlü adamı olan Muînüddin Unur'un ölümünün ardından genç ve tecrübesiz olan Abak'ın devlet işlerini eline alması şehrin Nûreddin'e geçişini kolaylaştırdı. Ancak bu hiç kolay olmadı. H544/1150 yılında ilk girişiminde Nureddin, Haçlıların Havran topraklarını yağmaladıkları haberini alınca Mucîreddin Abak'a mektup göndererek güvenilir bir komutanın idaresinde bin atlıdan meydana gelen yardım birliği göndermesini istemiş ve kendisi de Haçlılar üzerine yürümek için cihada çıkacağını bildirmişti. Fakat Abak bu isteği reddetti. Çünkü Kudüs Haçlı Krallığı ile 1149'da anlaşma yapılmıştı ve bu anlaşmaya aykırı hareket etmek istemiyordu. Aslında Nûreddin'in, Havran'a yönelik

Haçlı saldırılarını bahane ederek istediği askeri yardım sadece Dımaşk yöneticilerinin tepkisini ölçmek içindi. Düşündüğü de oldu. Nûreddin'in gerçek niyetini anlayan Mucîrüddin Abak, hemen Kudüs Kralı III. Baudouin'den acil yardım talep etti ve bu talep Haçlılar tarafından kabul edilerek Dımaşk'a doğru askeri güç desteği yola çıktı. Buna çok öfkelenen Nûreddin 16 Zilhicce 544/Nisan 1150'de ordusuyla birlikte Dımaşk'ı almak için şehre yönelik harekete geçti. Halkın desteğini kazanmak için askerlerine yol üzerindeki Dımaşk'a ait yerlerden geçerken yağma ve tahripde bulunmamalarını ve çiftçilere iyi davranmalarını emretti. İlk olarak A'vec Nehri kıyısındaki Mercü Yebûs'ta karargâh kurdu ve ordusunun bir kısmını Dımaşk'ın güneyindeki Ya'fûr bölgesine gönderdi. Daha sonra Dımaşk'ın güneybatısında Menâzilü'l-Asâkir olarak bilinen Cîsrü'l-Haşeb'e ulaştı ve burada konakladı (26 Zilhicce /25 Nisan). Nûreddin, Abak ve reis Müeyyedüddin b. Sûfî ile tekrar mektuplaşarak niyetinin savaş olmadığını, Havran'da bulunan Müslümanların Haçlılardan çektiği sıkıntıların kendisine ulaştığını ve buna kayıtsız kalamayacağını söyledi. Ancak kendisine verilen cevap aralarında kılıçtan başka bir şeyin olmayacağı, Haçlıların kendilerine yardım için yola çıktıklarını söylemeleri oldu. Buna çok öfkelenen Nûreddin şehre doğru yürüyüşe geçti. Bu arada gelirken yolda değişik olayların yaşandığı da görüldü. Mesela daha yola çıkar çıkmaz Baalbek'e geldiğinde uzun bir kuraklık yaşayan Havran, Gûta ve el-Merc bölgelerinde bol yağmur yağmaya başladı ve buna çok sevinen insanlar Nûreddin'in hayırlı bir kişi olduğunu söyleyerek onun için dua etti. Bu da Nûreddin'in hayırlı bir kişi olup geldiği yere bereket getirir anlayışını hâkim kıldı hatta rivayete göre kendisinin propagandasına dönüştü.

Nûreddin'in bu ilk Dımaşk girişimi yağın şiddetli yağmurun kuşatmayı engellemesi yüzünden istenilen sonuca ulaşmadı ve bundan dolayı Halep'e geri dönmek durumunda kaldı. Ancak Halep'e dönmeden önce Nûreddin, Abak ile bir anlaşma yaparak halife ve sultandan sonra hutbede adının okunmasını ve adına sikke bastırılmasını sağlamayı başardı (Muharrem 545/Mayıs 1150).⁴⁶³ Böylece Dımaşk'a

⁴⁶³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 478-480; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:I, s. 239 vd. Karş. Alptekin, **Dımaşk Atabegliği**, s. 147-148; Karaca, **a.g.e.**, s. 218 vd; Küçüksipahioğlu, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlı Politikası ve Hârim Zaferi", **Bir Ömür Tarihle**

yönelik bu ilk girişim sonuçsuz kalsa da Nûreddin şehrin zaptını hedefinden düşürmedi. Çünkü ona göre İslâm dünyasında birlik ancak Dımaşk'ın alınmasıyla sağlanabilirdi.

Bir yıl sonra, Muharrem 546/Mayıs 1151'de Nûreddin ikinci kez girişimde bulunarak Dımaşk üzerine yürüdü. Ordusunun öncü birlikleri Azrâ'ya ulaşırken başka bir grup Sehem ve Neyrab bölgelerine yönelerek Dımaşk ordusuna pusu kurdu. Bir hafta sonra ana orduyla ilerleyen Nûreddin, Uyûn Fasiryâ'da konakladı. Ardından Hacîrâ ve Râviye'de yeni karargâhlar kurarak şehri kuşatma altına aldı. Nûreddin, bu sırada Dımaşk yöneticisi Abak'ın Haçlılarla arasını açmaya da çalıştı ve Abak'ı onlara karşı cihada davet etti. Gönderdiği mektupta...*“eğer Dımaşk ordusuyla birlikte saflarımda yer alırsanız, cihadı devam ettirmek için yardımlaşırsak dileğim yerine gelmiş olacaktır”* dedi. Fakat Abak bu istekleri reddederek Haçlılarla ittifakını sürdürüp onları Nûreddin'e karşı yardıma çağırdı. Bunun üzerine Nûreddin, Dımaşk surlarına kadar ilerledi ancak Müslüman kanı dökmek için saldırıya geçmedi ve şehri savaşımadan ele geçirmek için beklemeye başladı. Abak'ın Haçlıları yardıma çağırması din adamları ve zâhidler tarafından şiddetle kınansa da bu talep üzerine şehir önlerine gelerek karargâh kuran Kudüs Kralı III. Baudouin ile Abak ve yanındakilerin görüşmesine engel olunamadı. Busrâ'ya sefer yapma kararı alan müttefiklere karşılık vermeye çalışan Nûreddin, önce Dımaşk yakınlarında yer alan Merc'de daha sonra da Meşhedü'l-Kadem'de karargâhını kurarak Kudüs ile Dımaşk arasındaki bağlantıyı kesmeye çalışmış ancak yaklaşık bir ay geçtikten sonra kralın gelişi üzerine Haçlılara yakın olmak için Dâreyya'ya çekilmişti. Kral ve müttefiki Abak, Nûreddin'i uzaklaştırmak için ona bağlı Busrâ'yı ele geçirmeye karar verseler de Dımaşklıların Busrâ'ya saldırma kararı ile ilgili ihtilafa düşmeleri ve Abak'ın son anda bu sefere katılmaktan vazgeçmesi Haçlıların tek başlarına harekete geçmesine sebep oldu. Ancak Busrâ hâkimi Sürhak'ın, Dımaşk yönetimine karşı Nûreddin'den yardım istemesi ve ordusuyla hızla harekete geçen Nûreddin'in Haçlıların kaleyi ele geçirmesini engellemesi seferi başarısız kıldı. Bu başarısızlık sonrası Haçlılar Kudüs'e

geri dönmek durumunda kaldılar. Yaşananlar üzerine Nûreddin tekrar Dımaşk'a hücum etmek için fırsat kolladı fakat şehre yaklaştığında Müslüman kanı dökülmesinden çekinerek hücumla geçmekten vazgeçti ve barışı sağlamak amacıyla Abak ile bir anlaşma imzaladı. Bu arada Dımaşk yönetiminin Kudüs kralından yardım istemesi yüzünden şehir önlerine gelen Haçlı askerlerden bir kısmının yiyecek almak için şehre girmeleri, Abak ile es-Sufî'nin kralı Dımaşk önlerindeki karargâhında ziyaret etmeleri oldukça ilginçtir.⁴⁶⁴ Nûreddin'in ikinci Dımaşk seferinde şehri ele geçirememesi muhtemelen şartların daha oluşmaması ve kendisinin Müslüman kanı dökmek istememesi ile açıklanabilir.

Haçlılar, Kudüs yöneticisi Godefroi de Bouillon zamanından itibaren ele geçirmek için uğraştıkları Askalan'ı 547/1153 yılında ele geçirdi. Bu artık onların bölgede önlerindeki tüm engelleri kaldırmış, yıllardan beri almaya çalıştıkları Dımaşk'ı kaçınılmaz kılmıştı. Bu gelişmeler üzerine durumun farkında olan Nûreddin de şehri almak için yeniden harekete geçti ve yeni politikalar belirledi. Bu sırada Haçlıların Askalan'ı kuşatması sebebiyle Fâtımî veziri el-Adil tarafından şehir önlerinden Haçlıları uzaklaştırması için Üsâme b. Münkız⁴⁶⁵ kendisine gönderilmiş, Busrâ civarında Dımaşk'a hücum için hazırlıklar yaparken karagâhına gelen ve Askalân'a neden yardım etmediğini soran Üsâme'ye *"Dımaşk halkı bizim düşmanımızdır. Frenkler de bizim düşmanımızdır. İki arasında olduğumda ne onlara ne ötekilere güvenirim"* şeklinde cevap veren Nûreddin'in önceliğinin Dımaşk olduğu anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili olarak İbnü'l-Esîr de, *"Haçlılar Askalân'ı ele geçirince Nûreddin Dımaşk engeli sebebiyle onları Askalân'dan uzaklaştıramadı. Haçlılar Askalân'dan sonra Dımaşk'a göz diktiler. Nûreddin, Haçlıların Dımaşk'ı zapt etmesinden korktu. Çünkü Dımaşk elden giderse Suriye'de Müslümanların hâkimiyetinde hiçbir yer kalmayacaktı"* demekte Dımaşk'ın Nûreddin için önemini

⁴⁶⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 485-486; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 411, 413. Krş. Alptekin, **a.g.e.**, 150 vd; el-Asimi, **ed-Devletü'l-Böriyye**, s. 189; Karaca, **a.g.e.**, s. 220; Küçüksipahioğlu, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlı Politikası ve Hârim Zaferi", s. 292; Takkuş, **Zengiler**, s. 270-271.

⁴⁶⁵ İbn Münkız, **İbretler Kitabı**, terc. Yûsuf Ziya Cömert, s. 40-41.

ortaya koymaya çalışmaktadır. Sıbt İbnü'l-Cevzî⁴⁶⁶ ise “Nûreddin'in Dımaşk'ı alma hedefi Kudüs'ü ve sahil şehirlerini Haçlılardan kurtarmaktı. Ancak bu hedefe ulaşması için Dımaşk engel idi. Haçlılar Mücîrüddin'in zayıflamasından istifade ettiler ve Dımaşk kapılarına kadar saldırılar düzenleyerek insanları öldürdüler ve esir aldılar. Ayrıca Mücîrüddin, Haçlılara her yıl bir miktar haraç ödemek için halktan zorla vergi alıyordu. Dımaşk'ın emîrleri ve ileri gelenleri Nûreddin'e haber göndererek onları kurtarmak için yardım istiyorlardı” sözleriyle Dımaşk'ın önemini teyit etmektedir.

Nûreddin üçüncü ve son girişiminde çok daha iddialı bir politika izleyerek Dımaşk'a yöneldi. Önce şehre ekonomik ambargo uygulayarak Zilkade 548/Ocak 1154'te kuzeyden gelen yiyecek kervanlarının Dımaşk'a gitmesini engelledi. Böylece şehre gelen yiyecek tamamen durdu. Bu da şehirde fiyatların yükselmesine ve halkın zor duruma düşmesine neden oldu. Öyle ki bir çuval buğdayın fiyatı yirmi beş dinara çıktı. Açlık ve pahalılık yüzünden halkın büyük bir kısmı şehri terk etti. Ardından Dımaşk halkını Abak'a karşı ayaklanmaya teşvik etti. Abak'ı Haçlılarla mücadele etmek yerine onlarla bir Müslüman hâkimine karşı iş birliği yapmayı tercih eden ve sadece kendi çıkarlarını önemseyen zayıf bir hükümdar olarak göstermeye çalıştı. Ayrıca Dımaşk'ı kendi topraklarına katmasına karşı çıkan ve şehrin bağımsızlığını savunan ileri gelen devlet adamları ve büyük komutanlar ile Abak arasında anlaşmazlık çıkarmaya gayret etti. Abak'a sürekli gönderdiği mektuplar onun en yakın adamlarından şüphelenip onlara duyduğu güveni kaybetmesine sebep oldu. Bu plan çok etkiliydi ve Abak tarafından bazı ileri gelenler azledilip malları müsadere edilerek bazıları da hapis veya ölümle cezalandırıldı. Mesela 548/1153 yılında Dımaşk'ta çıkan karışıklıklar yüzünden şehir reisi Müeyyedüddin Müseyib b. Sûfî ile Abak'ın arası açıldı. Bunun üzerine Abak onu reislik ve vezirlik görevinden alarak Sarhad Kalesi'ne sürdü ve yerine kardeşi Zeynüddeve Haydarâ'yı getirdi (19 Cemâziyelevvel/12 Ağustos). Ancak bir süre sonra yetkilerini kötüye kullandığı ve halkın parasını haksızlıkla aldığı iddiasıyla Zeynüddeve Haydarâ, Abak tarafından kaleye çağırılıp öldürüldü (Zilkâde 548/Ocak-Şubat 1154). Abak, şehrin reisliğine Dımaşklı tarihçi

⁴⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 446-447.

İbnü'l-Kalânîsî'nin yeğeni Ebû Gâlib Radıyyüddin Abdülmün'im et-Temîmî'yi getirdi. Baalbek Vâlisi Atâ b. Huffâz es-Sülemî el-Hâdim'i ise Dımaşk'a çağırarak vezirliğe atadı ve devlet idaresini tamamen ona bıraktı. Nûreddin, böylece şehirde büyük nüfuza sahip olup Haçlılarla ittifak yapmaktan çekinmeyen Sûfioğulları'ndan kurtulmuş, cesur ve kabiliyetli bir emîr olarak bilinen Atâ'yı devlet yönetiminde söz sahibi yapmıştı.⁴⁶⁷ Fakat bir müddet sonra Atâ'nın yönetiminden memnun olmayan Abak onu da görevinden uzaklaştırdı. İbnü'l-Kalânîsî, Atâ'nın yetkilerini kötüye kullanıp görevlerini yerine getirmediği, halka haksızlık yaptığı için tutuklayarak parasına el koyduğu ve 25 Zilhicce 548/13 Mart 1154'te öldürdüğünü söylemektedir.⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr ise Atâ'nın, Nûreddin'in Abak'ı devlet adamlarını ortadan kaldırmak için kışkırtmasının arkasında olduğunu bildiğini, tutuklandığı zaman onu uyarmaya çalışarak öldürmemesini istediğini fakat Abak'ın onun uyarılarına kulak asmadığını ifade etmektedir.⁴⁶⁹

Nûreddin uyguladığı bu politikadan sonra Dımaşk'a doğru yola çıktı. Bu sırada başta Ahdâs olmak üzere şehir halkını da kendi tarafına çekmeye çalıştı. Askerlerine Müslümanlara iyi davranılmasını, öldürülmemelerini istedi. Ayrıca köylerin yağmalanmasını engelledi. İslâm kaynaklarının zikrettiğine göre Nûreddin, Müslüman kanının dökülmemesine önem veriyor ve şehrin halk tarafından teslim edilmesini tercih ediyordu. Sıbt İbnü'l-Cevzi bu hususla ilgili olarak *“insanların yürekleri onunlaydı. Çünkü onlara büyük iyilik yapmıştı”* demektedir.⁴⁷⁰ Ordusuyla Dımaşk önlerine gelen Nûreddin, 10 Safer 549/25 Nisan 1154 Pazar günü şehrin doğu tarafından taarruzu başlattı. İki taraf arasında gerçekleşen küçük çaplı çatışmalar hariç hiçbir mukavemetle karşılaşmadan, şehir halkının direniş göstermemesi ve kapıları

⁴⁶⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 488 vd, 496-497, 500-502; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 413, 431-433, 439-440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:IX, s. 398; aynı mülf, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegiyye*, s. 107; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, C:I, s. 276 vd. Ayrıca bkz. el-Asimi, *ed-Devletü'l-Böriyye*, s. 191-192; Özeydın, “İbnü'l-Kalânîsî”, *DİA*, s. 99.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (nşr. Süheyl Zekkar), s. 479 vd, 503.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, aynı yer; aynı mülf, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegiyye*, aynı yer; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 407.

⁴⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân*, C:XX, s. 406-407.

açmasıyla 26 Nisan 1154'te Dımaşk'a girerek şehri zapt etti. Kendisine Dımaşk kapılarını açan Ahdâs kuvvetlerini yanına çekmesi ve şehri savunanların tarafsızlığını sağlaması etkili olmuştu. Bu dönemde Dımaşk'ın en büyük emîrlerinden biri olan Selâhaddin Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb, şehrin Nûreddin'in hâkimiyeti altına geçmesinde büyük rol oynadı. Necmeddin, çok sayıda asker ve Ahdâs liderleriyle kurduğu temas sayesinde onların Abak'ı bırakıp Nûreddin'in tarafına geçmesini sağladı. Bu sırada Abak, Kudüs Krallığı'ndan yardım isteyerek Nûreddin'i şehir önlerinden uzaklaştırmalarını bunun karşılığında kendilerine Baalbek'i vereceğini söyledi. Bu teklifi kabul eden Haçlılar da askerleriyle yola çıktı ancak daha Dımaşk önlerine gelmeden Nûreddin şehri teslim almıştı.⁴⁷¹

Nûreddin, Dımaşk'a girince halk tarafından sevinçle karşılandı. Halkın gönüllerini kazanmak için fakihler, ülemâ ve tüccar gibi ileri gelenleri topladı ve onlara çok iyi davrandı. Abak'ın Dımaşk'a uyguladığı ekonomik ambargo neticesinde şehirde fiyatların yükselmesi ve ekonomik sıkıntıların yaşanması yüzünden birçok malda ve pazarda uygulanan vergileri kaldırdığını, vergi ve para cezalarını düşürdüğünü belirten bir genelge yayınladı. Dımaşklılar ve özellikle çiftçiler buna çok sevinerek Nûreddin'e dua ettiler. Ayrıca şehri aldığı gün Haçlılara karşı mücadelede büyük kahramanlık gösteren Dımaşk emîri Mücâhidüddin Bozan'ı serbest bıraktı. Sarhad'a sürülmüş olan Dımaşk reisi Müeyyedüddin b. Sûfî de Dımaşk'a döndü. Nûreddin, Dımaşk'taki işlerini düzene koyduktan sonra Halep'e gitti. Dımaşk'ın alınmasında yardımcı olduğu için kendisine nâib olarak Esedüddin Şîrkûh'u bıraktı. Ayrıca Necmeddin Eyyûbî'nin oğlu ve Selâhaddin-i Eyyûbî'nin ağabeyi olan el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah'ı Dımaşk Şahneliğine getirdi. Babası Necmeddin Eyyûb'ü de Dımaşk nazırı olarak tayin etti.⁴⁷² Nûreddin'in şehre girmesiyle iç kaleye sığınan Abak daha sonra yeni Dımaşk hâkimi tarafından canı ve malı bağışlanarak

⁴⁷¹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 479-480, 486-487, 489; İbnü'l-Esîr, **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegîyye**, s. 106-108; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 407. Ayrıca bkz. Küçükspahioğlu, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlı Politikası ve Hârim Zaferi", s. 293.

⁴⁷² İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 505-506; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:I, s. 287, 296. Ayrıca bkz. Takkuş, **Musul ve Biladü's-Sam Atabegleri Zengiler (1127-1233)**, Türkçe terc. Mustafa İsmail Dönmez, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021, s. 395.

Humus'a gönderilmiş ve birkaç köy kendisine iktâ edilmiştir. Ancak Abak Nûreddin'e karşı harekete geçerek yeniden yönetimin başına geçmek istemiş fakat Nûreddin buna izin vermeyerek onu Humus'tan alıp Bâlis şehrine gönderip kendisine burayı iktâ etmiştir. Bunu kabul etmeyen Abak ise, Bağdat'a gitmeyi tercih ederek 564/1169 yılına kadar orada ikamet etmiş ve hayatını burada kaybetmiştir.⁴⁷³

Müçîrüddin Abak yaklaşık beş yıl boyunca dedesi Tuğtegin'in kurduğu devleti tek başına idare etmekte ve atabegi Muînüddin Unur'un Haçlılar ile Nûreddin arasında izlediği denge politikasını sürdürmekte başarılı olamadı. Bu yüzden Dımaşk gerek Haçlılara gerekse de Zengîlere tâbi bir hale geldi. Böylece Nûreddin'in Dımaşk'a hâkim olmasıyla Haçlı Seferleri döneminde bu şehrin tarihinde önemli bir sayfa kapanmış oldu. Haçlılar ile Zengîler arasında Dımaşk'ı ele geçirmek için yapılan mücadele Nûreddin Mahmud'un lehine sonuçlandı. Bu konuda Haçlı kaynağı Willermus, Nûreddin'in Dımaşk'ı almasından sonra Haçlıların durumunu şu cümlelerle ifade eder: *"Haçlıların durumu biraz daha kötüleşmedi de değil. Nitekim Haçlılara yarı bağımlı olan ve bir tâbi gibi yıllık vergi veren güçsüz bir adamın yerine şimdi kudretli bir düşmana sahip oldular."*⁴⁷⁴

Görüldüğü üzere, 1104-1128 yıllar arası Dımaşk, Atabeg Tuğtegin'in yönetimi altında kaldı. Tuğtegin Haçlılarla olan savaşlarda etkin rol oynadı ve onlara karşı bazı başarılar kazandı. Bununla birlikte onlarla ittifak yapmaktan da çekinmedi. Onun ölümünden sonra Dımaşk idaresi oğulları ve torunlarına geçti. 1154 yılına kadar olan bu süreçte Haçlılar şehri ele geçirmek istedilerse de başarılı olamadılar. Bu dönemde Dımaşk, İmâdeddin Zengî ve oğlu Nûreddin Mahmud Zengî'nin hedefinde yer aldı. Onlar için Kudüs ancak Dımaşk'a sahip olunursa alınabilirdi. İmâdeddin Zengî'nin Dımaşk'a yönelik sefer ve planları istediği şekilde sonuçlanmadı fakat oğlu Nûreddin'in 1154'te Dımaşk'ı almasıyla ilk kez şehir Halep ile birlikte aynı yönetim

⁴⁷³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 503-505; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 398-399; aynı mülûf, **et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegiyye**, s. 108.

⁴⁷⁴ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 282-283, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 89.

altında birleşti. Dımaşk'ın, Nûreddin Mahmud'un hâkimiyetine girmesi yeni ve farklı bir dönemin başlamasını sağladı, siyasî açıdan güçlü ve geniş bir devlet merkezi oldu.

Nûreddin Mahmud'un Dımaşk'ın Zaptı Sonrası Faaliyetleri

Nûreddin'in Dımaşk şehrini ele geçirmesi doğudaki Lâtinleri korkuttuğu gibi kuzeye doğru ilerlemelerine de mâni oldu. Kaynaklar Nûreddin sebebiyle Haçlıların yaşadıkları korkuyu haber vermekte, konuyla ilgili İbnü'l-Esîr “*Haçlılar Nûreddin'in Dımaşk'ı ele geçirdiğini görünce korktular ve onun kendilerine galip geleceğini anladılar*”⁴⁷⁵ ifadesiyle bu durumu kanıtlamaktadır. Elde ettiği zafere rağmen Nûreddin yine de onlara karşı temkinli davranmış ve Kudüs Krallığı'na ciddi bir harekâta bulunmak istememiştir. Çünkü ona göre, Kudüs Krallığı'na anî bir saldırı Haçlı devletlerinin birleşmesine yol açabilir ve kendi hâkimiyeti altındaki Müslüman şehirleri özellikle de Dımaşk'ı büyük tehlikeye atabilirdi. Ayrıca kendisi birkaç cephede savaşmak zorunda kalarak yeni bir Haçlı Seferi'yle Avrupa'yı bölgeye çekebilirdi. Bu sebeple Mûcireddin Abak'ın Kudüs Krallığı ile yapmış olduğu anlaşmayı sürdürmeyi uygun görerek 24 Rebîülevvel 550/28 Mayıs 1155'te aynı şartlarla iki yıllığına yeniledi. Anlaşma gereği ödemesi gereken 8000 altını da ödedi.⁴⁷⁶ Ancak bu anlaşma rivayete göre Şevval 551/Kasım-Aralık 1156'da bir kez daha gözden geçirildi. Bunun sebebi aynı yılın 9 Şaban/27 Eylül ayından itibaren Suriye'de art arda meydana gelen şiddetli depremlerdi. Suriye'nin tüm bölgelerinde hissedilen bu depremler özellikle Halep, Hama, Kefertâb, Efâmiye ve Şeyzer'de büyük yıkıma sebep olmuş, bölgeyi zor durumda bırakmıştı. Süryânî Mikhail, Hama şehrinde iç kale de dahil olmak üzere on binlerce çocuk, ihtiyar ve kadının enkaz altında kalarak hayatlarını kaybettiğini söyler.⁴⁷⁷ Deprem Dımaşk'ı da etkilemiş ve şehir ağır hasar görmüştü. Bu yüzden halk şehri terk ederek bahçe, çöl ve boş alanlara kaçmış, bu sırada Emevî Cami de yıkılarak eşsiz mozaikleri dökülmüştü. Artçı sarsıntılar

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 399.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 509; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. C:II, s. 255 vd, Türkçe Türkçe terc. Ergin Ayan, s. 112 vd.

⁴⁷⁷ Süryânî Mikhail, **Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, s. 162; Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 471. Karş. Küçükspahioğlu, **a.g.e.**, s. 155.

depremden sonraki birkaç gün daha devam etti ve 24 Ramazan/30 Ekim Çarşamba günü şehir yeniden şiddetli bir depremle sarsıldı.⁴⁷⁸ Bu doğal afet yüzünden Haçlı saldırılarına maruz kalınabilir düşüncesiyle Nûreddin, hasar gören şehirleri onarmak ve yıkılan yerleri tamir etmek için Kudüs Krallığı ile anlaşmayı gözden geçirmek durumunda kaldı.⁴⁷⁹ Fakat bu anlaşma Haçlılar tarafından kısa sürede bozuldu. Zilhicce 551/Şubat 1157'de Banyas yakınlarında eş-Şarâ'da (الشَّعْرَاء) pek çok Türkmen çobanı ve Arap çiftçilerinin yapılan ateşkes anlaşmasına güvenerek hayvanlarını otlattıkları sırada Kudüs Kralı III. Baudouin komutasındaki Haçlılar çok sayıda koyun ve at sürüsünü ele geçirdi. Hatta insanları da esir alarak büyük ganimete sahip oldu. Bu sırada depremden dolayı yıkılmaya maruz kalan şehirler ve kaleleri onarmakla meşgul olan Nûreddin, Türkmen ve Arap çobanlarının başına gelenleri öğrenince Haçlıların yaptıkları saldırının intikamını almaya niyetlendi.⁴⁸⁰ 13 Rebîülevvel 552/25 Nisan 1157'de Baalbek tarafına yöneldiğinde Haçlıların Hama ve Humus civarındaki yerlere saldırdıklarını öğrendi. Aynı gün, Ra's el-Mâ'da bulunan kardeşi Nusretüddin Emîr-i Mîrân da, 700 Haçlı şövalyesi ve çok sayıda piyadenin Banyas'ı korumak, mal ve silahla takviye etmek üzere oraya doğru yöneldiklerine dair haber aldı. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Nusretüddin Haçlıları Banyas'a varmadan tuzağa düşürüp ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu zafer Baalbek'te bulunan Nûreddin'e bildirildiği gibi, Esedüddin Şîrkûh'un, Baalbek'e doğru giderken kendisine katılan çok sayıda Türkmen ile Hospitalier şövalyelerinden oluşan başka bir Haçlı birliğini yenilgiye uğrattığı haberleri de iletildi.⁴⁸¹ Ancak eş-Şarâ saldırısını unutamamıştı ve bu yüzden intikam almak amacıyla II. Onfroi de Toron'un hâkimiyetindeki Banyas'a karşı harekete geçmek için Dımaşk'a döndü ve hazırlıklara başladı. Şehirde birkaç gün kalan Nûreddin Ahdâs kuvvetlerini, gönüllü gençleri ve Dımaşk halkını Haçlılara karşı

⁴⁷⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 526-529, 531; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:XX, s. 471. Ayrıca bkz. Takkuş, **Zengiler**, s. 290.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 514-516; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IX, s. 413.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 517.

⁴⁸¹ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 518-521; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 256-258, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 113-114. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 287.

cihada çağırıldı. Bu çağrıya çok sayıda Ahdâs, gönüllü, fakih, sufi ve din adamı katıldı. Hazırlıklarını tamamladığında Dımaşk'tan hareketle 7 Rebûlâhîr/19 Mayıs ayında Cumartesi günü Banyas'a gelerek kuşatmaya başladı. Bu sırada Hevnîn⁴⁸² civarında yüzden fazla şövalyeden oluşan bir Haçlı birliği, bölgede bulunan Esedüddin Şîrkûh'un askerlerinin sayısının az olduğunu düşünerek onlara saldırdı ancak Haçlılar çok sayıda Türkmen ve Arap'tan oluşan Şîrkûh'un ordusu tarafından neredeyse yok edildi. Banyas kuşatması devam ederken şehrin hâkimi II. Onfroi de Toron sağ kalan Haçlılarla birlikte iç kaleye çekildi. Haçlılar, Nûreddin'e haber göndererek kaleyi teslim etmeyi teklif ettiler. Ancak Nûreddin bunu kabul etmedi. Fakat Kudüs Kralı III. Baudouin'in Banyas'a yardım etmek için gelmesi üzerine kuşatmayı bırakarak Taberiye Gölü'nün kuzeyinde Mullâha adlı yerde Haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Beklenmedik şekilde Müslüman hücumuna maruz kalan Haçlılar ağır kayıplar vermiş, birçoğu öldürülmüş veya esir alınmıştı. Kudüs Kralı III. Baudouin ise canını zor kurtararak Safed'e kaçtı. Bu başarısı sonrası Nûreddin Haçlı esirlerini Dımaşk'a gönderdi ancak Banyas'ın kuşatmasına dönmemiş ve bölgedeki Haçlılara bağlı yerleri fethetmek için bir süre kalmıştır.⁴⁸³ Ancak Willermus farklı bir rivayet vererek "*daima savaşa hazır ve dinlenmeden zaferlerinin peşinde koşan*" Nûreddin'in yeniden şehri kuşattığını ancak bu sefer de Antakya ve Trablus'tan Kudüs kralına gelen yardımlar sebebiyle kuşatmayı kaldırdığını ve şehrin bir kısmını tahrip ettikten sonra geri çekilerek Dımaşk'a döndüğünü demektedir. Ayrıca Willermus, Nûreddin'in bu stratejisini doğru bulmakta ve kendisini ileri görüşlü olmakla değerlendirmektedir.⁴⁸⁴ Böylece Banyas bir süre daha Haçlıların elinde kaldı.

Nûreddin'in her geçen gün artan itibarı Haçlıları rahatsız etmekte, bir an önce ondan kurtulmanın yollarını aratmaktaydı. 552/1157 yılında Flandre Kontu Thierry'nin bir şövalye birliği ile Filistin'e gelmesi, Kral III. Baudouin'i Müslüman

⁴⁸² Cebeliâmil üzerinde bulunan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:V, s. 420.

⁴⁸³ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 521-524; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 255 vd, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s.112 vd. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 287.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 525; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 262-264, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 118-119. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, aynı yer; Karaca, **a.g.e.**, s. 228.

topraklarına saldırma konusunda cesaretlendirdi. Antakya Prinkepsi Renaud de Châtillon'u da (1153-1160) yanına alarak Nûreddin'e karşı ittifak kurmaya çalıştı. Bu ittifakta Nûreddin'in hastalanmasının da etkisi bulunmakta ve Haçlılar bundan istifade etmek istemekteydi. Willermus⁴⁸⁵, Haçlıların, en büyük düşmanı olan Nûreddin'in öldüğü veya ağır hastalık sebebiyle yatağa düştüğü haberini aldıkları zaman çok sevindiklerini ve Müslüman şehirlerini ele geçirmek için harekete geçtiklerini belirtir. Gerçekten Nûreddin Halep'te rahatsızlanmış, durumunun kötüleşmesi üzerine kardeşi Nusretüddin Emîr-i Mîrân, Esedüddin Şîrkûh ve devlet ileri gelenleri ile büyük komutanları yanına çağırarak vasiyetini bildirmişti. Kendisinden sonra kardeşi Nusretüddin'in yerine geçip Halep'te ikamet etmesini ve Şîrkûh'un nâib olarak Dımaşk'ı yönetmesini istiyordu. Bu vasiyet üzerine Şîrkûh, Şevval/Kasım sonlarında Dımaşk'ı Haçlılardan korumak için harekete geçti. Aslında Haçlılar bu sırada deprem yüzünden neredeyse tamamı yıkılan Şeyzer'e yönelmiş ve şehrin dış mahallesini zapt ederek iç kaleyi almaya uğraşıyorlardı. Fakat bu esnada aralarında anlaşmazlık çıktı. Renaud, şehrin Antakya Prinkepsliği'ne ait olması gerektiğini söylerken, III. Baudouin Kudüs Krallığı'na bağlamak için Thierry'e vermek istedi. Çünkü Thierry'nin parası ve askeri bulunmaktaydı ve Baudouin'e her hususta yardım edebilirdi. Sonuçta Haçlılar Şeyzer hususunda anlaşamadılar ve bundan sonra başka şehirlere yönelerek Efâmiye ve Hârim'i işgal ettiler. Şubat 1158'de Hârim'i zapt eden Haçlılar şehri Thierry'nin bir şövalyesine vermeyi uygun gördüler.⁴⁸⁶

Haçlıların bu faaliyetleri sırasında Nûreddin'in rahatsızlığı devam etmekteydi ve Haçlılar bundan istifade ile yeni yerleri ele geçirmek için hazırlıklar yapıyorlardı.

⁴⁸⁵ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 264 vd, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 119 vd.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 533-534. İbnü'l Adîm (**Zübdetü'l-Haleb**, s. 340-341) Nûreddin'in yakalandığı ağır bir hastalık yüzünden öldüğü haberinin yayılması sebebiyle Humus'ta bulunan Şîrkûh'un hemen Dımaşk'a gelip şehrin yönetimini almak istediğini fakat Necmeddin Eyyûb'un onu engelleyerek Halep'e gidip durumu öğrenmesini eğer Nûreddin ölmemiş ise görevine geri dönmesini şayet haberler doğruysa o zaman isteğini gerçekleştirebileceğini ve onu destekleyeceğini söylediğini kaydetmektedir; Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 264 vd, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 119 vd. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 292-293; Karaca, **a.g.e.**, s. 229-230.

Ancak Halep Kalesi'nde bulunan Nûreddin'in iyileşmesi tüm planlarını alt üst etti. Zira Nûreddin sağlığına kavuşur kavuşmaz komutanlarını ve askerlerini Haçlılara karşı cihada çağırarak Halep'ten Dımaşk'a doğru yola çıktı. Haçlılar bu beklenmedik gelişme karşısında şaşkınlıklarını gizleyemiyorlardı. Kral III. Baudouin, henüz Dımaşk'a gelmemiş olan Nûreddin'in yokluğundan istifade etmek için Flandre Kontu Thierry ile birlikte Dımaşk'a saldırmaya karar verdi. Havran köylerinde yağma ve tahripde bulunarak pek çok kişiyi esir aldı ve daha sonra Dımaşk'ın 8 km. güneybatısındaki Dârayya üzerine yürüyüp evleri ve camileri yakıp etrafı talan etti. Ancak Dımaşk'a şehirdeki Ahdas ve askerler sebebiyle zarar veremedi. Zaten bu sırada Nûreddin de Dımaşk'a gelmiş (6 Rebûlevvel 553/7 Nisan 1158 Pazartesi) ve halk tarafından büyük sevinçle karşılanmıştı. Kısa sürede hazırlıklarını tamamlayan Nûreddin 9 Rebûlâhîr/11 Mayıs'ta ordusuyla birlikte Dımaşk'tan yola çıkarak Habis Caldak Kale'sine gelip taaaruza başladı. Komutan Esedüddin Şîrkûh da Türkmenlerle birlikte Sayda yakınlarında bulunan bir Haçlı şövalye birliğine baskın yaparak onları pusuya düşürdü. Büyük miktarda ganimet ele geçiren Şîrkûh Haçlıların çoğunu öldürüp geri kalanları da esir aldı. Kudüs Kralı III. Baudouin bu sırada Flandre Kontu Thierry ile birlikte kaleyi kuşatıp sıkıştıran Nûreddin'e karşı harekete geçti. Çünkü kale garnizonu, kralın yardıma gelmemesi durumunda daha fazla dayanamayacak ve kaleyi Nûreddin'e teslim edecekti. III. Baudouin, Nûreddin ile kalenin önünde savaşmak yerine Taberiye Gölü'nün kuzeyinde bulunan Dımaşk'a giden yolu tuttu. Bu şekilde Haçlılar, Nûreddin'in ordusunun ikmal yollarını kesmeyi düşünmüştü. Bunu anlamakta gecikmeyen Nûreddin ordusunu daha fazla tehlikeye atmamak için oradan ayrıldı ve Haçlıları Ürdün Nehri'nin yukarısındaki Butîha veya Butahya⁴⁸⁷ Köyü'ne çekti. İki taraf arasında burada cereyan eden savaşta Müslümanlar yenilgiye uğrayarak geri çekilmek durumunda kaldı.⁴⁸⁸ Savaştan sonra iki taraf arasında bir anlaşmanın olduğu ifade edilmektedir.

⁴⁸⁷ Taberiye Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan küçük bir ova. Mahmud İbrahim es-Samadi, "Taberiye Arûs Vadi el-Ürdün", Riyad, **el-Feyal dergisi**, sy. 258 (1998), s. 88.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 534-537; Ebû Şâme (**Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:I, s. 336) Nûreddin hakkında kısa bir biyografi yazan ve eseri günümüze ulaşmayan âlim Ebû'l-Feth bin Ebi el-Hasan el-Eşterî'nin eserinde verdiği rivayeti referans alarak Müslüman ordusunun dağıldığını ve Nûreddin'in çok az askerle kaldığını aktarmaktadır. Ayrıca kaynağa göre bu esnada Haçlılar

Aynı yıl Nûreddin, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos (1143-1180) ile anlaşma yapmak durumunda kaldı. Manuel'in 1158'de güneye yönelik seferi sırasında Haçlıların teşviki ile Halep önlerine gelmesi fakat Nûreddin Mahmud ile savaşımayarak anlaşmayı tercih etmesi dikkat çekiciydi. İmparator bu şekilde Nûreddin'in bölgedeki gücünü önemsemiş ve yaptığı anlaşmayla bunu da göstermişti. Ayrıca imparator, Nûreddin'in siyasi nüfuzunun azalmasının Haçlılara yarayacağını ve bunun da devletine zarar vereceğini düşünmüştü. Manuel'in bu siyetine Haçlılar çok kızmış ve onu Nûreddin ile anlaşma yaptığı için ihanetle suçlamışlardı.⁴⁸⁹

Nûreddin Mahmud Zengi Döneminde Kudüs Kralı III. Baudouin'in Dımaşk'a İkinci Saldırısı (1159)

İmparator Manuel'in Nûreddin ile anlaşmasını ihanet olarak gören Haçlılar 1159'da belki bunun intikamını almak veya güç gösterisinde bulunmak için Kral III. Baudouin liderliğinde Dımaşk'a yönelik ikinci defa saldırıya geçtiler. Bu sırada Nûreddin'in şehirde olmamasını da fırsat bildiler. Gerçekten Nûreddin şehirde olmayıp askeri güçleriyle kuzeyde bulunmaktaydı. Hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Dımaşk'a kadar gelen kral çevreyi tahrip etmiş ancak şehirde bulunan naip Necmeddin Eyyûb'un diplomatik girişimi ile kendisine teklif edilen anlaşma sonucu şehir önlerinden ayrılmıştır. 4000 altın ve esarete bulunan altı şövalyenin serbest bırakılması anlaşmanın özünü oluşturmaktadır. Üç ay olarak imzalanan anlaşmanın bitiminde kralın yeniden Dımaşk'a yönelik girişimi olsa da istediği sonucu

karşısında Tel Habîş adlı bir tepede bulunan Nûreddin, askerlerinin yenilgiye uğrayıp dağıldıklarını görünce Allah'a kendilerine yardım etmesi için duâ etmiş ve savaşın seyri değişmiştir. Haçlılar, Nûreddin'in öncü askerlerinin dağılmasını bir savaş hilesi olarak düşünmüşler ve daha sonra kendisiyle birlikte asıl birliklerin öne çıktığını sanarak tuzağa düşmemek için geri çekilmişlerdir. Anlaşıldığına göre Haçlılar, Müslümanların kendilerine bir tuzak hazırladıklarından endişelenmeseler Nûreddin'i ve yanındaki az sayıdaki askerinin canını tehlikeye atacaklardı. Bu süreçte hâlâ sağlığına tamamen kavuşmamış olan Nûreddin Dımaşk'a dönmeyi uygun gördü. İki taraf arasında anlaşmaya varılamadı ve sonraki yıllarda Nûreddin ile III. Baudouin arasında ciddi bir çatışma olmadı. Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 269, 271-273, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 124 vd. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 293; Karaca, **a.g.e.**, 232.

⁴⁸⁹ Ioannes Kinnamos, s. 134 vd.; İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dımaşk** (nşr. Süheyl Zekkar), s. 540-546. Ayrıca bkz. Paul Magdelino, **The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180**, Cambridge University Press, 1993, s. 67; Küçüksipahioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nun Haçlılara Bakışı", **Akademik Bakışla Haçlılar. Prof. Dr. Işın Demirkent'in Vefatının 15. Yılı Anısına**, ed. Prof. Dr. Birsal Küçüksipahioğlu-Prof. Dr. Casim Avcı, İstanbul, Demirkent Eğitim ve Araştırma Vakfı, 2021, s. 189-208; aynı yazar, "Nûreddin Mahmud Zengi'nin Haçlı Politikası", s. 294.

alamamıştır. Ancak kralın bu sefer sırasında yaptığı yağma ve talanın bölgenin ciddi ölçüde tahrip edilmesine yol açtığı görülmektedir.⁴⁹⁰

III. Baudouin'in 22 Safer 557/10 Şubat 1162 tarihinde ölümü Dımaşk'ı Haçlı tehlikesinden kurtardı. Yerine geçen kardeşi Amaury de ağırlıklı olarak Mısır'ı hedefledi. Bu nedenle Dımaşk uzun süreden sonra ilk kez bu kadar tehlikesiz ve sakin bir döneme girdi. Bunu fırsat bilen Nûreddin de Antakya Haçlı Prinkepliği ile Trablus Haçlı Kontluğu'nu hedef aldı. Amaury'nin Mısır seferlerini de yakından takip etti. 21 Ramazan 559/12 Ağustos 1164'de yapılan Haçlılarla yaptığı Harim Savaşı ile gücünü perçinleyen Nûreddin, Antakya Prinkepsi III. Bohemund, Trablus Kontu III. Raymond, Kilikya valisi ve o bölgedeki imparatorluk güçlerinden sorumlu, aynı zamanda Bizans İmparatoru Manuel'in akrabası olan Konstantinos Koloman, Ermeni Thoros ve Urfa Kontu II. Joscelin'in oğlu III. Joscelin'den meydana gelen kalabalık Haçlı ordusunu ağır yenilgiye uğratarak büyük bir başarı elde etti. Binlerce Haçlı öldürülürken, pek çoğu da esir edildi. Esirler arasında Haçlıların önde gelenleri Antakya Prinkepsi III. Bohemund, Konstantinos Koloman, III. Joscelin ve Trablus Kontu III. Raymond da bulunmakta idi.⁴⁹¹

Harîm zaferinin ardından Nûreddin, 1140 yılından bu tarafa Haçlıların elinde olan ve şimdi II. Onfroï de Toron'un hâkimiyetinde bulunan Banyas'ı kardeşi Nusretüddin Emir-i Emirân ile birlikte 28 Zilhicce/17 Ekim 1164'te fethetti. Zaten burayı ele geçirmek için önceden belirtildiği üzere girişimleri olmuştu. Bu fetihle Harim'de elde ettiği zaferin gücü, Kudüs Kralı I. Amaury'nin Mısır'la meşgul olması, Banyas hâkimi II. Onfroï'nin Kudüs Kralı ile Mısır seferine katılması etkili olmuştu.

Banyas'ın fethinden sonra uzun bir süre Dımaşk ve çevre bölgelerinin neredeyse Haçlı saldırılarına uğramadığı ve artık hedef olmadığı görülmektedir.

⁴⁹⁰ Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 282-283, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 133-134. Bu olayı Dımaşk tarihçisi İbnü'l-Kalânîsi'nin neden zikretmediği anlaşılamamaktadır. Muhtemelen 555/1160 yılında vefat eden İbnü'l-Kalânîsi'nin hayatının son günlerinde bazı olaylardan haberdar olmamış veya onları kaydedememiştir. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 293.

⁴⁹¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:XI, s. 247; İbn Vâsıl, **Müferric el-Kürûb**, C:I, s. 144-145; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:I, s. 341-342; Willermus Tyrensis, *RHC. occ.*, s. 896 vd, İng. terc. Krey, C:II, 307-308; **Anonim Süryânî**, s. 304; Ioannes Kinnamos, s. 158. Karş. Küçükspahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu**, s. 165 vd; aynı yazar, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlı Politikası...", s. 294 vd.

Çünkü 558/1163 yılından itibaren gerek Nûreddin Mahmud gerekse Kudüs Kralı Amaury Mısır'ı hedeflemiş, her iki taraf arasındaki mücadele yeni bir sahaya taşınarak rekabete dönüşmüştür. Böylece Dimaşk ve ona bağlı bölgeler artık bir mücadele sahası olmamıştır. Bununla birlikte Nûreddin, Kerek, Şevbek ve diğer kaleler dahil olmak üzere Ürdün ve Araba Vadisine baskıyı artırmış, bu bölgelerin Haçlılar tarafından kontrol edilmesini önleyerek Ölü Deniz ile Kızıldeniz arasındaki Necef Çölü'nde hâkimiyet kurmalarını önlemeye çalışmıştır. Bu sayede Mısır ile Suriye arasında yol alan hac ve ticaret kervanlarının güvenliğini temin etmeyi düşünmüştür.⁴⁹²

Nûreddin zamanında Haçlıların Dimaşk'a yönelik son saldırıları 568 Rebûlevvel/1172 yılı Ekim ayında gerçekleşti. İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'ye göre Kudüs Kralı Amaury büyük bir orduyla Dimaşk'ın güneyinde Havran'a bağlı Züra'ya (günümüzde Ezra olarak adlandırılan yer) baskın yapmak istedi ve Züra'nın 8 km. batısında yer alan Şemskin (günümüzde Şeyh Mskin) köyünde karargâhını kurdu. Bu sırada el-Küsve'de bulunan Nûreddin, bunu haber alınca hemen Haçlılar'ın üzerine yürüdü. Haçlılar onun yaklaştığını duyunca önce Der'a'nın batısındaki el-Faur'a sonra da es-Sevâd taraflarına çekilerek eş-Şelâl'a geldi. Aştara'da konaklayan Nûreddin Aştara'dan Züra'ya vardı ve Haçlıları bölgeden uzaklaştırmak için Taberiye çevresine baskınlar yaptı. Bu durum karşısında Haçlılar hemen harekete geçtiler ancak onlar varıncaya kadar Nûreddin ile beraberindeki askerî birlikleri ganimetlerini alıp geri dönmekteydiler. Buna rağmen Nûreddin'in ordusunun peşinde düştüler. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar olmuştur. Haçlılar, Müslümanların ele geçirdikleri ganimtleri geri almayı başarısız olup ülkelerine geri dönmek durumunda kaldılar.⁴⁹³

Görüldüğü üzere Nûreddin, Dimaşk'ı korumak ve kaybetmemek için çok mücadele etmiş, burayı adeta Haçlılarla mücadelesinde üs olarak kullanmıştı.

⁴⁹² Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:II, s. 226-227. Ayrıca bkz. Cevni, **Dimaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fi'l-Kuds**, s. 293.

⁴⁹³ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **Haridetü'l-Kasr**, C:X, s. 53-54; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:II, s. 158; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C:X, s. 45; İbn Vâsıl, **Müferriic el-Kürûb**, C:I, s. 226-227. Ayrıca bkz. Cevni, **Dimaşk ve Memleketü'l-Latiniyye fi'l-Kuds**, s. 277.

Nûreddin Mahmud, boğaz anjini (Hevanik) hastalığına yakalanarak 11 Şevval 569/15 Mayıs 1174 Çarşamba günü Dimaşk Kalesi'nde vefat etti. Cenazesi önce iç kaledeki bir odaya daha sonra ise Sûku'l-Havvâsin diye bilinen bir çarşının girişinde Hanefîler için yaptırdığı en-Nûriyyetü'l-Kübrâ adını taşıyan medresesinin girişindeki türbesine nakledildi. Hayatını Haçlılara karşı cihat ile geçiren Nûreddin, onlarla yaptığı savaşlarda şehid olmayı çok arzu ettiği için “eş-Şehîd” lakabıyla anıldı. İbnü'l-Esîr, Nûreddin'in adil ve güzel ahlâklı bir hükümdar olduğunu ifade etmekte, Hulefâ-yi Râşidîn ve Ömer b. Abdülazîz'den sonra “Nûreddin gibisi gelmedi. Onun kadar adaleti araştıran, onun kadar insafli ve merhametli bir kimse görülmedi” demektedir.⁴⁹⁴

Dimaşk, Nûreddin Mahmud zamanında Emevîler döneminden sonra ikinci altın çağını yaşadı. Tarihçiler, Nûreddin döneminde Dimaşk'ı kuzeyde Musul ve el-Cezîre'den batıda Libya'ya kadar uzanan ve güneyde Hicaz'a ulaşan geniş bir devletin başşehri olarak tanımlar. Dimaşk'ı devletin başşehri yaparak burada inşa ve mimari faaliyetlere başlayan Nûreddin, büyük âlimleri ve sanatkârları Dimaşk'a getirmiş, onlara çok geniş imkânlar sunmuştu. Bu da Dimaşk'ın tüm sosyal, ekonomik, kültürel, ilmî ve dinî yönlerine olumlu yansdı.

Nûreddin, çeşitli sosyal hizmetlerine büyük ilgi göstermiş; Müslüman esirleri kurtarmaya ve halkın ihtiyaçlarını sağlamaya gayret etmişti. Bu amaçla hastaneler, yetimhaneler, medreseler, hanlar, ribatlar, köprüler, kemerler, kanallar, çarşılar, hamamlar, yollar, kaleler, hendekler, surlar ve kütüphaneler inşa ettirdi. Ayrıca vergilerin bir kısmını kaldırarak halkın yükünü azalttı. Konuyla ilgili İbn Kesîr, “Nûreddin vergilerin ve harçların halkın üzerinden kaldırılmasını ve buna dair bir ferman yazılmasını emretti. Halka da kendilerinden almış olduğu vergileri, harçları, helal etmeleri için bir ilan yazdırdı ve bu harçlarla vergileri İslâm düşmanları olan kafirlerle yapılan savaşlara, ülke savunmasına, kadınların ve çocukların korunmasına sarfedildiğini bildirdi”, ayrıca “hayvan pazarına, buğday pazarına, kavun, karpuz

⁴⁹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 55-58; aynı mülf, **et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegiyye**, s. 161-162; İbn Vâsıl, **Müferriic el-Kürûb**, C:I, s. 262-263; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 495. Ayrıca bkz. Kök, “Nûreddin Zengî, Mahmud”, **DİA**, C:XXXIII, s. 261.

*satılan yerlere ve benzer mahallere vergiler, harçlar koydurdu” şeklinde kaydetmektedir.*⁴⁹⁵ Ebû Şâme de Nûreddin’in Dımaşk ve çevresinden alınan mûkûs ve vergileri kaldırdığını kaydetmektedir.⁴⁹⁶

Nûreddin Mahmud döneminde Dımaşk’ta sağlanan güvenlik ve siyasî istikrar sayesinde şehir büyük bir ilmî gelişim yaşadı. Bündârî, İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî’den naklederek Nûreddin’in İslâmın parlaklığını Suriye’ye geri getirdiğini, ilmî canlandığını, medreseler inşa ettirdiğini, Sufî hankâhları kurduğunu ve çok sayıda vakıf yaptırdığını, surları ve hendekleri yenilediğini ve yollarda ribât ve hanlar inşa edilmesini emrettiğini belirtir.⁴⁹⁷ İbn Kesîr ise “*Hanefî mezhebine mensuptu, âlimleri ve yoksulları sever, onlara saygı gösterip ikramda bulunur ve iyilik ederdi*” ifadelerini kullanmaktadır.⁴⁹⁸ Gerçekten Nûreddin, Dımaşk’ta birçok medrese, dergâh, kütüphane ve hadis medreseleri inşa ettirmiş ve âlimlere büyük değer vermişti. Bu sebeple İslâm dünyasının dört bir yanından birçok ilim adamı ve edebiyatçının bu şehre akın ettiği görüldü. Böylece Nûreddin döneminde Dımaşk, âlimlere cazip bir ilmî merkezi oldu.⁴⁹⁹

Nûreddin, Şîî İsmâîlî fikirlere karşı Sünnî mezhebin güçlendirilmesi politikasını izlemiş ve başta Dımaşk olmak üzere hâkimiyeti altındaki tüm şehirlerde buna dikkat etmişti. Bu sünnî politikayı uygulamak için Fâtımîler döneminden beri Şîî İsmâîlî mezhebine karşı olan Dımaşk’ta büyük zorluklarla karşılaşmadı. Ayrıca Haçlılara karşı cihat etmek ve başta Kudüs olmak üzere Suriye’de işgal ettikleri şehirleri fethetmek için siyasî ve askerî hazırlıkla birlikte toplumun sosyal, ekonomik, ilmî ve dinî bakımından hazırlamasına gayret etti. Bundan dolayı sosyal, eğitim ve dinî kurumların inşasına öncelik verdi. Bu kurumlar, inşa edilen siyasî işleviyle birlikte ilmî, dinî ve sosyo-kültürel hayatın yeniden canlandırılmasında aktif rol oynadı.

⁴⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 493-494, 499; Ahmed Muhammed Evtani, *Dımaşk fi’l-Asri’l-Eyyubi: Dirase Siyasiyye İktisadiyye İctimaiyye Sekafiyye 570-658/1174-1260*, Dımaşk, et-Tekvin, 2007, s. 303.

⁴⁹⁶ Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn*, C:II, s. 177.

⁴⁹⁷ Bündârî, *Senâ’l-Berkı’s-Şâmî*, s. 16.

⁴⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 493-494.

⁴⁹⁹ Takkuş, *Zengiler*, s. 386, 390-391.

Nûreddin döneminde Dımaşk'a göç etmeye devam eden âlimler sayesinde şehir, parlak bir ilim merkezi haline geldi. Ebû Şâme, Bilâdüşşam'ın Nûreddin zamanında âlimler, fakihler ve sûfîler için yerleşim yeri olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁰ Dımaşk'a göç edenler arasında ilim ile meşhur olan aileler vardı. Bu ailelerin başında el-Makdisî ailesi gelmektedir. 551/1156 yılından itibaren Kudâme ailesine mensup olan fakih Ahmed b. Kudâme (ö. 558/1162) liderliğindeki el-Makdisî ailesinin Dımaşk'a göçü, önemli tarihi bir olaydı. Bu aile, özellikle VI-VIII/XII-XIV. yüzyıllarda Dımaşk'ın ilmî ve kültürel hayatına büyük katkılar sağladı.

Filistin'deki Haçlıların halka uyguladıkları ağır vergiler ve çeşitli baskılar sebebiyle Kudâme ailesi, Nablus yakınlarındaki Cemmâil köyünden Dımaşk'a göç etmiş, ilk olarak şehrin Babü'Şarkî'nin (Doğu Kapısı) yanında bulunan Ebû Sâlih Mescidi'ne gelmiş fakat iki yıl sonra ikamet ettikleri yerde Dımaşk halkının tepkisi ve yayılan hastalıklar sebebiyle pek çok kişiyi kaybetmişlerdi. Bu yüzden şehrin kuzeyinde Câmiu'l-Hanâbile'nin bulunduğu Kâsiyûn Dağı eteklerine yerleşen bu aile burada Ömeriyye ismiyle bilinen ilk medreseyi inşa ettirerek yeni bir mahalle kurdu. Bu mahalleye, Ebû Sâlih Mescidi'ne nisbetle Sâlihiye mahallesi adı verildi; başka bir rivayete göre de Kudâme aile mensuplarının iyi ahlâk ve davranışlarıyla bilinmelerinden dolayı bu adı aldı.⁵⁰¹

Burada işaret edilmesi gereken nokta, Benî Kudâme'nin Dımaşk'a girmeyip surların dışında ikamet etmesiydi. Bunun da nedeni daha önce de ifade edildiği gibi Haçlı saldırıları yüzünden şehrin nüfusunun iki kat artmış olmasıydı. Nûreddin döneminde sağlanan güvenlik ve istikrar sayesinde Dımaşk, sur dışına genişlemeye başlamış ve yeni mahalleler ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Kudâme ailesi, Dımaşk surlarının dışında yerleşmişti.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, C:II, s. 20.

⁵⁰¹ Şemseddin İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-Cevheriyye fî Târîhi's-Sâlihiyye*, thk. Muhammed Ahmed Dehman, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980, C:I, s. 64-86. Ayrıca bkz. Koca, "Kudâme ailesi", *DİA*, C:XXVI, 2002, s. 310-311.

⁵⁰² İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-Cevheriyye*, C:I, s. 5-7.

İlme büyük önem veren Nûreddin tarafından büyük âlimler Dımaşk'a davet edildi. Bunlardan fakih Kutbüddin en-Nîsâbü'rî (ö. 578/1182)⁵⁰³, Şâfiî fakihî Şerefüddîn İbn Ebî Asrûn (ö. 585/1189)⁵⁰⁴, Kâdıkudât Kemâleddin eş-Şehrezûrî (ö. 572/1177)⁵⁰⁵ ve İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî (ö. 597/1201)⁵⁰⁶ en bilinenleriydi.

Dımaşk'ın en meşhur yerli âlimlerinden büyük muhaddis ve hâfız Ebü'l-Kâsım İbn Asâkîr (ö. 571/1175), Nûreddin döneminde şöhretini artırdı. Hatta kendisi için Dâru'l-Hadis en-Nûriyye yaptırıldı.⁵⁰⁷

İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, Nûreddin Mahmud'un sonbahar ve kış mevsimlerini Dımaşk'ta, bahar ve yaz mevsimlerini Haçlılara karşı cihatta geçirdiğini söylemektedir. 20 Safer 568/11 Ekim 1172'de, Nûreddin ile görüşen İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, Dımaşk'ın güzelliği, temiz havası, güzel bahçeleri ve çiçekleri hakkında konuşup şehri överek ona bu güzel şehirde neden daha fazla vakit geçirmediyini sormuştur. Nûreddin bu soruya Dımaşk'ta ikamet etmekten ziyade Allah yolunda cihat etmeyi daha fazla tercih ettiğini belirterek cevap vermiştir.⁵⁰⁸

Nûreddin Mahmud dönemi, Dımaşk'ta mimari açıdan zengin bir dönem oldu. İbn Kesîr, "549/1154 yılında Nûreddin Dımaşk'ı aldı. Halka iyi davrandı. Onlar için medreseler, mescidler ve hankâhlar yaptırdı. Yollarını ve caddelerini genişletti. Yolların ve caddelerin kenarlarına kaldırımlar yaptırıp çarşıları ve pazarları genişletti" demektedir.⁵⁰⁹

Nûreddin, ilk defa Dâru'l-Adl'i yaptıran hükümdardı. Bu adliye sarayıydı. Fakihler, burada bulunur ve adli işlere bakar, hükümlerini güzelce, adaletle ve Şeriat-

⁵⁰³ İbn Hallikan, **Vefeyâtü'l-A'yân**, C:V, s. 196-197.

⁵⁰⁴ Sâmi es-Sakkâr, "İbn Ebû Asrûn", **DİA**, C:XIX, 1999, s. 423-424.

⁵⁰⁵ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân**, C:IV, s. 241-244.

⁵⁰⁶ Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", **DİA**, C:XXII, s. 174-176.

⁵⁰⁷ Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:I, s. 23; Nuaymî, **ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris**, C:I, s. 99-100.

⁵⁰⁸ Bündârî, **Senâ'l-Berkî's-Şâmî**, s. 62, 66, 68.

⁵⁰⁹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C:XII, s. 493-494; İbnü'l-Esîr, **et-Târihu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabegîyye**, s. 166-168.

î Mutahhara'ya uygun olarak verirlerdi. Nûreddin, adalet meclisleri kurar ve bizzat kendisi yönetirdi. Bu meclislere her mezhepten kadı, fakih ve müftüler katılırdı. Bütün Müslümanlar ve zimmiler rahatça kendisine ulaşabilsinler ve onlara eşitçe muamelede bulunabilsin diye Kesk mıntıkasında bulunan Mescidü'l-Muallak'ta Salı günleri adalet meclisi kurardı.⁵¹⁰

Nûreddin, depremler sebebiyle yıkılan yerleri yeniden inşa etmek ve güçlendirmek için büyük çaba sarf etti. İbadet için cami ve tekkeler yaptırdı. Eğitim için medreseler ve hadis eğitimi veren müesseseler oluşturdu. Müslüman çocukların barınması için yetimhaneler ve hastaların tedavisi için hastaneler kurdu. Kapılar, köprüler, kemerler, bahçeler, kanallar, çarşılar, hamamlar ve yollar yaptırdı. Böylece Dımaşk'a günümüze kadar ulaşan birçok sosyal kurum kazandırmış oldu.

Dımaşk, en önemli dinî ve ilmî merkezlerden biri olduğundan Nûreddin ona özel önem verdi. Bu sebeple Dımaşk, Nûreddin Mahmud'un Suriye'de inşa ettirdiği medreselerin sayısında büyük bir paya sahipti. Şehirde yaptırdığı en meşhur medreseler en-Nûriyyetü'l-Kübrâ ve en-Nûriyyetü'l-Hanefiyyetü's-Suğrâ'ydı. Bu medreseler için sayısız vakıf kurduğu bilinmekteydi.⁵¹¹

en-Nûriyyetü'l-Kübrâ medresesi⁵¹², Nûreddin Mahmud Zengî'nin Dımaşk'ta yaptırdığı en önemli Hanefî medreselerinden biriydi. 563/1167 yılında inşası tamamlandı. Bu medrese, Dımaşk medreselerinin ön sıralarında yer aldığından o dönemde ilmî açıdan önemi büyüktü.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabegiyye*, s. 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 496.

⁵¹¹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, C:LVIII, s. 13; Nuaymî, *ed-Dâris fi Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 271.

⁵¹² Bu medrese hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 203; Nuaymî, *ed-Dâris fi Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 607. Ayrıca bkz. Engin Bektaş, "Nûreddin Zengî Külliyesi", *DİA*, C:XXXIII, 2007, s. 263.

en-Nûriyyetü'l-Kübrâ'nın yanında Nûreddin Mahmud döneminde inşa edilen İmâdiyye⁵¹³, Asrûniyye⁵¹⁴, İkbâliyye⁵¹⁵, Hâtûniyye Cevvâniyye⁵¹⁶, Mukaddemiyye Cevvâniyye⁵¹⁷ ve Esediyye⁵¹⁸ medreseleri vardı.

Medreselerin yanı sıra Dımaşk ve Halep'te Hadis müesseseleri inşa edildi. Nûreddin Mahmud, İslâm dünyasında Hadis müesseselerini kuran ilk kişiydi. İbn Kesîr, “Nûreddin, hadis dinlemek veya okumak isteyen kimseler için Dımaşk'ta bir dârülhadis inşa ettirdi” derken, İbnü'l-Esîr ilk yaptırılan Dârülhadis orasıdır ifadesini kullanmaktadır.⁵¹⁹ İbn Cübeyr ise Emeviyye Cami'nin batısında bulunan Darü'l-Hadis'i ziyaret ettiğini nakletmektedir.⁵²⁰

Dımaşk şehrini mimari açıdan zengin kılan önemli bir kurumda burada bulunan çok sayıda vakıf müessesesidir. Nûreddin, eğitim kurumlarının yanı sıra sosyal kurumları da inşa etmekle ilgilendi. Bu kurumlar arasında en meşhur olanı 549/1154'de Dımaşk'ta kurduğu bîmâristandır. Nûreddin'in en değerli eserlerinden biri olan bu hastane günümüzde Dımaşk'ta tıp müzesi olarak kullanılmaktadır.⁵²¹ Bu hastaneyi ziyaret eden İbn Cübeyr, onun hakkında “çok büyük ve teşkilatlıdır. Tahsisatı günlük 15 dinar kadardır. Hastane personelinin ellerinde hastaların adlarını, ihtiyaçları olan ilaç ve gıdayı gösteren defterler bulunur. Tabibler sabahleyin erkenden gelirler. Hastaları incelerler, onlar için gerekli ilaçların,

⁵¹³ Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 406-407.

⁵¹⁴ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 238; Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 399.

⁵¹⁵ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 234; Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 158-159.

⁵¹⁶ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 205; Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 507.

⁵¹⁷ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 211; Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 594.

⁵¹⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 262; Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 152.

⁵¹⁹ İbnü'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabegiyye*, s. 172; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 496, 498.

⁵²⁰ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, s. 234, aynı mülâf, *Seyahatnamesi*, s. 195.

⁵²¹ Bu hastane hakkında geniş bilgi için bkz. Bektaş, “Nûreddin Zengî Bîmâristanı”, *DİA*, C:XXXIII, 2007, s. 262-263.

yiyeceklerin hazırlanmasını emrederler... Bu hastane İslâm'ın öveneceği kurumlardandır ” ifadelerini kullanmaktadır.⁵²²

İbn Cübeyr, Dımaşk'ta Nûreddin'in halk için çeşmeler yaptırdığını söylemekte “Dımaşk'ın her tarafında çeşme vardır. Çeşme bulunmayan caddesi, çarşısı yoktur. Faydalı şeyler sayılamayacak kadar çoktur. Allah burayı daima Dârül'-İslâm yapsın”demektedir.⁵²³

Camilerle ilgili olarak Ebû Şâme, “Melik Nûreddin meydan bahçesini ve bahçenin yanındaki meşeliğin yarısını Dımaşk Cami'ni güzelleştirmek için vakfetti. meşeliğin diğer yarısını da ona bölerek bu parçanın iki cüzünü Hanefiler için yaptırmış olduğu medresenin onarılmasına ve güzelleştirilmesine, sekiz cüzünü dokuz mescidin güzelleştirilmesine sarfedilmesini emretti ki, bu dokuz mescid şunlardır: Kasyun dağındaki Mescidü's-Salihin, Camiü'l-Kal'a, Mescid-ü Atiyye, Askar'daki Mescid-i İbn Lebid, Mescid'r-Remmahîn el-Muallak, Salahiye'deki Mescidü'l Abbâs, Mescid-ü Dari'l-Battih el-Muallak, Yahudi Kilisesi civarında bulunan ve Nûreddin tarafından onarılan mesciddir” şeklinde bilgi vermektedir.⁵²⁴

el-İsfahânî'nin kaydına göre Nûreddin, Dımaşk'ta harap olan ve yıkılan camilerin sayımını emretmiş, şehirde yüzden fazla yıkılan cami ve mübarek yerlerin olduğunu öğrenince onarılmalarını isteyerek vakıflar tahsis etmişti.⁵²⁵

549/1154 yılında Dımaşk'a girdiğinden itibaren Nûreddin, şehrin güzelleşmesi, genişlemesi için çalışmış, özellikle Haçlı tehdidine karşı şehrin kalesini, surlarını, kapılarını ve köprülerini onararak güçlendirilmelerini sağlamış, surlarda yeni kapılar açıp birçok kule yaptırmıştır. Bâbü's-Selâme ve Bâbü'l-Ferc'ı açılan yeni kapılardandır.⁵²⁶

⁵²² İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, s. 220, aynı mülf, *Seyahatnamesi*, s. 214.

⁵²³ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, s. 261, aynı mülf, *Seyahatnamesi*, s. 205.

⁵²⁴ Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, C:I, s. 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C:XII, s. 502.

⁵²⁵ Bündârî, *Senâ'l-Berkî's-Şâmî*, s. 27.

⁵²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C:II, 408. Ayrıca bkz. Şihâbî, *Ebvabü'd-Dımaşk ve Ahdasuha't-Tarihiyye*, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1996, s. 48-51.

3.2. Selâhaddîn Eyyûbî Dönemi (1175-1187)

Günümüzde Dımaşk Kalesi'nin batı tarafında at üzerinde bir kumandan heykeli bulunur. At üç Müslüman asker ile çevrilidir ve atın arkasında iki Haçlı esiri bulunur. Bu esirlerden ilki Renauld de Châtillon diğeri ise Guy de Lusignandır. Atın üzerinde ihtişamlı bir şekilde tasvir edilmiş kumandan ise Kudüs Fatihi Selâhaddîn Eyyûbîdir. İslâm Kaynaklarında Dımaşk ile ilgili bilgilerin oldukça az olması ve kaynakların çoğunun Selâhaddîn'in Mısır ve Suriye'de siyasî ve askerî faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ele alması Dımaşk ile ilgili ayrıntıları Selâhaddîn'in hayatı ve faaliyetlerinin içinde kısmi olarak değerlendirmiştir.

Nûreddin'in vefatından sonra aralarında başkadı Kemaleddin el-Şehrazûrî, kumanlarından Şemseddin b. el-Mukaddem, Tavâşî Cemaleddin Reyhan, vezir el-Adl b. el-Acemî, hazinedar Şeyh İsmâil'in de bulunduğu Dımaşk'taki büyük kumandanlar ve devlet adamları, uzun tartışmalar sonrasında on bir yaşındaki tek erkek oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil'i tahta çıkardılar ve ona biat ettiler. el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in henüz çocuk yaşta olması ve devleti idare edemeyeceğinin düşünülmesi üzerine uzun tartışma ve kavgalar sonucu Şemseddin b. el-Mukaddem kendisine atabeg tayin edildi. Böylece İbn el-Mukaddem devlet idaresini üzerine almış oldu.⁵²⁷

Nûreddin'in ölümü ve sonrasında yaşananlar aslında Zengileri güç durumda bırakmıştı. Çünkü Nûreddin'in kurduğu devlet ve sağladığı İslâm birliği parçalanma tehdidi ile karşı karşıya kalmış, dahilde yaşanan çekişme ve kavgalar başta Haçlı politikası olmak üzere dış siyaseti etkilemişti. el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in akrabası Musul Emîri II. Seyfeddin Gazi'nin el-Cezîre bölgesini ele geçirerek kendi topraklarına katması, Kudüs Kralı Amaury'nin Şevval 569/Mayıs 1174'de Banyas'ı kuşatarak Müslümanları zor durumda bırakması zorluğu kanıtlamaktaydı. Dımaşk'taki İbnü'l-Mukaddem, bu kaleyi kurtarmak için ordu toplayıp yola çıktıysa da Amaury ile barış yapmayı tercih etti. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre⁵²⁸ İbnü'l-Mukaddem Haçlılara haber göndererek Banyas kuşatmasından vazgeçmelerini söylemiş “*Eğer bizimle anlaşır da Banyas 'dan geri dönerseniz eski vaziyetimizde kalırız, yoksa Musul hâkimi*

⁵²⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 58. Karş. Şeşen, **Kudüs Fatihi**, s. 47; Takkuş, **Zengiler**, s. 397.

⁵²⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 60.

Seyfeddin'e ve Selâhaddîn'e haber gönderir onlardan yardım isteriz ve böylece her taraftan ülkenize saldırırız" demiştir. Haçlılar, bunun üzerine bir miktar mal almak ve Müslümanların yanında bulunan esirleri serbest bırakmak şartıyla anlaşma yapmayı uygun gördü. Muhtemelen Haçlılar Selâhaddîn ve Seyfeddin'den korktukları için Müslümanlarla anlaşma yapmayı tercih etti.⁵²⁹

Banyas meselesi bu şekilde halledildikten sonra Nûreddin'in emirlerinden Sadeddin Gümüştegin el-Hâdim, Dımaşk'taki bazı emîrlere ile anlaşarak el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in Halep'e götürülmesini ve kendisinin ona atabeg olmasını sağladı. Bu durum karşısında sahipsiz kalan Dımaşk'taki İbnü'l-Mukaddem ve diğer emîrlere, Musul Emîri II. Seyfeddin Gazi'ye mektup göndererek Dımaşk'a gelmesi için yalvararak şehri ona teslim edeceklerini bildirdi. Ancak Seyfeddin, çok istemesine rağmen kendisine bir komplo hazırlanmasından korkup gitmekten vazgeçti. Bunun üzerine İbnü'l-Mukaddem ve diğer emîrlere, Mısır'daki Selâhaddîn Eyyûbî'ye mektup yazıp hâkimiyetini kabul edeceklerini söyleyerek onu davet etti. Nûreddin'in ölümünden sonra Suriye'de meydana gelen gelişmeleri endişeyle takip eden Selâhaddîn Eyyûbî, Dımaşk'ın Haçlıların eline geçme tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceğini göz önünde bulundurarak bu davete kayıtsız kalamadı. Fakat Zilhicce 569/Temmuz 1174'de Sicilya donanmasının İskenderiye'yi kuşatması ve Zilkâde/Ağustos ayında Mısır'da isyanların çıkması sebebiyle Suriye'deki olaylara hemen müdâlele edemedi. Ancak Mısır'ı güven altına aldıktan sonra Nûreddin'in devletini çıkan kargaşadan sadece kendisinin kurtaracağına inanarak daveti kabul etti. İbnü'l-Esîr⁵³⁰, Selâhaddîn'in yedi yüz kişilik süvari birliğiyle Safer 570/Eylül 1174'de Mısır'dan yola çıkarak önce Busrâ'ya ardından Sarhad ve Kisve üzerinden Dımaşk'a geldiğini kaydetmektedir. Selâhaddîn ve dönemini anlatan Bahâeddin İbn Şeddâd ise Selâhaddîn'in kendisine kimse karşı çıkmadan Dımaşk'a ulaştığını ve 570 yılı

⁵²⁹ Willermus da (Willermus Tyrensis, **A History of...**, İng. terc. Krey, C:II, s. 394-396, Türkçe terc. Ergin Ayan, C:III, s. 222-223) benzer bir ifadeyle, Kudüs Kralı Amaury'nin Nûreddin'in ölüm haberini aldığı anda krallığın bütün güçlerini toplayarak Banyas'ı kuşattığını, Müslümanların krala kuşatmayı kaldırması için bir elçilik heyeti gönderdiklerini ve büyük miktarda para teklifinde bulunarak anlaşma talep ettiklerini belirtir. Bu teklife rağmen kral kuşatmayı sürdürmüş ancak gayesine ulaşamayacağını anlayınca yirmi esir şövalyenin serbest bırakılması şartıyla kuşatmayı kaldırmıştı; Süryânî Mihail, **Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, s. 232.

⁵³⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 65.

Rebîülâhir ayının sonunda Salı günü (30 Rebîülevvel/27 Kasım) şehri ve kalesini teslim alarak halka büyük ihsanda bulunduğunu belirtmektedir.⁵³¹

Dımaşk halkı ve ileri gelenler, Selâhaddîn'in adaletli ve merhametli yönetim anlayışıyla tanınmasından dolayı ona kapılarını açtılar ve büyük sevinç gösterileriyle karşıladılar. Dımaşk'a hâkim olmakla İslâm Dünyası'ndaki gücünü ve nüfuzunu önemli ölçüde artıran Selâhaddîn bu yeni durumla Kudüs Krallığı'na karşı başlatacağı mücadelenin de işaretini vermiş oldu. Bu şekilde Dımaşk'ta başlayan Eyyûbîler dönemi önceden olduğu gibi bölgenin asayiş ve güvenliğinin sağlanacağı merkez aynı zamanda iç ve dış politikanın şekilleneceği yer olma durumunu devam ettirecekti. Çok kısa sürede şehre huzur ve güven getiren Selâhaddîn vergi düzenlemesine giderek ve Dımaşk halkına büyük ikramlarda bulunarak cömertliğini gösterdi. Aynı zamanda el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in adına hutbe okutup para bastırdı.⁵³² Hatta Halep'te bulunan el-Melikü's-Sâlih'e “*efendimiz ve efendimizin oğlu*” hitabıyla mektup yazarak gayesinin hizmet olduğunu, Haçlılara karşı birliği sağlamak için Mısır'dan Dımaşk'a geldiğini ifade etti. Selâhaddîn bundan sonra Kahire ile Dımaşk'ı hâkimiyeti altında birleştirmenin verdiği cesaret ve güven ile fetihlere başladı. Haçlılarla mücadele de devam edeceği için Dımaşk'ta uzun süre bulunamayacağından şehri naip olarak kardeşi Seyfû İslâm Tuğtegin b. Eyyûb'a bıraktı.⁵³³

Sultan, Dımaşk'ta idari düzenlemeleri yaptıktan sonra kuzeye yönelerek Musul ve Halep emîrlere karşı uzun bir mücadeleye girişti. Hıms ve Hama'yı ele geçirdikten sonra 570/1174'te Halep'i kuşattı fakat ordusunda bulunan Haşşâşilerin saldırısı yüzünden kuşatmayı kaldırmak durumunda kaldı. Ardından 571/1175'de Baalbek ve Bârin'i aldı. Abbasi Hilafeti tarafından Suriye ve el-Cezire'deki hâkimiyetinin tanınması üzerine bağımsızlığını ilan ederek adına hutbe okutup paralar

⁵³¹ Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 88-93.

⁵³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:X, s. 66, Türkçe terc., C:XI, s. 333; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, C:II, s. 225, 296. Ayrıca bkz. Ağırakça, *Salâhaddin Eyyûbî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, İstanbul, Akdem Yayınları, 2005, s. 19; Şeşen, *Kudüs Fathi*, s. 53; Burns, *Damascus A History*, s. 282-283; Stanley Lane-Poole, *Saladin and The Fall of The Kingdom of Jerusalem*, New York, The Knickerbocker Press, 1898, s. 136-137.

⁵³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C:X, s. 66; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, C:II, s. 231. Ayrıca bkz. Evtani, *Dımaşk fi'l-Asri'l-Eyyubi*, s. 157.

bastırdı. Hama, Hıms ve Baalbek'e emirler tayin ederek buralarda Eyyûbilerin kollarını oluşturdu. Musul'da Seyfeddin Gazi ve Halep'te Sadeddin Gümüştegin Selâhaddin'in kuzeye genişleyip kendi topraklarını almasını engellemek için Haçlılarla ittifak yapmak dahil her türlü girişime başvurdu. Bu emirler Selâhaddîn'e karşı Nûreddin zamanında esir edilen Antakya Prinkepsi Renaud de Chatillon, II. Joscelin ve diğer üst düzey Haçlıları serbest bırakarak Dımaşk topraklarına saldırmaya teşvik etti. Bu şekilde Selâhaddîn'i bölgeden uzaklaştırarak Haçlılarla mücadeleye mecbur bırakmayı düşündü. Ancak Selâhaddîn bunların farkında olarak hiç vazgeçmeden fetihlerini sürdürdü. Hatta Halep ve Musul arasındaki irtibatı kesmek için Halep'in kuzey ve doğusunda bulunan Bizâa, Menbic ve Azâz'ı zapt etti. Ardından yeniden Halep'i kuşatsa da yapılan anlaşma ile şehre sahip olamadı.⁵³⁴

Temmuz-Ağustos 1175 (571)'de Salâhaddin Dımaşk'a döndüğü sırada Haçlılar barış talebiyle elçiler gönderdi. Dımaşk'ta yaşanan kuraklık ve Musul Emîri Seyfeddin ile olan mücadelesine yoğunlaşma ihtiyacı nedeniyle Selâhaddîn bu talebi kabul etti ve taraflar arasında bir barış anlaşması imzalandı.⁵³⁵ Willermus, bu anlaşma gereği Salâhaddin'in elinde bulunan esirlerin serbest bırakılarak Trablus Kontu III. Raymond'a teslim edildiğini belirtir.⁵³⁶ Ancak bu anlaşma uzun süreli olmadı ve 1 yıl sonra 1176 yılı Temmuz-Ağustos aylarında (572 yılı başları) Haçlılar tarafından bozuldu. Kudüs krallık ordusu, Onfroï de Toron ile Kral IV. Baudouin ve Trablus Kontu III. Raymond ile birlikte harekete geçerek Dımaşk topraklarında ilerledi. Aynü'l-Cerr denilen yerde Haçlılar Selâhaddin'in kardeşi Şemsüddeve Turanşah komutasındaki Dımaşk güçlerini yenilgiye uğrattı.⁵³⁷ Bu beklenmedik gelişme Müslümanları şaşırtsa da Selâhaddin'in yolda olduğu haberi geri çekilmelerini sağladı. Bununla birlikte iki taraf arasında mücadele devam etti ve 23 Cemâziyelevvel-15 Cemâziyelâhir 573/17 Kasım-9 Aralık 1177 tarihinde Selâhaddîn, Kudüs Krallığı'na

⁵³⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 69; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:II, s. 248, 250.

⁵³⁵ Bundârî, **Senâ'l-Berkî's-Şâmî**, s. 90; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, Türkçe terc. Mehmet Keskin, XII, s. 514. Karş. Küçüksipahioğlu, **a.g.e.**, s. 179.

⁵³⁶ Willermus Tyrensis, *RHC. occ.*, I, xx1, 8, s. 1017 vd, İng. terc. Krey, II, s. 410.

⁵³⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s.82; Bundârî, **Senâ'l-Berkî's-Şâmî**, s. 109; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:II, s. 425; Willermus Tyrensis, *RHC. occ.*, I, xx1, 11, s. 1021 vd, İng. terc. Krey, II, s. 412-14. Karş. Küçüksipahioğlu, **a.g.e.**, s. 180.

karşı çıktığı seferde Remle yakınlarında Tell el-Sâfiye de ani bir baskına uğrayarak yenildi. Bu yenilgi Haçlılara Dımaşk yolu üzerinde Banyas yakınlarında Mehâdatu'l-Ahzân⁵³⁸ مخاضة الأحزان (Beytü'l-Ahzân) denilen yerde bir kale inşa etmelerine neden oldu. Belki bu kalenin sağlayacağı stratejik kazanımları düşünen Haçlılar Nisan-Mayıs 1179'da (Zilkade 574) Kudüs Kralı IV. Baudouin ile birlikte Dımaşk'a yürüyerek etrafı tahrip edip insanlara zarar verdi. Bunun üzerine sultan kardeşinin oğlu Ferruḥşah'ı bir askeri güç ile onların üzerine yollayarak Banyas civarında Tell el-Harra'da yenilmelerini sağladı.⁵³⁹ 19 Rebîlevvel/24 Ağustos'ta Dımaşk'ı kontrol edebilmek için Haçlıların yaptırdığı Beytü'l-Ahzân Kalesi'ni ele geçiren sultan, Ferruḥşah'ı Dımaşk'ta naip bırakmanın verdiği güvenle fetihlerine devam etti.⁵⁴⁰

1182 yılından sonra Dımaşk, Selâhaddîn'in ana üssü oldu ve Kahire'ye asla geri dönmedi. 18 Safer 579/12 Haziran 1183'te Halep'i zapt etmesi ve bu sayede elde ettiği güçlü Suriye hâkimiyeti Haçlıları zor durumda bıraktı. Dımaşk başta olmak üzere bölgede hâkim kıldığı otorite Selâhaddîn'i tartışılmaz bir güç haline getirdi. 14 Ağustos 1183'te hayatının geri kalanını geçireceği başşehir ve karargâhı olan Dımaşk'a geldiğinde artık onun kuzeyde yokluğu sırasında Dımaşk topraklarına karşı saldırılarını arttıran Haçlılara karşı rahat hareket edebilirdi. Özellikle Prinkeps Renaud de Châtillon'un hâkim olduğu Kerek-Şevbek üzerine birkaç defa yürüdü. Nihayet 1186 yılın sonlarında Kerek-Şevbek Prinkepsi Renaud de Châtillon tarafından bir Müslüman ticaret kervanına yapılan saldırıdan sonra Selâhaddîn, Haçlıların kalbine bir baskın yapmaktan başka seçeneği olmadığına inandı. 4 Temmuz 1187'de Hittin Savaşı'nda Haçlıları yenmesi, ardından 2 Ekim 1187'de Kudüs'ü fethetmesinde bu

⁵³⁸ Adını Hz. Yakub'ın Hz. Yûsuf'tan ayrı düştüğü dönemde kaldığı söylenen evden alır. Haçlılar Dımaşk ile kıyı şeridi arasında kalan ve önemli bir geçit noktasında bulunan bu beldede müstahkem bir kale inşa etmişlerdi. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, C:I, s. 615.

⁵³⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 92-93; Bundârî, **Senâ'l-Berkı's-Şâmî**, aynı yer. Ayrıca bkz. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C:II, s. 350-351; Şeşen, **Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler**, aynı yer.

⁵⁴⁰ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **el-Berku's-Şâmî**, C:V, s. 153-154; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 105, 110-113; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:III, s. 70-78; Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-Sultâniyye**, s. 107 vd.

gücün etkisi oldu. Dolayısıyla Selâhaddîn, Tuğtegin'in kalesi ve Nureddin'in en değer verdiği toprağı Dımaşk'a sahip olmanın stratejik kazanımlarına sahip oldu.⁵⁴¹

27 Safer 589/4 Mart 1193'te Dımaşk'ta vefat eden⁵⁴² Selâhaddîn ilk olarak Dımaşk Kalesi'nde defnedildi. Oğlu Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Efdal Ali (1186-1196), daha sonra babasının cenazesini 592/1195 yılında Dımaşk'ta inşa ettirdiği türbeye nakletti. Günümüzde Selâhaddîn Eyyûbî'nin türbesi, Emeviyye Cami'nin kuzeybatı köşesine yakın bir yerde yer almaktadır.⁵⁴³

589/1193 yılında Selâhaddîn'in vefatının ardından Dımaşk şehri, Eyyûbî hanedanı mensupları arasında yaşanan iktidar mücadelelerinin merkezi hâline geldi. Bu dönem, Eyyûbî Devleti'nin parçalanma süreci olarak nitelendirilir ve Dımaşk'ın siyasî istikrarı üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Selâhaddîn'in ölümünden sonra devletin başşehri Dımaşk'ta veliahdı ve büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali, Kahire'de ikinci oğlu el-Melikü'l-Azîz Osman, Halep'te üçüncü oğlu el-Melikü'z-Zâhir Gâzî, Yemen'de kardeşi Tuğtegin, Ürdün ve el-Cezîre'de kardeşi el-Melikü'l-Âdil, Hama'da Takıyyüddin Ömer'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr, Humus'ta II. Şîrkûh, Ba'lebek'te Ferruh Şah'ın oğlu Behram Şah, Erbil'de Muzafferüddin Kökböri, Trablusgarp'ta Şerefeddin Karakuş idareye hâkimdi. Selâhaddîn'in sağlığında büyük oğlu el-Melikül-Efdal Dımaşk'ta büyük sultan olarak veliaht tayin etti. Ancak çok geçmeden Selâhaddîn'in kardeşi el-Âdil, siyasî ve askerî gücünü kullanarak Dımaşk'ın yönetimini ele geçirdi. 1196 yılında, el-Âdil, Selâhaddîn'in oğullarını büyük ölçüde etkisiz hâle getirerek Dımaşk'ı tamamen kontrol altına aldı. Böylece, Eyyûbî Devleti'nin yeniden merkezileştirilmesi süreci başlamış oldu. 1200 yılına gelindiğinde, Dımaşk şehri, el-Âdil'in yönetimi altında görece bir siyasi istikrara

⁵⁴¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:X, s. 121 vd; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:III, s. 105 vd; Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-Sultâniyye**, s. 101 vd. Ayrıca bkz. Burns, **Damascus A History**, s. 285; Lane-Poole, **Saladin**, s. 175-177.

⁵⁴² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:IV, s. 224-225; Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-Sultâniyye**, s. 363; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:V, s. 362-369; İbn Vâsıl, **Müferriic el-Kürûb**, C:II, s. 416-439.

⁵⁴³ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **el-Fethu'l-Kussî**, s. 326-327; Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-Sultâniyye**, s. 363-366; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C:IV, s. 359-368.

kavuşmuştu. Şehir, Haçlı Seferleri karşısında önemli bir idari ve askerî üs konumuna geldi, güvenlik ve idari yapılanma bakımından düzenli bir yapıya erişti.⁵⁴⁴

XII. yüzyılın sonunda Selâhaddîn'in ölümünden sonra da Dimaşk askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan büyük bir öneme sahip oldu. Şehir artık Eyyûbî Devleti'nin başşehriydi ve Selâhaddîn'in hükümdarlığı altında önemli dönüşümler yaşamıştı. Askerî açıdan Dimaşk'ı bir savunma üssü olarak güçlendiren ve Haçlılara karşı yapılan seferlerin planlandığı bir merkez hâline getiren Selâhaddîn ayrıca Dimaşk'taki sur ve askerî yapıları güçlendirerek daha dayanıklı hale getirdi. Şehir, sadece devletin başşehri değil, aynı zamanda ittifaklarını genişletmek ve Haçlılara karşı yürüttüğü mücadeleyi organize etmek için kullandığı bir yer oldu.

Dimaşk, o dönemde bölgenin en önemli ticaret yollarının kavşağında yer alıyordu. Selâhaddîn döneminde bu ticaret yolları daha da gelişti ve şehrin ekonomik gücü arttı. Ticaretin gelişmesiyle şehir zenginleşti, hem Müslüman dünyayla hem de Avrupa ile yapılan ticaret sayesinde Dimaşk, bölgenin önemli ekonomik merkezlerinden biri oldu. Selâhaddîn döneminde Müslümanlarla Haçlılar arasında ticari ilişkiler görülüyordu. Akka ve Beyrut gibi Haçlı işgali altındaki bazı şehirler her zaman Müslüman tacirlerle doluydu. Bu tüccarlar, Müslüman ve Haçlı toprakları arasında gidip gelen malların taşınmasında önemli rol oynadı. Bu konu hakkında İbn Cübeyr, *"ne enteresan şeyler... iki taraf arasında savaş varken, Müslümanlar, Haçlılar birbirlerine gelir giderler, engel olunmaz. Savaşa rağmen Mısır-Dimaşk arasında kervanlar kesintisiz Frenk topraklarından geçerek gelip gidiyorlar. Dimaşk-Akka arasında da kervanlar işliyordu. Haçlıların tüccarlarına da dokunulmuyordu. Haçlılar ve Müslümanlar, karşı tarafın topraklarından geçerken belli bir vergi ödüyorlardı. Her zaman aralarında ittifak vardı... Bu diyarın insanların savaşta, Müslüman, Hristiyan hükümdarlar ihtilaftayken durumu böyledir. Halk ve tüccarlara dokunulmaz. Sulh harp zamanında emniyet hâkimdir"* ifadelerini kullanmaktadır.⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C:XII, s. 121 vd; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân**, C:VIII, s. 654-656; Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-Sultâniyye**, s. 366 vd. Karş. Şeşen, "Eyyûbîler", **DİA**, C:XII, 1995, s. 21-22.

⁵⁴⁵ İbn Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr**, s. 260-261, aynı mülf, **Seyahatnamesi**, s. 218.

İbn Cübeyr Dımaşk'ı Selâhaddîn Eyyûbî döneminde şehri şöyle tasvir eder: *“Doğusu ile kibleye bitişen kısmı dışında bahçeler tarafından çevrilidir. Bahçeler büyüktür. Şehir aşırı büyük değildir uzuncadır. Sokakları dar ve karanlıktır. Binaları kerpiç ve kamıştandır. Katları birbiri üzerindedir. Çabuk yanar. Evlerin hepsi üç katlıdır. Üç şehrin halkı kadar insan vardır. Dünyanın en kalabalık şehirlerindendir. İçi dışı güzeldir.”*⁵⁴⁶

Selâhaddîn, Dımaşk'ta İslam kültürünü ve bilimini teşvik etti. Şehir, medreseler, camiler ve vakıflarla donatıldı. Özellikle Nûreddin'in başlattığı kültürel gelişimi devam ettiren Selâhaddîn, medreseler inşa ettirerek fıkıh ve diğer dinî bilimlerin öğretildiği kurumları destekledi. Bu dönemde Dımaşk'ta inşa edilen medreseler arasında Zâhiriyye, Berrâniyye⁵⁴⁷, Şâmiyye, Berrâniyye⁵⁴⁸, Ferruhşâhiyye⁵⁴⁹ ve Salâhiyye⁵⁵⁰ yer almaktadır. Ayrıca, birçok âlim ve bilim insanının Dımaşk'a yerleşmesini sağlayarak şehri bir kültür ve ilim merkezi haline getirdi. Ribatlar, zaviyeler, camiler ve vakıflar inşa edilmesine özen gösterdi.

Görüldüğü üzere, Selâhaddîn Eyyûbî'nin hükümdarlığı döneminde Dımaşk, askerî ve siyasî açıdan önemli bir kale, ekonomik ve kültürel anlamda ise İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri haline geldi. Şehir, Selâhaddîn'in liderliğinde sadece Haçlılara karşı bir savunma hattı olmakla kalmamış, aynı zamanda İslâm Dünyasının kültürel ve dinî yükselişine de katkıda bulunmuştu.

⁵⁴⁶ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, s. 255, aynı mülf, *Seyahatnamesi*, s. 213.

⁵⁴⁷ Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 240.

⁵⁴⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 241; Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C:I, s. 277.

⁵⁴⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 211.

⁵⁵⁰ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, s. 253.

SONUÇ

Çok eski geçmişe sahip Dımaşk şehri asırlar boyunca muhtelif devlet ve medeniyetlerin merkezi olmuş, bu çeşitlilik siyasî, sosyal ve kültürel açıdan şehrin şekillenmesine katkı sunmuştur. Bununla birlikte III/IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Abbâsî Hilâfeti'nin siyasî çözülmesi ve gücünün zayıflaması sonucu yaşanan olaylar Dımaşk'a yansımış ve şehir bu süreçte Tolunoğulları, İhşîdîler, Karmatîler ve Fâtımîler gibi bağımsız devletlerin hâkimiyetine girmiştir. Bu durum Selçukluların Suriye bölgesine hâkim olmasıyla sona ermiş ve şehir yeniden huzur ve istikrara kavuşmuştur.

Dımaşk, XI-XII. yüzyıllarda siyasi ve askeri olarak o dönemde diğer şehirlerde görmediğimiz üç farklı aşama kaydetmiştir. İlki 970 yılından 1104 yılına kadar devam eden süreç olup ağırlıklı olarak kaos ve kargaşanın hâkim olduğu dönemdir. Özellikle Fâtımîler zamanında yaşanan iç karışıklıklar siyasi olduğu gibi ekonomi, sosyal hayat ve mimari üzerinde de olumsuz etkiler bırakmıştır. 1076 yılında Türkmen Emîri Atsız b. Uvak'ın, Fâtımî hâkimiyetine son vermesi, ardından Tacüddevle Tutuş'un Dımaşk ve Halep'te Suriye Selçuklu Devleti'ni kurması şehrin tarihi açısından dönüm noktasıdır. 1095'te Tutuş'un ölümünden sonra Dımaşk'a hâkim olan oğlu Dukak şehri güçlü kılarken aynı zamanda bölgedeki olaylara duyarsız kalmamaya dikkat etmiştir. Ancak Halep'e sahip olan ağabeyi Rıdvan ile mücadelesi 1097 yılında Suriye'ye geçen Haçlı ordularına karşı Müslümanların direnmesi üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Melik Dukak, Antakya Emîri Yağısıyan'ın çağrısı üzerine Musul Hâkimi Kürboğa'nın ordusuna katılıp Antakya'nın yardımına ilk gelen olmakla birlikte, Haçlıların Antakya'yı ele geçirdikten sonra Kudüs'e doğru gitmeleri sırasında onlara karşı doğrudan bir müdahale de bulunmamıştır. 1104'teki vefatına kadar Kudüs'ü işgal eden Haçlılarla mücadele etmeye başladıysa da sadece kendi topraklarını müdafaa etmekle yetinmiştir.

1104-1154 yılları arası atabeglik dönemi olup, Dımaşk'ın en güçlü ve en belirgin olduğu süreci. Atabegliğin kurucusu Zahirüddin Tuğtegin siyasi

yapılanmasını güçlü kılarken, tüm dış güçlere ve içteki tepkilere karşı çok sağlam durarak ölümüne kadar bu duruşunu muhafaza etti. Bu dönemde Büyük Selçuklular tarafından Haçlılar üzerine gönderilen Musul valileri kumandasındaki ordularda Dımaşk'ta yer alarak destek verdi. Bununla birlikte sonraları pişman olsa da Tuğtegin'in Haçlılarla itifakı görülmüş ve bu ittifak Dımaşk Atabegliği tarihinde Haçlılarla yapılan ilk işbirliği şeklinde kayıtlara geçmişti. İlerleyen dönemde Haçlılar'a karşı Bâtınîler'le anlaşılan Tuğtegin'in bu politikası da Dımaşk üzerinde olumsuz etkiler bıraktı. Zahîrüddin Tuğtegin'in 1128 yılında ölümünden sonra yerine oğulları ve torunları geçti. Onların zamanında Dımaşk, çok önemli olaylara tanıklık etti. Musul ve Halep Atabeği İmâdüddin Zengî ve oğlu Nûreddin Mahmud'un bütün Suriye'yi kendi hâkimiyetleri altına alma ve İslâm birliğini sağlama düşünceleri Dımaşk'ın birden fazla kuşatılmasıyla sonuçlandı. Kudüs'ü fethetmek için Dımaşk'ın ele geçirilmesi gerektiğini düşünen bu beyler bundan dolayı Dımaşk üzerinde dikkatli bir şekilde durdu. İmâdüddin Zengî çok istemesine ve gayret etmesine rağmen alamazken oğlu Nûreddin belli bir plan ve uğraş neticesinde şehre hâkim oldu. Zahîrüddin Tuğtegin'den sonra Dımaşk Atabegliği tarihinde en etkili şahsiyet Mûineddin Unur'du ve Haçlılar ile Zengîler arasında izlediği denge politikasıyla Dımaşk'ı uzun süre bu iki büyük gücün eline geçmesini engelledi. Batılı kaynaklarda "Dımaşk Felaketi" olarak geçen İkinci Haçlı Seferi (1148), Dımaşk'ın kuşatılmasıyla başarısız bir şekilde sona erdi. Dımaşk'ın müstahkem surları, coğrafi mevkii ve halkının direnişi yanında Unur'un siyasî ve askerî koşullardan iyi yararlanması şehri Haçlıların eline düşmekten kurtardı. Unur'un ölümünden sonra Mücîrüddin Abak, aynı denge politikasını izlemeye devam etmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Bu sebeple Dımaşk, Haçlılara tâbi oldu. Bu dönemde Haçlılarla yapılmış anlaşmaları barış ittifaklarından ziyade normalleşme ittifakları olarak görmek daha iyi bir tanımlama olabilir.

1154-1187 yılları arasında süren son aşamada Dımaşk gerek Nûreddin Mahmud ve gerekse de Selâhaddîn Eyyûbî zamanda siyasi ve ekonomik olarak en güçlü dönemindeydi. Nûreddin Mahmud babası İmâdüddin Zengî gibi Haçlılarla cihat etmek ve Suriye'de işgal ettikleri şehirleri onlardan kurtarmak için Türk-İslâm

birliğini sağlamayı hedefledi. Bu kapsamda Dımaşk'ı alarak Halep ile aynı yönetim altında birleştirdi. Böylece Tuğtegin Hanedanı sona ererken, şehri Haçlıların eline geçmekten kurtardı. Nûreddin, Dımaşk'ı zapt etmekle Tuğteginlilere bağlı yerleri de kendi topraklarına kattı. Böylece kuzeyde Urfa'dan güneyde Ürdün Nehri'nin doğusuna kadar Haçlıların elindeki Doğu Akdeniz kıyıları dışında bütün Suriye'yi tek bir devlet ve tek bir hükümdarın yönetimi altına aldı. Devletin başşehrini Halep'ten Dımaşk'a taşıyan Nûreddin şehri siyasî açıdan güçlü ve geniş bir devletin merkezi haline getirdi. Aynı zamanda Haçlılara karşı bir hareket üssü olması için uğraştı. Nûreddin'in 1174 yılında ölümünden sonra onun kurduğu devlet ve sağladığı İslâm birliği parçalama tehlikesi yaşadı. Yerine geçen on bir yaşındaki tek oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil üzerindeki vesayet Dımaşk ve Halep'in büyük emîrlerini birbirine düşürdü. Bu vesayete kendisi daha layık gören ve Mısır'a hâkim olan Selâhaddîn Eyyûbî, Musul, el-Cezîre ve Suriye'de yeniden İslâm birliğini sağlamak için mücadele etti. 1175 yılında herhangi bir direnişle karşılaşmadan Dımaşk'a girerek Kahire ile Dımaşk'ı hâkimiyeti altında birleştirdi. Fakat Haçlılara karşı cihat etmek ve İslâm birliğini güçlü kılmak için çabaladığından uzun süre Dımaşk'ın dışında kaldı ve kardeşlerini şehirde nâibi olarak bıraktı. Bu dönemde Halep'teki Zengî emîrlerinin Selâhaddîn'in planlarını engellemek için Haçlılarla yaptıkları ittifaklar Dımaşk'ın yeniden Haçlı saldırılarına maruz kalmasıyla sonuçlandı. Ancak 581/1185 yılından itibaren Selâhaddîn, Dımaşk'a hâkim olmanın verdiği güçle Kudüs Krallığı'na karşı hareket etme imkânı buldu.

Dımaşk'ın 11. ve 12. yüzyılda değişen siyasî, askerî ve idarî tarihi tezde kaynaklar ışığında özgün bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Dımaşk sadece kendi sınırları içerisinde bir şehir tarihi olarak incelenmemiş aynı zamanda İslâm dünyasındaki ittifak ve ihtilafların, bölgesel hakimiyet mücadelelerinin ve Haçlılara yönelik gerçekleştirilen cihat hareketlerinin merkezinde yer alan konumu itibariyle de ele alınmıştır. Bu bakımdan Haçlı Seferleri döneminde İslâm Dünyasının siyasî-askerî yapılanmasına dair katkı sağlaması hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

Kaynaklar

- Albert Aquensis: **Historia Ierosolimitana History of The Journey to Jerusalem**, İng. terc. Susan B. Edgington, New York, Oxford University Press, 2007.
- Anna Komnena: **Alexiad**, terc. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996.
- Anonim Süryânî: **Anonim Süryânî Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri)**, terc. İlhan Aslan, İstanbul, Post Yayınevi, 2019.
- Antakyalı Yahya: **Târîhu Yahya b. Saîd el-Antâkî**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus, Jarrous Press, 1990.
- Azîmî: **Târîhu'l-Azîmî**, Türkçe terc. Ali Sevim, Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (430-538=1038/1039-1143-1144), Ankara 1988.
- Bahâeddin İbn Şeddâd: **en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye**, yay. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire, Dârü'l-Mısriyye, 1994.
- Bedrî: **Nüzhetü'l-Enâm fi Mehâsini's-Şâm**, Beyrut, Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1980.
- Bekrî: **Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilad ve'l-Mevazi**, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire, Ma'hedü'l-Huleyfi li'l-Ebhas, [t.y.].
- Bündârî: **Senâ'l-Berkî's-Şâmî**, thk. Ramazan Şeşen, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1971.
- _____ : **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra (Târîhu Devleti Ali Selçuk)**, Beyrut, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1980.

- Ebü'l-Fidâ: **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, 2017.
- Ebü Şâme: **Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Ebü Hanîfe Nu'mân: **Risaletu İftitahi'd-Da've Risâle fî Zuhuri'd-Da'veti'l-Ubeydiyyeti'l-Fatımiyye**, thk. Ferhât Deşravi, Tunus, eş-Şeriketü't-Tunusiyye li'n-Neşr, [t.y.].
- ed-Devâdârî: **ed-Dürretü's-Seniyye (Mudıyye) fî Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtımiyye**, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1961.
- eş-Şerîf el-İdrîsî: **Nüzhetü'l-Müştâk fî'htirâki'l-Âfâk**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- Ezherî: **Tehzîbü'l-Luga**, thk. Abdüsselam Harun, Kahire, ed-Darü'l-Mısriyye, [t.y.].
- Fîrûzâbâdî: **el-Kâmûsü'l-Muhît**, 8 bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Fulcherius Carnotensis: **Fulcher of Chartres: A History of The Expedition to Jerusalem 1095-1127**, İng. terc. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, 1969.
- _____ : **Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)**, Türkçe terc. İlcan Bihter Barlas, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, İng terc. Rosalind M. T. Hill, The Deeds of the Franks and Other Pilgrims to Jerusalem, London, Nelson's Medieval Texts, 1962.

- Gregory Abu'l-Farac: **Abu'l-Farac Tarihi**, 3. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Heravî: **el-İşarat ila Ma'rifat el-Ziyarat**, Kahire, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2002.
- Hemdânî: **Sıfatu Cezireti'l-Arab**, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivali, Riyad, Dârü'l-Yemame, 1977.
- İbn Asâkir: **Târîhu Medîneti Dimaşk**, thk. Ömer b. Garama el-Amrî, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1998.
- İbn Cübeyr: **Rihletu İbn Cübeyr**, Beyrut, Dâru Beyrut, t.y.
- _____ : **Seyahatnamesi**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2020
- İbn Ebî Tayy: **Kitâbatu İbn Ebî Tayy fi'l-Mesadiri'l İslâmiyye Dirasa Tahliliyye**, Ed. Şirin Çelebi Ahmed el-Aşmavi, Kahira, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2010.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr: Memâlikü's-Şarkî'l-İslâmî ve't-Türk ve Mısır ve's-Şam ve'l-Hicaz**, thk. Ahmed Abdülkadir Şazeli, Ebûzabî, el-Mecmaü's-Sekafî, 2003.
- İbn Hallikân: **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân Mimmâ Sebate bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-'Ayân**, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sadır, 1968.
- İbn Havkal: **10. Asırda İslam Coğrafyası**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, 2014.
- İbn Haldun: **Târîhu İbn Haldun**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

- İbn İzârî: **el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, thk. Georges Colin, E. Levi Provençal, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1983.
- İbn Kesîr: **Büyük İslam Tarihi: el Bidâye ve'n-Nihâye**, Türkçe terc. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Münkız: **Kitâbü'l İ'tibâr**, thk. Abdülkerîm el-Eşter, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 2003.
- İbn Tolun: **Kalaidü'l-Cevheriyye fî Tarihi's-Salihiyye**, thk. Muhammed Ahmed Dehman, Dimaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980.
- İbn Vâsıl: **Müferric el-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb**, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire, Matbuatu Câmiatu Fuad el-Evvel, 1953-1960.
- İbn Zâfir: **Ahbâr ed-Duvelî'l-Münkati'a**, thk. Andre Ferre, Kahire, Institut Français d'Archeologie Orientale, 1972.
- İbnü'l-Adîm: **Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Halep**, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler), terc. Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1982.
- _____ : **Zübdetü'l-Halep min Tarihi Halep**, thk. Halil Mansur, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü'l-Cevzî: **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr: **el-Kâmil fî't-Tarih**, thk. Muhammed Yûsuf Dekkak, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

- _____ : **İslâm Tarihi el Kâmil fi't-Târih Tercümesi**, Türkçe terc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul, Bahar Yayınları, 1987.
- _____ : **et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atabekiyye**, yay. A. Ahmed Tuleymat, Bağdat-Kahire 1963.
- İbnü'l-Ezrak: **Tarihü'l-Fârikî: ed-Devletü'l-Mervaniyye**, thk. Bedevi Abdüllatif Avvad, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnani, 1974.
- İbnü'l-Furât, **Ayyubids Mamlukes and Crusaders Selections From The Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk**, text and translation by U. Lyons, M. C. Lyons, 2. bs., Cambridge, W. Heffer and Sons Ltd, 1971.
- Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk**, Oesterreichische Nationalbibliothek, Vienna, No: A.F.117, C:I, A.F. 118, C:II.
- İbnü'l-Kalânîsî: **Târîhu Dımaşk**, nşr. Süheyl Zekkar, Dımaşk, Dâru Hassan, 1983.
- _____ : **The Damascus Chronicle of the Crusades**, İng. terc. (Kısmen) H. A. R. Gibb, London London, Luzac and Company, 1932.
- _____ : **Zeylû Târîhi Dımaşk ve Yelihi Târîhu Medîneti Dımaşk li İbn Kâdî Şühbe**, thk. Arif Ahmed Abdülğani, Dımaşk, Daru Sa'deddin ve Dâru Kinân, 2013.
- İbnü'l-Mibred: **Resâ'ilü Dımaşkıyye: Nüzhetü'r-Rifâk fî Şerhi Hâleti'l-Esvâk**, Dımaşk, Dâru İbn Kesîr, 1988.

- İdrîs İmâdüddin: **Tarihü'l-Hulefai'l-Fâtımîyyin bi'l-Magrib: el-Kismü'l-Has min Kitâbi Uyuni'l-Ahbar**, thk. Muhammed Ya'lavi, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî: **el-Bûstânü'l-Câmi' li-Cemî'i Tevârîhi Ehli'z-Zamân**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.
- _____ : **el-Berk's-Şami**, thk. Falih Salih Hüseyin, Amman, Müessesetu Abdülhamid Şuman, 1987.
- _____ : **el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî**, nşr. M. Mahmud Subh, Kahire, 1962.
- _____ : **Haridetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-'Asr: Bidâye Kısmı Suarai's-Şam Şuarau Dımaşk ve's-Şuarai'l-ümera min Beni Eyyûb**, thk. Şükrü Faysal, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1968, C:X.
- İstahrî: **Mesâlik ve'l-Memâlik**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, E.J. Brill, 1967.
- İzzeddin İbn Şeddâd: **A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre: Târîhu Dımaşk**, (thk. Sami ed-Dehhan), Dımaşk, Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, 1956.
- Kalkaşendî: **Subhü'l-A'sa fî Sınaati'l-İnşa**, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Kazvînî: **Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, Beyrut, Dâru Sadır, [t.y.].
- el-Kummî: **Kitâbü'l-Makalât ve'l-Fırak**, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, Müessese-i Matbuat-ı Atai, 1963.

- Makdisî: **Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, terc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Makrizî: **İttiâzü'l-Hunefa bi-Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımiyyine'l-Hulefa**, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1948.
- _____ : **Kitâbü'l-Mukaffâ'l Kebîr**, thk. Muhammed Ya'lavi, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- Nevbahtî: **Fırakü's-Şiâ**, tsh. İbrahim Zeyn, Beyrut, Dârü'l-Fikr, [t.y.].
- Niketas Khoniates: **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, terc. Fikret Işıltan, Ankara, TTK yayınları, 1995.
- Nuaymî: **ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris**, thk. Cafer el-Hasenî, Dimaşk, Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî, 1948.
- Nüveyrî: **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, thk. Saîd Aşur, Kahire, en-Nehdatü'l-Mısriyyeti'l-Amme, 1985.
- Odo de Deuil, **De Profectione Ludovici VII in Orientem**, İng. Terc., V. G. Berry, The journey of Louis VII to The East, New York, Columbia University Press, 1948.
- Otto von Freising, **The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising**, New York, Columbia University Press, 1953.
- Peter Tudebodus: **Historia de Hierosolymitano Itinere**, İng. terc. John Hugh Hill ve Laurita L. Hill, Philadelphia, The American Philosophical Society Independence Square, 1974.
- _____ : **Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi: Kudüs'e Yolculuk**, Türkçe terc. Süleyman Genç, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

- Raymond D'aguilers: **Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem**, Türkçe terc. John Hugh Hill ve Laurita L. Hill, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1968.
- Sâbit b. Sinân: **Târîhu Ahbâri'l-Karmîta**, thk. Süheyl Zekkar, Dimaşk, Dâru Hassan, 1982.
- Safedî: **Tuhfetü Zevî'l-elbâb fî-men Hakeme bi-Dimaşk mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk ve'n-Nüvvâb**, thk. İhsan bint Said Hulusi, Züheyr Humeydan Samsam, Vizaretü's-Sekâfe, Dimaşk, 1991.
- es-Sakkâr, Sâmî: "İbn Ebû Asrûn", **DİA**, C:XIX, 1999, s. 423-424.
- Sem'ani, Abdülkerim: **et-Tahbir fî'l-Mu'cemi'l-Kebir**, thk. Münire Naci Salim, Bağdad, Matbaatü'l-İrşad, 1975.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî: **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l A'yân**, thk. Muhammed Berekat, Kâmil el-Harrat, Ammar Reyhavi, Dimaşk, er-Risaletü'l-Alemyye, 2013.
- Süryânî Mihail: **Süryânî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi**, İkinci Kısım (1042-1195), terc. Hrand D. Andreasyan, [y.y.], 1944.
- Şehristani: **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. Muhammed Seyyid Kilani, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1961.
- Theophanes: **The Chronicle of Theophanes**, İng. terc. Harry Turtledove, Philadelphia, University of Pennsylvania, 1982.
- Urfalı Mateos: **Vekayi'nâme**, terc. Hrant D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1962.
- Willermus Tyrensis: **Historia Rerum in partibus transmarinis gestarum**, RHC Occ. I, Paris 1844.
- _____ : **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum**, terc. E. A. Babcock - A. C. Krey, A History of Deeds

Done Beyond the Sea, By William Archbishop of Tyre, New York, 1943.

_____ : **Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği: Başlangıçtan Kudüs'ün zaptına kadar**, haz. Ergin Ayan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.

_____ : **Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II: Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099-1143)**, Türkçe terc. Ergin Ayan, Ankara, Gece Kitaplığı, 2018.

_____ : **Haçlılar Türkler Karşısında: Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)**, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

Ya'kübî: **Kitâbü'l-Büldân**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Yâkût el-Hamevî: **Mu'cemü'l-Büldan**, Beyrut, Dâru Sadır, 1995.

Zebîdî: **Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, thk. Mustafa Hicazi, Beyrut, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1989.

Zehebî: **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, nşr. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984.

_____ : **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1988.

Araştırma Eserleri

Âbid, Müfid: “Dimaşk fi'l-Tarih: Târîhu'l-Kadim”, **Dimaşkü's-Şam: Asimetü's-Sekafeti'l-Arabiyye**, Dimaşk, Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, 2008, s. 105-121.

- Ağırakça, Ahmet: “Gassânîler,” **DİA**, C:XIII, 1996, s. 397-398.
- _____ : **Salâhaddin Eyyûbî ve Kudüs’ün Yeniden Fethi**, İstanbul, Akdem Yayınları, 2005.
- _____ : “Tedmür,” **DİA**, C:XL, 2011, s. 264-265.
- Faysel, Abdullah: “Dımaşk fi’l-Tarih 3333-333 M.Ö.”, **en-Nedvetü’-d-Devliyye**, Dımaşk fi’t-Tarih: 2006, Dımaşk, Camiatu Dımaşk, t.y., s. 43-60.
- Albayrak, Kadir: “Keldânîler,” **DİA**, C:XXV, 2005, s. 207-210.
- Alptekin, Coşkun: “Ahdâs”, **DİA**, C:I, 1988, s. 508-509.
- _____ : “Böri,” **DİA**, C:VI, 1992, s. 326-327.
- _____ : **Dımaşk Atabegliği: Tog-Teginliler**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985.
- _____ : “The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)”, **Doktora tezi**, School of Oriental and African Studies, University of London, 1972.
- Altıkulaç, Tayyar: “Ebû Şâme”, **DİA**, C:X, 1994, s. 233-235.
- Âşûr, Said
Abdül Fettah: **el-Hareketü’s-Salîbiyye: Safha Müşerrefe fi Tarihi’l-Cihâdi’l-İslami fi’l-Usûri’l-Vustâ**, Kahire, Mektebetü’l-Enclû el-Mısıriyye, 2010.
- Atlıoğlu, Yasin: **Savaşta ve Barışta Lübnan Marunileri: Aziz Marun’dan İç Savaş’a Maruni Kimliği ve Çatışma**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014.
- Avcı, Casim: “İbn Şeddâd”, **DİA**, C:XX, 1999, 373-374.

- _____ : **Muhammedü'l-Emin, Hz. Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı**, İstanbul, Hayy Kitap, 2008.
- Ayyaş, Hasan: “Hareketü'l-Ahdas fî Dımaşk hilâle'l-hükmi'l-Fâtımî 359-468/969-1075”, **An-Najah University Journal for Research (Humanities)**, C:XXIII sy. 2 (2009), s. 379-400.
- Barber, Malcolm: **Tapınak Şövalyelerinin Tarihi**, Terc. Berna Ülner, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Behnesi, Afif: “el-İmaretü'l-Dımaşkiyye,” **Dımaşkû's-Şam: Asımetü's-Sekafeti'l-Arabiyye**, Dımaşk, Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, 2008, s. 223-260.
- Beksaç, Engin: “Nûreddin Zengî Bîmâristanı”, **DİA**, C:XXXIII, 2007, s. 262-263.
- _____ : “Nûreddin Zengî Külliyesi”, **DİA**, C:XXXIII, 2007, s. 263.
- Bezer, Gülay
Öğün: “Tuğtegin”, **DİA**, C:XLI, 2012, s. 347-349.
- _____ : “Zengî, İmâdüddin”, **DİA**, C:XLIV, 2013, s. 258-261.
- Bianquis, Thierry: **Damas et La Syrie Sous La Domination Fatimide: 969-1076**, Damas, Institut Français de Damas, 1986.
- Biladi, Atik b.
Gays: **Mu'cemu'l-Mealimi'l-Cografıyye fi's-Sireti'n-Nebeviyye**, Mekke, Dâru Mekke, 1982.
- Bilge, Mustafa L. “Aynimûsâ”, **DİA**, C:IV, 1991, s. 277.
- Bozkurt, Nebi: “İpek Yolu,” **DİA**, C:XXII, 2000, s. 369-373.

- Burns, Ross: **Damascus A History**, New York, Routledge Publishing, 2019.
- Cahen, Claude: “Ahdath”, **The Encyclopaedia of Islam**, C:I, 1971, s. 105-206.
- _____ : **Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı**, terc. Mustafa Daş, 2. bs., İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2013.
- _____ : **La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades et la Principauté Franque D'Antioch**, Paris, P. Geuthner, 1940.
- Cobb, P. M.: **Usama Ibn Munquidh: Warrior Poet of The Age of Crusades**, Oxford, Oneworld Publication, 2005.
- Çeken, Muhittin: **İsa'nın Yoksul Askerleri. Tapınak Şövalyeleri. Kuruluşu, Yükselişi, Düşüşü ve Kurumsal Yapısı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2020.
- Çubukcu, Asri: “Muhammed b. Tuğç”, **DİA**, C:XXX, 2020, s. 581-582.
- Dayf, Şevki: **Târîhu'l-Edebi'l-Arabî: Asrû'd-Düvel ve'l-İmârât: eş-Şâm**, Kahire, Dârü'l-Maârif, 1990.
- Demirkent, Işın: “Bizans”, **DİA**, C:VI, 1992, s. 230-244.
- _____ : **Haçlı Seferleri**, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1997.
- _____ : “Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı Savar”, **Belleten**, C:XLVIII, No: 191-192 (Temmuz-Ekim 1984)'ten ayrı basım, Ankara 1985, s. 453-479.
- _____ : “Herakleios”, **DİA**, C:XVII, 1998, s. 212-214.
- _____ : “Mevdûd b. Altuntegin”, **DİA**, C:XXIX, 2004, s. 427-429.
- _____ : “Kürboğa”, **DİA**, C:XXVI, 2002, s. 562-563.

- _____ : **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, Ankara, TTK Yayınları, 1990.
- Berry, V.G.: “The Second Crusade”, **A History of the Crusades, A History of The Crusades: The First Hundred Years**, ed. Kenneth Meyer Setton, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1969.
- Dinçol, Ali : “Ârâmîler,” **DİA**, C:III, 2001, s. 268-270.
- Muzaffer:
- Döğüş, Selahaddin: “Avrasya Steplerinde İlk Gaziler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 20 (2008).
- Dursun Yıldız, : “Abbâsîler,” **DİA**, C:I, 1988, s. 49-56.
- Hazzı:
- _____ : “Ecnâdeyn Savaşı”, **DİA**, C:X, 1994, s. 385.
- Ebû Zeyd, Ula : **el-Alâkâtü’l-Devliyye fî’l-İslâm: ed-Devletü’l-Abbasiyye mine’t-Tehalli an Siyasatî’l-Feth ile’s-Sukut**, Kahire, el-Ma’hedü’l-Alemi li’l-Fikri’l-İslâmî, 1996.
- Abdülazî:
- el-Asimi, Abbas : **ed-Devletü’l-Böriyye ve Alâkâtuha bi’l-Salibiyyin (497-549/1103-1154)**, Riyad, Mektebetü’l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2012.
- Galip Becran:
- Elisseeff, Nikita: **Nur Ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)**, Damas, Institut Français de Damas, 1967.
- Elüf, Mihail Musa: **Târîhu Baalbek**, Beyrut, el-Matbaatü’l-Edebiyye, 1904.
- Emecen, Feridun: “Mercidâbık Muharebesi”, **DİA**, C:XXIX, 2004, s. 174-176.

- er-Reyhavi,
Abdülkadir: **Kal'atu Dımaşk**, ed. Hayri ez-Zehebi, Dımaşk, el-Hey'etü'l-Ammeti's-Suriyye li'l-Kitab, 2008.
- es-Samadi,
Mahmud İbrahim: "Taberiye Arûs Vadi el-Ürdün", Riyad, **el-Feysal dergisi**, sy. 258 (1998), s. 84-90.
- eş-Şüvey'ir,
Muhammed b.
Abdullah: **Te'sirâtü'l-Hüdün Beyne'l-Müslimin ve's-Salibiyyin 490-690/1097-1291**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-Amme, 2010.
- Evtani, Ahmed
Muhammed: **Dımaşk fi'l-Asri'l-Eyyubi: Dirase Siyasiyye İktisadiyye İctimaiyye Sekafiyye 570-658/1174-1260**, Dımaşk, et-Tekvin, 2007.
- Fayda, Mustafa:
_____: "Bahîrâ", **DİA**, C:IV, 1991, s. 486-487.
_____: "Busrâ", **DİA**, C:VI, 1992, s. 470-472.
_____: "Muhammed", **DİA**, C:XXX, 2020, s. 406-421.
_____: "Yermük Savaşı", **DİA**, C:XLIII, 2013, s. 485-486.
- Fink, Harold S.: "The Foundation of The Latin States 1099-1118", **A History of The Crusades: The First Hundred Years**, ed. Kenneth Meyer Setton, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1969, C:I, s. 406.
"The Role of Damascus in The History of The Crusades", **The Muslim World**, sy. I (1959), C:XLIX, s. 41-53.
- Gassân Sebânû,
Ahmed: **Mukteşefatu Musire Tegayyüri Tarihi Dımaşki'l-Kadim**, Dımaşk, Dâru Kuteybe, [t.y.].
- Gökhan, İlyas: "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", **NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C:II, No: 2, 2013, s. 92-108.

- Hallak, Hassan: **Meâlimu et-Tarihiyye ve'l-Eseriyye ve's-Seyyahiyye fi'l-Alemi'l-Arabi**, Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 2009.
- Hammas, Necdet: “Dımaşk mine'l-Fethi'l-Arabî el-İslâmî hatta Nihayeti'l-Asri'l-Memlûkî,” **Dımaşkü's-Şam: Asımetü's-Sekafeti'l-Arabiyye**, 2008, s. 123-167.
- Harman, Ömer Faruk: “İrem”, **DİA**, C:XXII, 2000, s. 443.
- Heyd, W.: **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, terc. Enver Ziya Karal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1975.
- Hillenbrand, Carole: **Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri**, terc. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, ALFA Basım Yayım Dağıtım, 2015.
- Hizmetli, Sabri: “Karmatîler,” **DİA**, C:XXIV, 2001, s. 510-514.
- İbiş, Ahmed ve Şihâbî, Kuteybe: **Dımaşku's-Şam fi Nususi'r-Rehhalin ve'l-Cografiyyin ve'l-Büldaniyyine'l-Arab ve'l-Müslimin: mine'l-Karni's-Salis ile'l-Karni's-Salis Aşer li'l-Hicre**, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1998.
- İçel, Necdet: **Kutsal Durak Şam**, İstanbul, Samanyolu Yayınları, 2008.
- İmam, Henadi Said Mahmud: **Memleketü Beyti'l-Makdis es-Salibiyye fi Ahdi Baldwin el-Evvel (494-512/1100-1118)**, Kahire, Dârü'l-Alemü'l-Arabî, 2008.
- Karaca, Sevtap Gölgesiz: **Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi (1099-1187)**, Ankara, TTK Yayınları, 2020.
- Koca, Ferhat: “İbnü'l-Hanbelî, Ebü'l-Kasım”, **DİA**, C:XXI, 2000, s. 67.
- _____ : “Kudâme ailesi”, **DİA**, C:XXVI, 2002, s. 310-311.

- Kök, Bahattin: “Nûreddin Zengî, Mahmud”, **DİA**, C:XXXIII, 2007, s. 259-262.
- Koyuncu, Mevlüt: “Velîd I,” **DİA**, C:XL, 2013, s. 30-31.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri ve Tomar, Cengiz: “İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım”, **DİA**, C:XIX, 1999, s. 321-324.
- Küçüksipahioğlu, Birsal: “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers”, **TD**, (41/2005) , s.17-24.
- _____ : **Haçlılar ve İstanbul (1096-1261)**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2021.
- _____ : Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele eden Bir Selçuklu Komutanı”, **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 12 (Eylül 2014), s.
- _____ : “Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengi’nin Haçlılarla Mücadelesi”, **Şarkiyat Mecmuası**, 36 (2020), s.103-126.
- _____ : “Nûreddin Mahmud Zengî’nin Haçlı Politikası ve Hârim Zaferi”, **Bir Ömür Tarihle Yaşamak Prof.Dr. Refik Turan**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2022, s. 278-300.
- _____ : **Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- _____ : “Bizans İmparatorluğu’nun Haçlılara Bakışı”, **Akademik Bakışla Haçlılar. Prof. Dr. Işın Demirkent’in Vefatının 15. Yılı Anısına**, ed. Prof. Dr. Birsal Küçüksipahioğlu-Prof. Dr. Casim Avcı, İstanbul, Demirkent Eğitim ve Araştırma Vakfı, 2021.
- Lane-Poole, Stanley: **Saladin and The Fall of The Kingdom of Jerusalem**, New York, The Knickerbocker Press, 1898.

- Magdelino, Paul: **The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180**, Cambridge University Press, 1993.
- Mehasine, Muhammed Hüseyin: **Târîhu Medîneti Dımaşk hilâle'l-Hükmi'l-Fâtımî**, Dımaşk, el-Evail, 2001.
- Merçil, Erdoğan: “Büveyhîler”, **DİA**, C:VI, 1992, s. 496-500.
- _____ : **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara, Nobel Yayınları, 2005.
- _____ : “Sipehsâlâr”, **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 259-260.
- _____ : “Şahne”, **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 292-293.
- Merî, Eid: “Dımaşk fî Mesadiri'l-Aşuriyye,” **en-Nedvetü'd-Devliyye: Dımaşk fî't-Tarih 2006**, Dımaşk, Camiatu Dımaşk, [t.y.], s. 61-75.
- Morton, Nicholas: **The Crusader States and Their Neighbours**, Oxford University Press, 2020.
- Müller-Wiener, Wolfgang: **Castles of The Crusaders (el-Kılau Eyyame'l-Hurubi's-Salibiyye)**, Arapça terc. Muhammed Velid Cellad, 2. bs., Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1984.
- el-Müneccid, Selâhaddin: **Vülâtu Dımaşk fî'l-'ahdi's-Selcûkî**, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1981.
- Nicholson, Robert L.: “The Growth of The Latin States 1118-1144”, **A History of The Crusades: The First Hundred Years**, ed. Kenneth Meyer Setton, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1969.
- Nicolle, David: **İkinci Haçlı Seferi 1148**, terc. L. Ece Sakar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Özaydın, Abdülkerim: “el-Kâmil”, **DİA**, C:XXIV, 2001, s. 281-283.

- _____ : “İbnü’l-Esîr”, **DİA**, C:XXI, 2000, s. 26-27.
- _____ : “İbnü’l-Kalânîsî”, **DİA**, C:XXI, 2000, s. 99-100.
- _____ : “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, **DİA**, C:XXVII, 2003, s. 576-578.
- _____ : “Târîhu Medîneti Dımaşk”, **DİA**, C:XL, 2011, s. 90-92.
- Özergin, Muammer Kemal: “Dımaşk Melikliği ve Dımaşk Atabegi Zahir al-Din Toğ-Tegin”, **Doçentlik Tezi**, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi, 1965.
- Özkuyumcu, Nadir: “Tolunoğulları”, **DİA**, C:XLI, 2012, s. 233-236.
- Phillips, Jonathan: **The Second Crusade**, London, Yale University Press, 2010.
- Runciman, Steven: **Haçlı Seferleri Tarihi: Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu**, terc. Fikret Işıltan, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Salibi, Kemal: **Biladü’s-Şam fi’l-Usuri’l-İslâmiyyeti’l-Ula**, terc. Kemal Havli, 2. bs., Beyrut, Hachette Antoine, 2013.
- Sauvaget, Jean: **Dımaşku’s-Şam**, Beyrut, el-Matbaatü’l-Katolikiyye, 1936.
- Savvaf, Hasan Zekî: **Dımaşk Akdemü ‘Âsımetin fi’l-‘Âlem**, Dımaşk, Dârü’l-Kuteybe, 2005.
- Serhan, Hızır Eid: **Dımaşk min hilâli Kütübi’r-Rıhhalat fi’l-Asreyni’l-Eyyûbî ve’l-Memlûkî**, Amman, Dar el-Sail, 2013.
- Sevim, Ali: “Artukoğlu İlğazi”, **Belleten**, 26/104 (1962).
- _____ : “Azîmî”, **DİA**, C:IV, 1991, s. 330-331.
- _____ : “İbnü’l-Adîm”, **DİA**, C:XX, 1999, s. 478-479.

- _____ : “Sıbt İbnü’l-Cevzî”, **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 87-88.
- _____ : “Sökmen b. Artuk”, **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 392-394.
- _____ : **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- _____ : “Süleyman Şah I”, **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 103-105.
- _____ : “Rıdvân b. Tutuş”, **DİA**, C:XXXV, 2008, s. 49-50.
- Seyyid, Eymen Fuâd: **ed-Devletü'l-Fâtımîyye fî Mısır: Tefsir Cedid**, Kahire, ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1992.
- _____ : “Fâtımîler”, **DİA**, C:XII, 1995, s. 228-237.
- Stevenson, W.B: **The Crusaders in The East**, Cambridge, The University Press, 1907.
- Sümer, Faruk: “Reis”, **DİA**, C:XXXIV, 2007, s. 543-544.
- _____ : “Selçuklular”, **DİA**, C:XXXVI, 2009, s. 365-371.
- eş-Şankıtî,
Muhammed b. el-
Muhtâr : **Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şiî İlişkileri**, terc. İdris Çakmak, İstanbul, İlim Yurdu Yayıncılık, Mana Yayınları, 2012.
- Şeşen, Ramazan: “Dâviyye ve İsbitâriyye”, **DİA**, C:IX, 1994, s. 19-21.
- _____ : “Eyyûbîler”, **DİA**, C:XII, 1995, s. 21-30.
- _____ : “Harran”, **DİA**, C:XVI, 1997, s. 237-240.
- _____ : “İmâdüddin el-İsfahânî”, **DİA**, C:XXII, 2000, s. 174-176.
- _____ : **Kudüs Fathi Selâhddin Eyyûbî 1138-1193**, İstanbul, Yeditepe, 2013.
- Şihâbî, Kuteybe: **Ebvabü'd-Dımaşk ve Ahdasuha't-Târîhiyye**, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1996.

- _____ : **Mu'cemu Dımaşk et-Târîhî**, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1999.
- _____ : **Sumûdü Dımaşk Ename'l-Hamaletî's-Salibiyye**, Dımaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1998.
- Talas, Mustafa: **el-Mu'cemü'l-Cografî li'l-Kutri'l-Arabi es-Suri**, Dımaşk, Merkezü'd-Dirasati'l-Askeriyye, 1990-1992.
- Takkuş, Muhammed Süheyl: **Musul ve Biladü's-Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)**, Türkçe'ye terc. Mustafa İsmail Dönmez, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021.
- _____ : **Tarihü'l-Fatımîyyin fî Şimali İfrikıyye ve Mısır ve Biladi's-Şam**, 2. bs., Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2007.
- _____ : **Tarihü'l-Selacika fî Biladi's-Şam**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2002.
- Tevfik, Ömer Kemal: **Mukaddimatü'l-Udvani's-Salibi ala el-Maşriki'l-Arabi: İmparator Yuhanna Tzimiskes ve Siyasetihi eş-Şarkıyye 969-976**, 2. bs., İskenderiye, Dârü'l-Ma'ârif, 1967.
- Tolmacheva, Marina: "İstahrî", **DİA**, C:XXIII, 2001, s. 203-205.
- Tomar, Cengiz: "İbn Vâsıl", **DİA**, C:XX, 1999, s. 438-440.
- _____ : "Şam", **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 311-315.
- _____ : "Trablusşam", **DİA**, C:XLI, 2012, s. 294-295.
- Topal, Ahmet: "Klasik Türk Şiirinde Şam-ı Şerif", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy. 48 (2012), s. 51-70.

- Tülücü, Süleyman: “İbnü’l-Hayyât et-Tağlebî”, **DİA**, C:XXI, 2000, s. 80.
- Uluçam,
Abdüsselam: “Şam Mimari”, **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 320-325.
- Uludağ, Süleyman: “Hankah”, **DİA**, C:XVI, 1997, s. 42-43.
- Yâzîcî, Tâlib: “Emeviyye Camii”, **DİA**, C:XI, 1995, s. 109-111.
- Zekkar, Süheyl: **el-Cami’ fi Ahbari’l-Karamita fi’l-Ahsa’-eş-Şam-el-Irak-el-Yemen**, 2. bs., Dımaşk, Dâru Hassan, 1982.
- _____: **Medhal ila Tarih Hurub es Salibiyye, el-Mevsuatü’ş-Şamiyye fi Tarihi’l-Hurubi’s-Salibiyye**, Dımaşk, Dârü’l-Fıkr, 1995.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve ortaöğrenimimi aynı şehirde tamamladım. 2006 yılında girdiğim Dımaşk Üniversitesi, Edebiyat ve Beşerî Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2010 yılında mezun oldum. Aynı yıl Dımaşk Üniversitesi, Edebiyat ve Beşerî Bilimleri Fakültesi, Arap ve İslâm Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimime başladım. 2014 yılında “*Yunini'nin Zeylu Mir'ati'z-Zaman Adlı Eserinin 692-696/1292-1296 Arasındaki Yıllarını İnceleme ve Tahkik*” adlı tezimle Yüksek Lisans eğitimimi tamamladım. 2015 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Ortaçağ Doktora Programına başladım.